

विद्वद्भिः सेवितः सदिभर्नित्यमद्वेषरागिभिः।

हृदयेनाभ्यनुज्ञातो यो धर्मस्तं निबोधत॥ १॥

अन्वय - अद्वेषरागिभिः सदिभ विद्वद्भिः नित्यं सेवित यो हृदयेन अभ्यनुज्ञातः धर्मः तं निबोधत।

हिन्दी अर्थ - रागद्वेष रहित विद्वानों के द्वारा सेवित तथा अपने हृदय अर्थात् आत्मा द्वारा मान्य जो धर्म है उसे सुनो॥१॥

मेधातिथिः। प्रथमो ध्यायःशास्त्रप्रतिपाद्यार्थतत्त्वदर्शनार्थो नुक्रान्तः। जगत्स पृथ्यादिवर्णनं च तच्छेषमेव व्याख्यातम्। इदानीं शास्त्रमारभते। तत्र प्रतिज्ञातो र्थो जगत्सर्गादिवर्णनेन व्यवायाद्विस्म त इत्यनुसन्धानार्थं पुनः शिष्यान्प्रति बोधयति। यो धर्मो भवतां शुश्रूषितस्तमिदानीं मयोच्यमानं निबोधतावहिता भूत्वा श्रणुत। प्रथमे ध्याये प चषाः श्लोकाः प्रयोजनादिप्रतिपादनार्थाः। परिशिष्टमर्थवावरूपम्। तच्चेन्नातिसम्यगवधारितं न धर्मपरिज्ञाने महती क्षतिः। इह तु साक्षाद्धर्म उपदिश्यते। ततो वधानवदिभरवधारणीयो यमर्थ इति पुनरुपन्यासफलम्। धर्मशब्द उक्तार्थो ष्टकाद्यनुष्ठानवचनः। बाह्यदर्शननिस्तु भस्मकपालादिधारणमपि धर्म मन्यन्ते। तन्निव त्थर्थ विद्वद्भिरित्यादीनि विशेषणपदानि। विद्वांसः शास्त्रसंस्कृतमतयः प्रमाणप्रमेयस्वरूपविज्ञानकुशलाः। ते च वेदार्थविदो विद्वांसो नान्ये। यतो वेदादन्यत्र धर्मं प्रति ये ग हीतप्रामाण्यास्ते विपरीतप्रमाणप्रमेयग्रहणादविद्वांस एव। एतच्च मीमांसातस्तत्त्वतो निश्चीयते। सन्तः साधवः प्रमाणपरिच्छिन्नार्थानुष्ठायिनो हिताहितप्राप्तिहारार्थाय यत्नवन्तः। हिताहितं च द ष्टं प्रसिद्धम्। अद ष्टं च विधिप्रतिषेधलक्षणम्। तदुपानुष्ठानबाह्या असन्त उच्यन्ते। अत उभयमत्रोपातं ज्ञानमनुष्ठानं च। विद्यमानतावचनः सच्छब्दो न सम्भवति, आनर्थक्यात्। यद्धि येन सेव्यते तत्तेन विद्यामानेनैव। सेवा नुष्ठानशीलता। भूतप्रत्ययेनानादिकाल-प्रव ततामाह। नायमष्टकादिधर्मो द्यत्वे केनचित्प्रवर्तित इतरधर्मवत्। एतदेव नित्यशब्देन दर्शयति। यावत्संसारमेष धर्मः। बाह्यधर्मास्तु सर्वे मूर्खदुःशीलपुरुषप्रवर्तिताः कियन्तं कालं लब्धावसरा अपि पुनरन्तर्धीयन्ते। न हि व्यामोहो युगसहस्रानुवर्ती भवति। सम्यग्ज्ञानमविद्यया स छन्नमपि तत्क्षये निर्मलतामेवैति। न हि तस्य निर्मलतया छेदसम्भव इति।

अद्वेषरागिभिः। इदं बाह्यधर्मानुष्ठाने द्वितीयं कारणम्। व्यामोहः पूर्वमुक्तः। अनेन लोभादय उच्यन्ते, रागद्वेषग्रहणस्य प्रदर्शनार्थत्वात्। लोभेन मन्त्रतन्त्रादिषु प्रवर्तयन्ति। अथवा रागद्वेषायोर्लोभो न्तर्भूतः। आत्मनि ये भोगोपायास्तेषु रक्ताः उपायान्तरेण जीवितुमसमर्था लिङ्गधारणादिना जीवन्ति। तदुक्तं 'भस्मकपालादिधारणं, नग्नता, काषाये च वाससी-बुद्धिपौरुषहीनानां जीविकेति'। द्वेषो विपरीतानुष्ठानकारणम्। द्वेषप्रधाना हि नातीव तत्त्वाधारणे समर्था भवन्त्यतो धर्ममेव धर्मत्वेनाधसवस्यन्तीति। अथवोभावपि रागद्वेषौ तत्त्वाधारणे प्रतिबन्धकौ। सत्यामपि कस्याचिच्छास्त्रवेदनमात्रायां लब्धे पि विद्वद्वचपदेशे रागद्वेषवत्तया विपरीतानुष्ठानं सम्भवति। जना अपि यथावच्छास्त्रं कस्यचिद् द्वेष्यस्योपघाताय प्रियस्य चोपकाराय कोटसाक्ष्याद्यधर्मं सेचन्ते। तेषां वेदमूलमेवानुष्ठानमित्यशक्यनिश्चयं कारणान्तरस्य रागद्वेषलक्षणस्य सम्भवात्। अतस्तत्प्रतिषेधः।

अत्र चोद्यते। "सदिभरिति सच्छब्दः साधुतावचनो वर्णितः। कीद शी च साधुता तस्य यदि रागद्वेषाभ्यामधर्मं प्रव त्तिः सम्भाव्यते। तस्मादद्वेषरागिभिरिति न वक्तव्यम्।" एवं तर्हि हेतुत्वेनोच्यते। यतो रागादिवर्जिता अतः सन्तो भवन्ति। रागद्वेषप्रधानत्वाभावश्चात्र प्रतिपाद्यते। न सर्वेण सर्वं तदभावयोग्यावस्थागतस्य हेतोर्निरन्वयमुच्छिद्यते। तथा च श्रुतिः-"न ह वै सशरीरस्य सतः प्रियाप्रिययोरपहतिरस्तीति। "रागो विषयोपभोगग धनुता। तत्प्रतिषेधव्यापारो द्वेषः। लोभो मात्सर्यमसाधारण्येन स्प हा, परस्य चैतन्माभूद्भिभवख्यात्यादि। चित्तधर्मा एते। अथवा चेतनावत्सु स्त्रीसुतसुहृद्बान्धवादिषु स्नेहो रागः; लोभो चेतनेष्वपि धनादिषु स्प हा। हृदयेन। हृदयशब्देन चित्तमाष्टे। अनुज्ञानं च हृदयस्य प्रसादः। एषा हि स्थितिः। अन्तर्हृदयवर्तीनि बुद्ध्यादितत्त्वानि। यद्यपि बाह्यहिंसा भक्ष्यभक्षणादिषु मूढा धर्मबुद्ध्या प्रवर्तन्ते, तथा पि हृदयाक्रोशनं तेषां भवति। वैदिकेत्वनुष्ठाने परितुष्यति मनः।

तदस्य सर्वस्यायमर्थः। न मया ताद शो धर्म उच्यते यत्रैते दोषाः सन्ति। किन्तु य

एवंविधैर्महात्मभिरनुष्ठीयते स्वयं च यत्र चित्तं प्रवर्तयति वा। अत आदरातिशय उच्यमानेषु धर्मेषु युक्तः। अथवा हृदयं वेदः। स ह्यधीतो भावनारूपेण हृदयस्थितो 'हृदयम्'। ततश्च त्रितयमत्रोपात्तम्। यदि तावदविचार्यैव स्वाग्रहात्काचित्प्रवृत्तिः कस्यचित्तथा प्यत्रैव युक्ता। एतद्धृदयेनाभ्यनुज्ञात इत्यनेनोच्यते। अथाप्ययं न्यायो 'महाजनो येन गतः स पन्थाः' इति, तदप्यत्रैवास्ति। विद्वांसो ह्यत्र निष्कामाः प्रवृत्तपूर्वा अनिन्द्याश्च लोके। अथाप्रामाणिकी प्रवृत्तिः, सा पि यवेदप्रामाण्यात्सिद्धैवेति। सर्वप्रकारं प्रवृत्त्याभिमुख्यमनेन जन्यते।

अन्ये त्वेतं श्लोकं सामान्येन धर्मलक्षणार्थं व्याचक्षते। एवंविधैर्यः सेव्यते स धर्मो वगन्तव्यः। प्रत्यक्षवेदविहितस्य स्मार्तस्य वा चारतः प्राप्तस्य सर्वस्यैतल्लक्षणं विद्यते। अत्र तु य एतैः सेव्यते तं धर्मं निबोधतेति पाठो युक्तः॥ १॥

कामात्मता न प्रशस्ता, न चैवेहास्त्यकामता।

काम्यो हि वेदाधिगमः कर्मयोगश्च वैदिकः॥ २॥

अन्वय - इह कामात्मता अकामात्मता च प्रशस्ता नास्ति। हि वेदाधिगमः वै वैदिकः कर्मयोगः काम्यः।

हिन्दी अर्थ - इस संसार में अत्यन्त कामात्मता और निष्कामता श्रेष्ठ नहीं है। क्योंकि वेदार्थज्ञान और वेदोक्त कर्म ये सब कामना से ही सिद्ध होते हैं॥ २॥

मेधातिथिः। फलाभिलाषः कर्मप्रवृत्तेर्हेतुर्यस्य स मामात्मा तद्भावः कामात्मता। तत्प्रधानता 'आत्म' शब्देन प्रतिपाद्यते। सा न प्रशस्ता निन्दिता।

अतश्च निन्दया प्रतिषेधानुमाने 'न कर्तव्येति' प्रतीयते। अर्थात्सौर्यादीनां सर्वेषां काम्यानां निषेधो यम्। अथवा किं विशेषेण ब्रूमः सौर्यादानामिति, सर्वमेव क्रियानुष्ठानं फलसिद्धयर्थं, न स्वरूपनिष्पत्तये। न च काचन निष्फला क्रिया। यदपि- 'न कुर्वीत वथा चेष्टा'मिति, 'भस्मनि हुतं विषयान्तरे देशराजवार्ताद्यन्वेषणं'-तत्रापि क्रियाफलं विद्यते। किन्तु प्रधानफलं स्वर्गग्रामादि पुरुषस्य यद् दष्टादष्टयोरुपयुज्यते तदभावाद् वथा चेष्टेत्युच्यते। अथोच्यते-भवतु क्रिया फलवती। तद्विषये भिलाषो न कर्तव्यः वस्तुस्वाभाव्यात्फलं भविष्यति-अत्रापि सौर्यादीनामफलत्वं, "काम्यमानं फलं ज्ञातम् नानिच्छोस्तदभविष्यती" ति। न च लौकिकी प्रवृत्तिर्यते फलाभिसन्धिनिरपेक्षा। न चात्र विशेषः श्रुतौ-वैदिकेषु कर्मसु फलं नाभिसन्धेयमिति। तत्र फलवत्सु श्रुतेषु कामनानिषेधादप्रवृत्तौ श्रुतिविरोधः। नित्येषु तु प्राप्तिरेव नास्ति। विशेषानुपादानाच्च लौकिकव्यापारनिवृत्तौ दुष्टविरोधः। तदिदमापत्तितम्, न किंचित्केनचित्कर्तव्यं सर्वैस्तूष्णीभूतैः स्थातव्यम्"।

उच्यते। यत्तावदुक्तं काम्येषु सौर्यादिषु निषेधप्रसंग इति, -तत्र वक्ष्यति 'यथासङ्कल्पितांश्चेह सर्वान् कामान् समश्नुत'इति। निषेधे हि कुतः सङ्कल्पः कुतश्च कामावाप्तिः यदपि विशेषानुपादानाल्लौकिके पि प्रसक्त इति-तत्रोपात्त एव विशेषः, 'यो धर्मस्तं निबोधतेति' धर्मस्य प्रकृतत्वात्। यदप्युक्तं नित्येषु फलाश्रवणात्फलाभिसन्धेः प्राप्तिरेव नास्ति, किं निषेधेनेति,-तत्राप्युच्यते। फलाभावात्कश्चित्सम्यक्शास्त्रार्थमजानानो न प्रवर्तेत, सौर्यादिषु च श्रुतफलेषु फलाभिसन्धिपूर्विकां प्रवृत्तिं दष्ट्वा सामान्यतोदष्टेन यत्कर्तव्यं तत्फलहेतोः क्रियत इत्यश्रुतमपि फलमभिसन्धेयं तन्निवृत्त्यर्थमिदमारभ्यते। यद्यप्ययं न्यायो यत्फलवच्छ्रुतं तत्तथैव कर्तव्यम्, यदपि निष्फलयेव कर्तव्यतया शास्त्रेण यावज्जीवादिपदैर्विनैव विश्वजिन्यायेन फलकल्पनया वगमितं तस्यान्यथानुष्ठाने प्रसङ्ग एव नास्ति, तथापि य एतं न्यायं प्रतिपत्तुमसमर्थः स वचनेन प्रतिपाद्यते। न्यायताः प्रतिपत्तौ हि गौरवम्, वचनात् लघीयसी सुखप्रतिपत्तिरिति सुहृद्भूत्वा प्रमाणसिद्धमर्थमुपदिशति स्म।

कामशब्दो यं यद्यपि हृच्छयवचनो दष्टस्तथा पि तस्येहासम्भवात्काम इच्छा भिलाष इत्यनर्थान्तरम्। तत्र वक्ष्यमाणपर्यालोचनया फलाभिलाषेण न सर्वत्र प्रवर्तितव्यमित्ययमर्थः स्थास्यति।

परस्तु कामात्मतामिच्छामात्रसंबंधमात्रं पदार्थं मन्वानश्चोदयति। "न चैवेहास्त्यकामतेति। न चेह लोके काचिदकामिनः प्रवृत्तिरस्तीत्यर्थः। आस्तां तावत्कृषिवाणिज्यादि व्युत्पन्नबुद्धिना क्रियमाणम्,

यः स्वयं वेदाधिगमो वेदाध्ययनं बालः कार्यते पित्रादिना ताड्यमानः सोऽपि न काममन्तरेणोपपद्यते । अध्ययनं हि शब्दोच्चारणरूपम् । न चोच्चारणमिच्छया बिना निर्घातध्वनिवदुत्तिष्ठति । इच्छति चेत्किमिति ताड्यत इति । सैव तथेच्छोपजन्यते । अभिमतं तु विषये स्वयमुपजायत इत्येतावान्विशेषः । यश्चायं वैदिको वेदविहितः कर्मयोगो दर्शपूर्णमासादिकर्मानुष्ठाने नित्यत्वेनावगतः सोऽपि न प्राप्नोति । न ह्यनिच्छतो देवतोद्देशेन स्वद्रव्यत्यागोपपत्तिः । तस्मात्कामात्मतानिषेधे सर्वश्रौतस्मार्तकर्मनिषेधः प्रसक्त इति ॥ २ ॥

सङ्कल्पमूलः कामो वै यज्ञाः सङ्कल्पसम्भवाः ।

व्रतानि यमधर्माश्च सर्वे सङ्कल्पजाः स्मृताः ॥ ३ ॥

अन्वय - कामो वै सङ्कल्पमूलः, यज्ञाः सङ्कल्पसम्भवाः व्रतानि यमधर्माश्च सर्वे सङ्कल्पजाः स्मृताः ।

हिन्दी अर्थ - कामना का मूल संकल्प है, यज्ञ संकल्प से उत्पन्न होते हैं तथा व्रत, नियम और धर्म सभी संकल्प से ही उत्पन्न कहे गये हैं ।

मेधातिथिः । ततश्च यदुक्तं यागस्य कामेन विना न स्वरूपनिष्पत्तिरिति, तदनेन विस्पष्टं कृत्वा कथयति । सङ्कल्पो यागादीनां मूलं, कामस्य च । यागादीश्चिकीर्षन्नवश्यं सङ्कल्पं करोति । सङ्कल्पे च क्रियमाणे तत्कारणेन कामेन सन्निधातव्यमनिष्टेनापि । यथा पाकार्थिनो ज्वलनं कुर्वतस्तत्समानकारणो धूमोऽप्यनिष्टो जायते । तत्र न शक्यं यज्ञादयः करिष्यन्ते कामश्च न भविष्यतीति ।

अथ कोऽयं सङ्कल्पो नाम यः सर्वक्रियामूलम् ? उच्यते । यच्चेतःसन्दर्शनं नाम यदनन्तरं प्रार्थनाध्यवसायौ क्रमेण भवतः । एते हि मानसा व्यापाराः सर्वक्रिया-प्रवृत्तिषु मूलतां प्रतिपद्यन्ते । न हि भौतिका व्यापारास्तन्मन्तरेण सम्भवन्ति । तथाहि-प्रथमं पदार्थस्वरूपनिरूपणम् अयं पदार्थ इमामर्थक्रियां साधयतीति यज्ञानं स इह सङ्कल्पो भिप्रेतः । अनन्तरं प्रार्थना भवति इच्छा । सैव कामः । 'कथमहमिदमनेन साधयामीति' इच्छायां सत्यामध्यवस्यति करोमीति निश्चिनोति सोऽध्यवसायः ततः साधनोपदाने बाह्यव्यापारविषये प्रवर्तते । तथाहि-बुभुक्षित आदौ भुजिक्रियां पश्यति, तत इच्छति भुंजीयेति, ततोऽध्यवस्यति व्यापारान्तरेभ्यो विनिवृत्त्य भोजनं करोमीति, ततः कर्मकरणस्थानाधिकारिण आह 'सज्जीकुरुत, रसवतीं स चारयतेति' ।

नन्वेवं सति न यज्ञादयः सङ्कल्पमात्राद्भवन्त अपि तु सङ्कल्पप्रार्थनाध्यवसायेभ्यः; तत्र किमुच्यते-यज्ञाः सङ्कल्पसम्भवाः इति । सङ्कल्पस्याद्यकारणत्वाददोषः । अत एवोत्तरत्र 'नाकामस्य क्रिया काचिद् दृश्यते' इति वक्ष्यति । व्रतानि मानसोऽध्यवसायो व्रतम् । 'इदं मया यावज्जीवं कर्तव्यमिति' यद्विहितम् । यथा स्नातकव्रतानि । यमधर्माः प्रतिषेधरूपाः अहिंसादयः । कर्तव्येषु प्रवृत्तिः निषेद्धेभ्यो निवृत्तिः नान्तरेण सङ्कल्पमस्ति ॥ ३ ॥

अकामस्य क्रिया काचिद् दृश्यते नेह कर्हिचित् ।

यद्यद्धि कुरुते किञ्चित्तत्कामस्य चेष्टितम् ॥ ४ ॥

अन्वय - इह अकामस्य काचिद् क्रिया कर्हिचित् न दृश्यते हि यत् किञ्चित् कुरुते तत् तत् सकामस्य चेष्टितम् (एव भवति) ।

हिन्दी अर्थ - इस संसार में निष्काम व्यक्ति में कोई क्रिया कभी नहीं देखी जाती । क्योंकि वह जो कुछ करता है वह उसकी सकाम चेष्टा ही होती है ।

मेधातिथिः । पूर्वोक्त शस्त्रीये प्रवृत्तिनिवृत्ति संकल्पाधीने व्याख्याते । अनेन लौकिकेषु कर्मसु तदधीनतोच्यत इति विशेषः । नेह लोके कर्हिचित्कदाचिदपि जाग्रदवस्थायां क्रिया काचिदनुष्ठेयत्वेनानिच्छतः सम्भवति । यत्किञ्चिल्लौकिकं वैदिकं वा कुरुते कर्म विहितं प्रतिषिद्धं च तत्सर्वं कामस्य चेष्टितम् । हेतुत्वाच्चेष्टितं कामस्यैवेत्युक्तम् । तदिदमसिद्धकटम्-कामात्मता न प्रशस्ता, च चानया बिना किञ्चिदनुष्ठानमस्ति ॥ ४ ॥

तेषु सम्यग् वर्तमानो गच्छत्यमरलोकताम्।

यथा सङ्कल्पितांश्चेह सर्वान्कामान्समश्नुते॥ ५॥

अन्वय - तेषु सम्यग्वर्तमानः अमरलोकतां गच्छति, यथा सङ्कल्पितः च सर्वान् एव कामान् समश्नुते।

हिन्दी अर्थ - उन वेदोक्त कर्मों में अच्छी प्रकार संलग्न व्यक्ति मोक्ष को प्राप्त करता है और संकल्प की गई सभी कामनाओं को भलीभांति प्राप्त करता है॥ ५॥

मेधातिथिः। अत्र प्रतिविधत्ते-तेषु कामेषु सम्यग्वर्तितव्यम्। “का पुनः सम्यग् वृत्तिः ?” यद्यथा श्रुतं तत्तथैवानुष्ठेयम्। नित्येषु फलं नाभिसन्धेयम्, अश्रुतत्वात्। काम्येषु त्वनिषेधः तेषां तथाश्रुतत्वात्। फलसाधनतयैव तानि विधितो वगम्यन्ते। फलानिच्छोस्तदनुष्ठानमश्रुतकरणं स्यात्। नित्येषु फलाभिसन्धिर्यामोह एव। न ह्यभिसन्धिमात्रात्प्रमाणतो नवगते फलासाधनत्वे फलमुत्पद्यते।

एवं कुर्वन् गच्छति प्राप्नोत्यमरलोकताम्। अमराः देवाः तेषां लोकः स्वर्गः। तन्निवासात् अमरेषु लोकशब्दः। स्थानस्थानिनोरभेदात् ‘म चाः क्रोशन्तीति’ वत्। तेनायं समासः। अमराश्च ते लोकाश्च अमरलोकास्तद्भावः अमरलोकता। देवजनत्वं प्राप्नोति देवत्वं प्राप्नोतीत्यर्थः। व तानुरोधादेवमुक्तम्। अथवा मरान्लोकयति पश्यत्यमरलोकः। ‘कर्मण्यम्’। तदन्ताद्भावप्रत्ययः। (पाणिनि सू० ३।२।१९) देवदर्शी सम्पद्यते। अनेनापि प्रकारेण स्वर्गप्राप्तिरेवोक्ता भवति। अथवा मर इव लोक्यते लोके। अर्थवादश्चायम्। नात्र स्वर्गः फलत्वेन विधीयते। नित्यानां फलाभावात्काम्यानां च नानाफलश्रवणात्। तेन स्वर्गप्राप्त्या शास्त्रानुष्ठानसम्पत्तिरेवोच्यते। लक्षणया यदर्थं कर्मणामनुष्ठानं तत्सम्पद्यत इत्यर्थः। तत्र नित्यानां प्रत्यवायानुत्पत्तिर्विध्यर्थसम्पत्तिर्वा प्रयोजनम्। काम्येषु तु यथासङ्कल्पितान् यथाश्रुतं सङ्कल्पितान्। प्रयोगकाले यस्य कर्मणो यत्फलं श्रुतं तत्सङ्कल्प्य अभिसन्धय मनसा कामयित्वेदमहमतः फलं प्राप्नुयामिति। ततः सर्वान्कामान् काम्यान्तान् समश्नुते प्राप्नोति। अतः परिहृता संकटापत्तिः, यतो न सर्वविषयः कामो निषिध्यते, किं तर्हि, नित्येषु फलाभिलाषलक्षणः। साधनसम्पत्तिस्तु काम्यैव।

ब्रह्मवादिनस्तु सौर्यादीनां निषेधार्थं कामात्मतेति मन्यन्ते। फलार्थितया क्रियमाणा बन्धात्मका भवन्ति। निष्कामस्तु ब्रह्मार्पणन्यायेन कुर्वन्मुच्यते। तदुक्तं भगवता कृष्णद्वैपायनेन ‘मा कर्मफलहेतुर्भूः’ (भ० गी० २.४७)। तथ “साधनानामकृत्स्नत्वान्मौख्यात्कर्मकृतस्तथा। फलस्य चाभिसन्धानादपवित्रो विधिः स्मृतः” इति। बहवश्चात्र व्याख्याविकल्पाः, असारत्वात् न प्रदर्शिताः॥ ५॥

वेदो खिलो धर्ममूलं स्मृतिशीले च तद्विदाम्।

आचारश्चैव साधूनामात्मनस्तुष्टिरेव च॥ ६॥

अन्वय - अखिलः वेद तद्विदाम् स्मृतिशीले च साधूनां च आचारः आत्मनः तुष्टिरेव च धर्ममूलम्।

हिन्दी अर्थ - संपूर्ण वेद, वेद के जानने वालों की स्मृति और उनका शील, सज्जनों का आचार और अपने मन की प्रसन्नता ये धर्म के मूल हैं।

मेधातिथिः। पूर्वपक्षः-को स्यादभिसम्बन्धः। यावता धर्मो न वक्तव्यतया प्रतिज्ञातः। स च विधिप्रतिषेधलक्षणः। तत्र न वेदस्य धर्ममूलता विधेया। वेदो धर्ममूलत्वेन ज्ञातव्यो धर्मप्रामाण्य आश्रयणीयः इति, अन्तरेणैवोपदेशं तत्सिद्धेः। न हि मन्वाद्युपदेशसमधिगम्य वेदस्य धर्ममूलत्वम्। अपि तु अबाधितविषयप्रतीतिजनकत्वेनापौरुषेयतया च पुरुषसंगदोषैरपि मिथ्याभिधानाशङ्काभावात्, स्वतश्च शब्दस्यादुष्टत्वात्प्रत्यक्षवत्स्वतः प्रामाण्यसिद्धिः। अथोच्यते-‘न्यायतः सिद्धं वेदस्य प्रामाण्यमनूद्य मन्वादिस्मृतीनां तन्मूलता वचनेन ज्ञाप्यते इति’-तदपि न। तत्रापि पूर्वज्ञानसापेक्षत्वात्स्मरणस्य भ्रान्तिविप्रलम्भादीनां महाजनपरिग्रहादिना निरस्तत्वादतीन्द्रियार्थदर्शनस्याशक्यभावाच्च पुरुषस्य च स्वानुभवसिद्धेर्वेदार्थस्मरणस्य वेदमूलतैवावशिष्यते। न हि वेदविदां कार्यार्थविषयं स्मरणं (न) सम्भवति। वेदस्य च मूलत्वेन मूलान्तरकल्पनाया अनवसरः।

नाप्येतद्युज्यते वक्तुम्-‘स्म तिशीले च तद्विदामित्येतदप्यनूद्यते, बाह्यस्म तीनामप्रामाण्याय’-यतस्तासां न्यायत एव सिद्धमप्रामाण्यम्। न हि शाक्यभोजकक्षपणकादीनां वेदसंयोगसम्भवो येन तन्मूलतया स्वविषये प्रमाणं स्युः, स्वयमभ्युपगमात्, तैश्च वेदस्याप्रामाण्याभिधानात्। प्रत्यक्षवेदविरुद्धार्थोपदेशाच्च तत्रासम्भवः, तासु स्म तिषु वेदाध्ययननिषेधात्। सति हि वेदाध्येत त्वे बुद्धादीनां तन्मूलता स्यान्न वेति जायते विचारणा। यत्र तु तत्सम्बन्धो दूरापेतस्तत्र का तन्मूलताशङ्का। स्वयं च मूलान्तरं परम्परायातमभ्युपगच्छन्ति-‘पश्याम्यहं भिक्षुकाः दिव्येन चक्षुषा सुगतिं दुर्गतिं च’। एवं सर्व एव बाह्या भोजकपा चरात्रिकनिर्ग्रन्थानार्यवादपाशुपतप्रभ तयः स्वसिद्धान्तानां प्रणेतृन्पुरुषातिशयान् देवताविशेषांश्च प्रत्यक्षतदर्थदर्शिनो भ्युपयन्ति, न वेदमूलमपि धर्ममभिमन्यन्ते। प्रत्यक्षेण च वेदेन विरुद्धास्तत्रार्था उपदिश्यन्ते। तथाहि हिंसा चेद्धर्म उच्यते संसारमोचकादिभिः, सा चात्र प्रत्यक्षतः प्रतिषिद्धा। तथा न्यत्र तीर्थस्नानाधर्मो भ्युपेयते, इह त्वहरहः स्नायात्तीर्थानि सेवेतेति च विधिः। तथा ग्नीषोमीयवधः क्वचित्पापहेतुरिष्यते, स च ज्योतिष्टोमविधिना विरुद्धः। तथा न्ये सर्वानेव यागहोमानात्मार्थान्सम्मन्यन्ते, देवताभेदविधिभिर्नानादैवत्यास्ते वगमिताः। अतो विरोधः।

ये प्याहुः-ग्रहणाग्रहणवदुदितानुदितहोमकालवत्प्रत्यक्षश्रुतिविरोधदर्शनात् स्यात्सम्भवः शाखान्तरस्योच्छिन्नस्यानुच्छिन्नस्य वा तद्विरुद्धार्थविधिपरस्य। अनन्ता हि वेदशाखाः। ताः कथमेकस्य प्रत्यक्षाः। उत्सादश्च सम्भवतीति। तत्र स्यात्तादशी वेदशाखा यस्यामयं नरास्थिपात्र-भोजननग्नचर्यादिरुपदिष्टो भवेत्।

उच्यते। न वयं ब्रूमः वेदे विरुद्धार्थोपदेशासम्भव इति। किन्तु समकक्षत्वात्तयोर्विकल्पित-प्रयोगयोरव्याघातः। इह तु कल्प्यो वेदः। न च प्रत्यक्षविरोधिकल्पनाया अवसरः। न च सम्भवमात्रेण तावता निश्चयः। निश्चितस्तु तद्विरुद्धप्रत्यक्षविधिः। अनिश्चितेन न वा निश्चितं बाध्यते। शाखोत्सादपक्षं चात्रैव श्लोके परस्तात्प्रप चयिष्यामः। सर्वत्र च प्रत्यक्षश्रुतिभिर्मन्वादिस्म तीनां व्यतिषङ्ग क्वचिन्मन्त्रेण क्वचिद्देवतया क्वचिद् द्रव्यविधिभिः। न च बाह्यासु तत्सम्भवतीति तासामप्रामाण्यम्।

एवमाचारस्यापि वेदविद्भिर्भरद पठार्थतया चर्यमाणस्य स्म तिवदेव प्रामाण्यं मूलसम्भवात्। असाध्वाचारस्यापि द प्टकारणादिसम्भवादविदुषां च भ्रान्त्यादिसम्भवादप्रामाण्यम्। एवमात्मनस्तुष्टेरपि। यदि च वेदस्म त्याचाराणां मन्वाद्युपदेशसमधिगम्यं प्रामाण्यं मन्वादीनां कथम्। तत्राप्युपदेशान्तरात् स्मार्ताच्च मनुरब्रवीदित्यादेः। तत्र कथम्। तस्मादिदं प्रमाणमिदमप्रमाणमिति युक्तित एतदवसेयम् नोपदेशयतः। तथाचायमनर्थकः श्लोकः। एतत्समानरूपा उत्तरे पि।

सिद्धान्तः। अत्रोच्यते। इह ये धर्मसूत्रकारा अव्युत्पन्नपुरुषव्युत्पादनार्थं पदार्थसम्पादनपरतया ग्रन्थसन्दर्भानारभन्ते तत्र यथैवाष्टकादीनां वेदात्स्वयं कर्तव्यतामवगम्य परावबोधनार्थमुपनिबन्धः, एवं प्रमाणान्तरसिद्धस्य वेदप्रामाण्यादेः। सन्ति केचित्प्रतिपत्तारो ये न्यायतस्तत्त्वविवेचनासमर्था ऊहापोहादिरुपबुद्धयभावात्। तान्प्रतिन्यायसिद्धो प्यर्थः सुहृदुपदेशवदुपदिश्यते। तत्र यन्न्यायतः सिद्धं वेदस्य धर्ममूलत्वं तदेवानेनानूद्यते। वेदो धर्ममूलम्। धर्मस्य मूलत्वेन वेदो विचार्य युक्त्या सिद्धो, नात्राप्रामाण्यशङ्का कर्तव्या। भवन्ति च लोके प्रमाणान्तरसिद्धानामर्थानुपदेष्टारः। ‘न त्वया जीर्णोभोक्तव्यमजीर्णप्रभवा हि रोगाः’। न चैतद्वक्तव्यम्-“ये न्यायतो वेदस्य धर्ममूलत्वं न शक्नुवन्ति प्रतिपत्तुं ते वचनादपि न प्रत्येक्षन्ति”। यतो द श्यते ये आप्तत्वेन प्रसिद्धास्तदीयं वचनमविचार्यैव केचन प्रमाणयन्ति। तदेवं सर्वमिदं प्रकरणं न्यायमूलं, न वेदमूलम्। अन्यत्रापि व्यवहारस्म त्यादौ यत्र न्यायमूलता तत्र यथावसरं दर्शयिष्यामः। अष्टकादीनां यथा वेदमूलता तथा त्रैव निर्दिश्यते।

वेदशब्देनर्ग्युजुःसामानि ब्राह्मणसहितान्युच्यन्ते। तानि चाध्येतृणां वाक्यान्तरेभ्यः प्रसिद्धभेदानि। उपदेशपरम्परासंस्कृता अध्येतारः श्रुत्वैव वेदो यमिति प्रतिपद्यन्ते यथा ब्राह्मणो यमिति। तत्र वाक्यसमूहे पि अग्निमीले’ ‘अग्निर्वै देवानामवम’ इत्यादौ ‘संसमिद्यवसे’ अथ महाव्रतमि’त्यन्ते, वेदशब्दः प्रयुज्यते, तदवयवभूतेषु केवलेषु वाक्येष्वपि। न च ग्रामादिशब्दवद् गौणमुख्यता विद्यते। तत्र समुदायेषु हि व ताः शब्दा अवयवेष्वपि वर्तन्त इत्येष न्यायः। ग्रामशब्दो हि प्रसिद्धभूयिष्ठप्रयोगः

समुदाय एव, 'ग्रामो दग्ध' इत्यादिपदसम्बन्धात्तदवयवे वर्तते। कतिपयशालादाहेऽपि लौकिका 'ग्रामोदग्ध' इति। प्रयुजते। अथवा तत्रापि समुदायवचन एव। दाहस्त्वेकदेशवर्ती समुदायसम्बन्धितया व्यपदिश्यते। अवयवद्वारक एव समुदायस्य क्रियासम्बन्धः। एष एव समुदायस्य क्रियासम्बन्धो यो वयवानाम्। न ह्यवयवान्परिहाप्य समुदायो द्रष्टुं स्पष्टं वा शक्यते। व्युत्पाद्यते च वेदशब्दः। विदन्त्यनन्यप्रमाणवेद्यं धर्मलक्षणमर्थमस्मादिति 'वेदः'। तच्च वेदनमेकैकस्माद्वाक्याद्भवति, न यावान् ग्वेदादिशब्दवाच्यो ध्यायानुवाकसमूहः। एवं चोदाहरणे जिह्वाच्छेद इत्येकवाक्यविषयो प्ययं दण्डः। कृत्स्नो धिगन्तव्य इति कृत्स्नग्रहणं सकलवेदवाक्याध्ययनप्राप्त्यर्थम्। अन्यथा कतिचिद्वाक्यान्यधीत्य कृती स्यात्, न पुनः कृत्स्नं वेदम् इति। अत्रैतन्निरूपयिष्यामः।

स च वेदो बहुधा भिन्नः। सहस्रवर्त्मा सामवेदः सात्यमुग्निराणायनीयादिभेदेन; एकशतमध्वर्यूणां, काठकवाजसनेयकादिभेदेन; एकविंशतिर्वाह्व च्या आश्वलायनैतरेयादिभेदेन; नवधा आथर्वणं मोदकपैप्पलादकादिभेदेन।

"ननु नैव केचिदाथर्वणं वेदं मन्यन्ते यतः 'त्रयी विद्या ऋचः सामानि यजूंषीति' 'वेदैरशून्यस्त्रिभिरेति सूर्यः'। तथा 'त्रेवेदिकं व्रतं चरेद'त्यादौ न क्वचिदाथर्वणनामाप्यस्ति। प्रतिषेधश्च श्रूयते 'तस्मादाथर्वणेन न शंसेरिति'। अतस्त्रयीबाह्यानाथर्वणिकान्पाषण्डिनः प्रतिजानते"।

तदयुक्तम्। अविगानेन शिष्टानां वेदव्यवहारात्। 'श्रुतीरथर्वाङ्गिरसीरित्यत्रापि व्यवहारः। श्रुतिर्वेद इत्येको र्थः न च वेदशब्दश्चाख्याता ग्निहोत्रादिवाक्यानामपि धर्मप्रमाण्ये कारणम्। इतिहासायुर्वेदयोरपि वेदव्यवहारदर्शनात् 'इतिहासपुराणं प चमं वेदानां वेदमिति'। किं तर्हि अपौरुषेयत्वे सत्यनुष्ठेयार्थावबोधकत्वाद् विपर्ययाभावाच्च। तच्चाथर्ववेदेऽपि सर्वमस्ति; ज्योतिष्टोमादिकर्मणां यजुर्वेदादिष्विव तत्राप्युपदेशात्। अभिचारमूलककर्मणां बाहुल्येन तत्रोपदेशादवेदत्वमिति विभ्रमः केषांचित्। अभिचारा हि परप्राणवियोगफलत्वात्प्रतिषिद्धाः; आथर्वणिकैश्च त एव प्राधान्येनानुष्ठीयन्ते राजपुरोहितैरतस्ते निन्द्यन्ते। यत्तु "वेदैरशून्य" इत्यादावथर्ववेदस्यानिर्देश इति। अर्थवादा एते। किं तत्र निर्देशेनानिर्देशेन वा। मन्त्रभेदाभिप्रायं वैतद्वचनं त्रयो वेदास्त्रयी विद्येत्यादि। न हि चतुर्थं मन्त्रजातमस्ति ऋग्यजुःसामव्यतिरेकेण। प्रेषनिविन्निगदेन्द्रगाथादीनामत्रैवान्तर्भावात्। अथर्ववेदे चर्च-एव मन्त्रत्वेन समाम्नाताः। अतः ऋग्वेद एवायं मन्त्राभिप्रायेण। यस्तु प्रतिषेधः स विपरीतसाधनः प्राप्तौ सत्यां प्रतिषेधोपपत्तेः। अयं वा स्यात्तः। अथर्ववेदाधीतैर्मन्त्रैस्त्रैवेदिकं कर्म न मिश्रयेत्। वाचः स्तोमे सर्वा ऋचः सर्वाणि यजूंषि सर्वाणि सामानि विनियुक्तानि तत्रार्थवेदाधीतानां प्रतिषेधः।

स वेदो विशिष्टः शब्दराशिरपौरुषेयो मन्त्रब्राह्मणख्यो नेकशाखाभेदभिन्नः धर्मस्य मूलं प्रमाणं परिज्ञाने हेतुः। कारणं मूलम्। तच्च वेदस्म त्योर्धर्मं प्रतिज्ञापकतयैव, न निर्वर्तकतया न च स्थितिहेतुतया, व क्षस्येव।

धर्मशब्दश्च प्राग् व्याख्यातः। यत्पुरुषस्य कर्तव्यं प्रत्यक्षाद्यवगम्यविलक्षणेन स्वभावेन श्रेयःसाधनम्। कृषिसेवादि भवति पुरुषस्य कर्तव्यं, तस्य च तत्साधनत्वस्वभावो न्यव्यतिरेकाभ्यामवगम्यते। याद शेन व्यापारेण कृष्यादेर्ग्रीह्यादिसिद्धिः साऽपि प्रत्यक्षाद्यवगम्यैव। यागयादेस्तु साधनत्वम् येन च रूपेणापूर्वोत्पत्तिव्यवधानादिना तन्न प्रत्यक्षाद्यवगम्यम्। श्रेयश्चाभिलषितस्वर्गग्रामादिफलप्राप्तिः सामान्यतः सुखशब्दवाच्या। व्याधिनिर्धनत्वासौख्यनरकादिफलप्राप्तिः सामान्यतो दुःखशब्दवाच्या तत्परिहारश्च। अन्ये तु परमानन्दादिरूपं 'श्रेयः'।

अयं धर्मो ब्राह्मणवाक्येभ्यो वगम्यते लिङ्गादियुक्तेभ्यः। क्वचिच्च मन्त्रेभ्योऽपि 'वसन्ताय कपि जजलानालभत' इत्येवमादिभ्यः।

तत्र कामपदयुक्तानि वाक्यादि फलार्थमनुष्ठानमवगमयन्ति। 'सौर्यं चरुं निर्वपेद् ब्रह्मवर्चसकामो' 'वैश्वदेवीं साङ्गहणी निर्वपेद् ग्रामकाम' इति। तानि फलमनिच्छता न क्रियन्ते। अन्यानि यावज्जीवादिपदैर्नित्यतया समर्पितानि। तानि न फलहेतोरनुष्ठीयन्ते, फलस्याश्रुत्वात्। न च "विश्वजिता यजेते" त्यादिवदश्रुतफलत्वेऽपि फलकल्पना। यतो यावज्जीवादिपदैर्विनैव फलेन कर्तव्यतया वगम्यन्ते।

तत्राकरणे शास्त्रार्थातिक्रमदोषः। तत्र तत्परिहारार्थं तानि क्रियन्ते। प्रतिषेधानामपि, 'ब्राह्मणो न हन्तव्यः' 'सुरा न पेया' इत्यथैव वार्ता। न हि फलार्थं प्रतिषिद्धवर्जनमपि तु प्रत्यवायपरिहारार्थम्। अखिल कृत्स्नः। न किञ्चित्पदं वर्णो मात्रा वा यन्न धर्माय।

अत्र चोदयन्ति। ननु च विध्यर्थवादमन्त्रनामधेयात्मको वेदः। धर्मश्च कर्तव्यातास्वभाव इत्युक्तम्। तत्र युक्तं यद्विधिवाक्यानि धर्मे प्रमाणं स्युः। तेभ्यो हि यागादिविषया कर्तव्यता प्रतीयते। 'अग्निहोत्रं जुहोति' 'दध्ना जुहोति' 'यदग्नये च प्रजापतये च सायं जुहोति' 'स्वर्गकामो जुहोतीति'। अत्र ह्यग्निहोत्राख्यं कर्म कर्तव्यतया प्रतीयते। 'दध्नेति' तत्रैव द्रव्यम्। 'यदग्नये चेति' देवता। 'स्वर्गकाम' इत्याधिकारः। यत्तु "अग्निर्वै सर्वा देवता अग्निरेव दैव्यो होता स देवानाह्वयति च जुहोति च" इत्यादयः, तथा "प्रजापतिर्वपामात्मन उदस्त्रिदत्" इत्यादयः, न तैः किञ्चित्कर्तव्यमुपदिश्यते। केवलं पुराव तमन्यद्वा साम्प्रतिकं भूतमनुवदन्ति। प्रजापतिना पुरा आत्मनो वपोत्खाता। उत्त्रिदत्तु-किमस्माकमेतेन ? तथा ग्नेरपि सर्वदेवतात्मत्वं नाग्नेयकर्मण्युपयुज्यते। अग्निशब्देनोद्देशार्थनिर्वृत्तेः। अन्यदेवत्ये न्यत्वादग्नेरुद्देश एव नास्ति। आवाहनस्यापि वचनान्तरेण "अग्निमग्न आवहे"-त्यादिना विहितत्वात्। 'स देवानाह्वयति च जुहोति' चेत्यादिरनर्थकः। मन्त्रा अपि "न म त्पुरासीदम तं न तर्हि" सुदेवो अद्य पतेदनाव त्" इत्यादयो भावव तपरिदेवनादिरुपार्थाभिधायिनः कं धर्मं प्रमिमते? तस्मिन्काले न म त्पुर्जातो नाप्यम तं जीवितं, प्राक् स ष्टेभूतानामनुत्पन्नत्वान्न कस्यचिज्जीवितमासीन्नापि म त्पुः, प्रलये सर्वेषां म त्वाद्भवतु वा म त्पुर्मा वा; न किञ्चिदेतेन कर्तव्यमुपदिष्टं भवति। एवं सुदेवो सौ महापुण्यो, देवतुल्यो मनुष्यो यो ह्य प्रपतेच्छ्वभ्र आत्मानं क्षिपेदनाव दाव तिः प्रत्युज्जीवनं यस्मत्प्रपातान्न भवति। उर्वश्या विप्रलब्धः पुरुरवाः परिदेवया चक्रे। तथा नामधेयम् "उदिभदा यजेत" "बलभिदा यजेत" इत्यादि न कस्यचिदर्थस्य क्रियाया द्रव्यस्य वा विधायकमाख्यातेन क्रियाया विधानादद्रव्यवचनत्वाच्च बलभिदादेः। सोमस्य वा व्यक्तचोदनत्वेन प्रकृतितः प्राप्तत्वान्न क्लेशेन द्रव्यवचनता कल्प्यते। तस्मान्नाम्ना न धर्म उपदिश्यते। अतः कथमुच्यते कृत्स्नो वेदो धर्ममूलमिति।

उच्यते। अनयैवाशङ्कया खिलग्रहणं कृतम्, यतः सर्वेषामेतेषां धर्मप्रतिपादनपरत्त्वम्। तथा ह्यर्थवादा नैव विधायकेभ्यो वाक्येभ्यः प थगर्थाः येन धर्मं न प्रमिमीरन्। विभज्यमानसाकाङ्क्षत्वे विधिपरत्वावगमात्, तत्परत्वे च सिद्धायामेकवाक्यतायां, यथा तदर्थानुगुण्यं प्रतिपद्यन्ते तथा व्याख्येयाः। अतः प्रजापतेर्वपोत्खादनवचनं न स्वार्थनिष्ठम् किं तर्हि विधिशेषम्। न च विधेयं द्रव्यगुणादि अर्थवादेभ्यः प्रतीयते इति प्रकारान्तरेण विधेयार्थस्तावकत्वेन तच्छेषतां प्रतिपद्यन्ते। तदपि तत्र प्रतीयत एव। इत्थं नाम पशुयागः कर्तव्यो यदसत्सु पशुषु गत्यन्तराभावात्प्रजापतिना त्वैव पशुत्वेन कल्पितो वपा चोत्त्रिन्ना। यतस्तत्सहितान्येव विधायकानि यत्रार्थवादाः सन्ति। यद्यपि तैर्विना पि भवति विध्यर्थावगतिः, विध्युद्देशादेव "वसन्ताय कपि जलानालभत" इति, तथापि न तेषामानर्थक्यम्। तेषु हि सत्सु न केवलादवगतिः। न च केनचित्कृतो वेदो येनोच्यते 'यथा न्यत्र न सन्ति तथात्रापि मा भूवन्'। सत्स्वर्थवादेष्वस्माभिर्गतिर्वक्तव्या। सा चोक्ता। न चायमलौकिको र्थः। लोके पि हि स्तुतिपदानि द श्यन्ते विधिशेषभूतान्येव। यथा भ तिदाने प्रव तस्य स्वामिनः कश्चिद्भ तः प्रीत्या चष्टे साधुर्देवदत्तो नित्यसन्निहितः परिचर्याभूमिज्ञस्तत्परश्चेति। अतो विधेयार्थस्तुतिद्वारेणार्थवादा विधायका एव तथा क्वचिदर्थवादादेव विधेयविशेषावगतिः। यथा "अक्ताः शर्करा उपदधाति"। अत्र ह्य जनसाधनं सर्पिस्तैलादि यत्किञ्चिद्धिना पेक्षितम्। "तेजो वै घ तम्" इत्यर्थवादे घ तस्तुत्या घ तमध्यवसीयते। "एव प्रतितिष्ठन्ति य एता रात्रीरुपयन्तीति" रात्रिष्वर्थवादादधिकारावगमः। तस्मादर्थवादा अपि धर्ममूलम्।

मन्त्रास्तु केचिद्धिधायका एव। यथा "वसन्ताय कपि जलानिति"। आधारे देवताविधिर्मान्त्रवर्णिक एव। न हि तत्र देवता कर्मोत्पत्तिवाक्ये श्रुता नापि वाक्यान्तरेण विहिता। मन्त्रस्तु विहितो नियुक्तः "यत् इन्द्र" इत्यादिः। अतो स्मान्मन्त्रवर्णाद्देवताप्रतिपत्तिः। सहस्रशश्च मान्त्रवर्णिका देवताविधयः सन्ति। ये प्यन्ये क्रियमाणानुवादिनस्ते पि स्म तिलक्षणं धर्ममेव बुद्धं कुर्वन्तीति भवन्ति

धर्ममूलमनुष्ठेयार्थप्रकाशनेन ।

नाम त्वाख्यातार्थादभिन्नार्थवत्सुप्रसिद्धधर्ममूलभावम् । गुणविधयश्च प्रायशो नामाश्रया एव । “शरदि वाजपेयेन यजेत स्वराज्यकामो वाजपेयेनेति” । तस्मात्सिद्धं कृत्स्नस्य वेदस्य धर्ममूलत्वम् ।

अन्ये तु श्येनादिवाक्यानां धर्मोत्पत्तिमत्त्वाभावमाशङ्कामाना निषेधानां च “न लशुनं भक्षयेदि” त्यादीनामखिलग्रहणं मन्यन्ते । “अभिचारा हि श्येनादयो मारणात्मानो हिंसारूपाः । क्रूरत्वाच्च हिंसाया” अभिचाराणां च प्रतिषेधादधर्मत्वम् । अतो न कृत्स्नो वेदो धर्ममूलम् । कर्तव्यश्च धर्म उक्तः । ब्रह्महत्यादिश्च न कर्तव्यः । अतः कथं तद्वाक्यानि धर्ममूलं स्युः ? किं च ये पि पशुयागा अग्नीषोमीयादयस्ते पि हिंसासाधकत्वाद् दूरापेतधर्मभावाः । हिंसा हि पापमिति सर्वप्रवादेष्यभ्युपगमः । उक्तं च ‘यत्र प्राणिवधो धर्मः अधर्मस्तत्र कीदृशः’ ।”

कथं पुनरियमाशङ्का पनुद्यते ? अखिलग्रहणात् । न ह्यस्यान्यत्प्रयोजनमस्ति । हेतुर्नोक्त इति चेदागमग्रन्थो यं सिद्धमर्थमाह । हेत्वर्थिनो मीमांसातो विनीयन्ते । अस्माभिरुक्तं य आगममात्रेण प्रतीयन्ति तान्प्रत्येतदुच्यते ।

विवरणकारास्तु युक्तिलेशमात्रं दर्शयन्ति । यदुक्तं श्येनादयः प्रतिषिद्धत्वादधर्म इति तत्सत्यम् । तथापि प्रतिषिद्धेष्वपि तेषु यो त्यन्तप्रवृद्धद्वेषो न हिंस्याद् भूतानीत्यतिक्रान्तनिषेधाधिकारस्तस्य ते शत्रुवधलक्षणां प्रीतिमनुष्ठीयमानां निर्वर्तयन्तीत्येतावतां शेषेन वेदस्य धर्ममूलत्वं श्येनादिवाक्येष्वपि न विहन्यते । निषेधेष्वपि यो रागतः प्रवृत्तो हनने स निषेधे नियुज्यते । एतदेव निषेधस्यानुष्ठानं यन्निषिध्यमानस्यानुष्ठानम् । अग्नीषोमीयादौ तु नैव हिंसाप्रतिषेधो स्ति द्वेषलक्षणाया लौकिक्या हिंसाया निषेधेन निषिद्धत्वात् । शास्त्रीया तु विधिलक्षणा न निषेधेन विषयीक्रियते, लौकिक्यां चरितार्थत्वात्निषेधस्य । न च सामान्यतो दष्टेन हिंसात्वाल्लौकिकहिंसावद्वैदिक्याः पापहेतुत्वमापादयितुं शक्यते । यतो न हिंसात्वं पापहेतुत्वे कारणम् अपि तु प्रतिषेधेन विषयीकरणम् । न चात्र प्रतिषेधो स्तीत्युक्तम् ।

कैश्चित्तु मूलशब्दः कारणपर्यायो व्याख्यायते । धर्मस्य वेदो मूलं प्रतिष्ठाकारणं साक्षात्प्रणाड्या च । ‘स्वाध्यायमधीयीत’ ‘ऋग्वेदं धारयन्विप्र’ इत्यादिचोदनासु साक्षात् । अन्यत्र तु अग्निहोत्रादिकर्मस्वरूपज्ञापकतया प्रणाड्या ।

स्मृतिशीले च तद्विदाम् । अनुभूतार्थविषयं विज्ञानं स्मृतिरुच्यते । तच्छब्देन वेदः प्रत्यवम श्यते । तं विदन्ति तद्विदः । वेदार्थविदामिदं कर्तव्यमिदं न कर्तव्यमिति यत्स्मरणं तदपि प्रमाणम् ।

“ननु च स्मृतिर्न प्रमाणमित्याहुः । सा हि पूर्वप्रमाणावगतप्रमेयानुवादिनी नाधिकमर्थं परिच्छिनतीति वदन्ति ।”

सत्यम् । ये स्मरन्ति तेषामाद्यमेव तत्र शब्दादि प्रमाणं नास्तीति स्मृतिः । अस्माकं तु मन्वादिस्मृतिरेव प्रमाणम् । नहि वयं तामन्तरेणान्यतो ष्टकादिकर्तव्यतामवगच्छामः । तच्च मन्वादीनामीदृशं स्मरणं तत्कृतेभ्यो वाक्येभ्यः स्मृतिपरम्परायातेभ्यो वसीयते । तस्माच्च स्मरणादनुभूतो यमर्थः प्रमाणेन मन्वादिभिरिति निश्चिनुमो, यत एते स्मरन्ति, न ह्यननुभूतस्य स्मरणोपपत्तिः ।

“ननु कल्पयित्वा ग्रन्थमुपनिबन्धीयुरननुभूयैव केनचित् प्रमाणेन । यथोत्पाद्यवस्तु कथानकं केचन कवयः कथयेयुः” ।

अत्रोच्यते । भवेदेवं यद्यत्र कर्तव्यतोपदेशो न स्यात् । कर्तव्यतोपदेशो ह्यनुष्ठानार्थः । न च केचित्सर्वेच्छया कल्पिते बुद्धिपूर्वव्यवहारिणो नुष्ठातुमर्हन्ति ।

“भ्रान्त्या प्यानुष्ठानसिद्धिदिति” चेत् । स्यादप्येकस्य भ्रान्तिः, सर्वस्य जगतो भ्रान्तिर्यावत्संसारभाविनी चेत्यलौकिकी कल्पना । न च सम्भवति मन्वादीनां वेदमूलत्वे भ्रान्त्यादेरवसरः । अतएव प्रत्यक्षतोमन्वादयो धर्मान्दद श्रुतिरिति नाभ्युपगम्यते । इन्द्रियैरर्थानां सन्निकर्षे यज्ज्ञानं तत्प्रत्यक्षम् । न च धर्मस्येन्द्रियैः सन्निकर्षः सम्भवति, तस्य कर्तव्यतास्वभावत्वात् । असिद्धं च कर्तव्यम् । सिद्धवस्तुविषयश्च सन्निकर्षः ।

अनुमानादीनि तदात्वे यद्यप्यसन्तमर्थमवगमयन्ति पिपीलिकाण्डस चारेण हि भविष्यन्ती व ष्टिमनुमिमते तथापि न तेभ्यः कर्तव्यतावगतिः । तस्मात्कर्तव्यतास्मरणस्यानुरूपकारणकल्पनायां वेद एवोपदिश्यते । स च वेदो नुमीयमानो मन्वादिभिरुपलब्धः । इदानीमुत्सन्ना सा शाखा यस्याममी स्मार्ता धर्मा आसन् । तथा किमेका शाखा थ बह्वचः तासु च कश्चिदष्टकादिः कस्याचिदित्येतदनुमानं प्रवर्तते । अथाद्यत्वे पठ्यन्त एव ताः शाखा । किन्तु विप्रकीर्णास्ते धर्माः । कस्याचिच्छाखायामष्कदीनां कर्मणामुत्पत्तिः, कस्याचिद् द्रव्यं, क्वचिद्देवता, क्वचिन्मन्त्र इत्येवं विप्रकीर्णानां मन्वादयो ङ्गोपसंहारं सुखावबोधार्थं चक्रुः ।

अथ मन्त्रार्थवादलिङ्गमात्रप्रभवा एते धर्माः अथायमनादिरनुष्ठेयो र्थो विच्छिन्नपारम्पर्यसम्प्रदायायातो वेदवन्नित्य उतास्मदादीनामिव मन्वादीनामपि परप्रत्ययानुष्ठानो नित्यानुमेयश्रुतिक इत्येवमादि बहुविकल्पं विचारयन्ति विवरणकाराः ।

एतावांस्तु निर्णयः । वैदिकमेतदनुष्ठानं स्मार्तानां वैदिकैर्विधिभिर्व्यतिषङ्गावगमादनुष्ठातृणां च तद् दष्टवानुष्ठानात् । व्यतिषङ्गश्च दर्शितः । क्वचिद्वैदिकमङ्गम् प्रधानं स्मार्तं, क्वचिदेतदेव विपरीतं क्वचिदुत्पत्तिः क्वचिदधिकारः क्वचिदर्थवाद इति । एवं सर्व एवं स्मार्ता वैदिकैर्व्यतिषक्ताः । निपुणतश्चैतन्निर्णीतमस्माभिः स्म ति विवेके-स्मार्तवैदिकयोर्नित्यं व्यतिषङ्कात्परस्परम् । कर्त तः कर्मते वा पि वियुज्येते न जातु तौ । । प्रत्यक्षश्रुतिनिर्दिष्टं ये नुतिष्ठन्ति केचन । त एव यदि कुर्वन्ति तथा स्याद्वेदमूलता । । प्रामाण्यकारणं मुख्यं वेदविदिभः परिग्रहः । तदुक्तं कर्त सामान्यादनुमानं श्रुतीः प्रति । । विशेषनिर्धारणे तु न किञ्चित्प्रमाणं न च प्रयोजनम् ।

उत्सादो पि सम्भाव्यते । द श्यन्ते हि प्रविरलाध्येत का अद्यत्वे पि शाखाः ।

ताभ्यः सम्भाव्यभाव्युत्सादाभ्यो विधिमात्रमर्थवादविरहितम दध त्योपनिबद्धं स्म तिकारैरिति कैश्चिदभ्युपगम्यते । “ब्राह्मणोक्ता विधयः तेषामुत्सन्नाः पाठाः प्रयोगादनुमीयन्त” इत्यापस्तम्बः (१।४।१०)

अत्र तु यैव महाप्रयोजना शाखा यस्यां सर्वे स्मार्ता गार्ह्याश्च सर्ववर्णाश्रमधर्मा आम्नातास्तस्या उपेक्षणमसम्भाव्यम्, सर्वाध्येतृणाचोत्साद इत्यादि बह्वद ष्टं प्रकल्प्यम् । विप्रकीर्णानां त्वर्थवादगहनानां ऋत्वर्थपुरुषार्थतया च दुर्विज्ञानानां प्रयोगोन्नयनमभियुक्तानां न्यायतो निश्चितार्थानां घटते । अस्मिन्तु पक्षे विरोधद्वयस्यापि प्रत्यक्षश्रौतत्वाद्विकल्पेन स्म तेर्बाधः । स च विशिष्टानां नाभिप्रेतः । स्म तिकाराश्च बाधमनुमेयश्रुतिमूलत्वं च प्रतिपन्नाः । एवमप्याह गौतमः (३।३५)-“एकाश्रम्यं त्वाचार्याः प्रत्यक्षविधानाद् ग्राहस्थस्य प्रत्यक्षविधानादिति । ननु सर्व एवाश्रमाः प्रत्यक्षविधानाः । स्वमतमेव चेदत् गौतमेनाचार्योपदेशेनोपदिष्टम्-‘तस्याश्रमविकल्पम्’ (३।१) इत्याद्युपक्रम्यानेनोपसंहृतत्वात् ।

मन्त्रार्थवादप्रमाणभावो प्यविरुद्धः । यद्यप्यर्थवादा विध्युद्देशस्तुतिपरा न स्वार्थस्य विधायकास्तथापि केषां चिदन्यपरतैव नोपपद्यते यावत्स्वार्थविषयो विधिर्नावगमितः । यथा ‘स्तेनो हिरण्यस्य सुरां पिबंश्चे’त्यादेः प चाग्निविधिशेषतैवमेतावतैव नोपपद्यते यावद्धिरण्यस्तेयादेः प्रतिषेधो नावगमितः । य एतां विद्यामधीते स हिरण्यस्तेयाद्यप्याचरंस्तैश्च संवसन्न पतति, अन्यथा तु पततीत्यवगतिरविरुद्धा ।

“अथविध्युद्देशो विधेः प्रतिपादको, नार्थवाद” इति, केनैषा परिभाषा कृता । ‘एते पतन्ति चत्वार’ इत्यत्राप्याख्यातश्रवणमस्ति । ‘लिङ्गादयो न सन्तीति’ चेत् प्रतितिष्ठन्तीति’ रात्रिष्वपि नैव लिङ्श्रुतिरस्ति । अथ ‘तत्राधिकाराकाङ्क्षायामेकवाक्यतायायां सत्यां प चमलकारादिकल्पनया विध्यवसायः, एवमत्रापि भविष्यति । बहवश्च द्रव्यदेवताविधयो र्थवादावगम्याः सन्ति । तत्र यस्य विधेः शेषा अर्थवादास्तद्विधिनैव द्रव्यदेवतादेरपेक्षितत्वाद्विशेषसमर्पणमात्रे व्यापारान्तर्गतविशेषावगतिरर्थवादाधीना न दोषाय । इह तु तदसम्बद्धस्य विध्यन्तरस्येयमाणत्वाद्वाक्यभेदापत्तिरतश्च न प्रकृतिशेषता । तदभावे च तन्मूला प्रतिषेधावगतिर्न स्यादतश्च ‘अक्ताः शर्करा उपदधाति’ तेजो वै घ तमित्यनेन वैषम्यमित्याहुः ।”

तदसत् । सत्यप्यर्थान्तरत्वे तदेकवाक्यतामूलत्वादस्यावगतेर्नास्ति वाक्यभेदादिचोद्यापत्तिः । मन्त्राः प्रयोगप्रकाशकत्वेन रूपादेवावगततास्तस्य प्रयोगस्यान्यतो सिद्धेः प्रकाशकत्वनिर्वहणाय प्रकाशं

कल्पयन्ति। न वा सतोरुपत्त्यधिकारयोः प्रकाशनमष्टकायाः सम्भवतीत्युत्पत्त्यधिकार-
विनियोगप्रयोगबोधका मन्त्राः। एवं मान्त्रवर्णिकाश्च विधयो प्युगम्यन्ते। यथा धरे देवताविधिः।
चतुष्पाद्धि धर्मो भ्युपगतस्तत्रात्पतरांशः श्रुतः, सकलेतरांशबोधहेतुस्तथाविध एव, विधौ सम्बन्धग्रहणादिति।
सर्वथा तावत्सम्भवति वेदसंयोगः।

मनुर्बहुभिर्बहुशाखाध्यायिभिः शिष्यैरन्यैश्च श्रोत्रियैः सङ्गस्तेभ्यः शाखाः श्रुत्वा ग्रन्थं चकार। ताश्च
मूलत्वेन प्रदर्श्य ग्रन्थं प्रमाणीकृतवान्। एवमन्ये तत्प्रत्ययादनुष्ठानमादृतवन्तो न मूलोपलम्भे यत्नं
कुर्वन्ति। अस्माकं चैतदनुमानम्।

अतो विरोधेऽस्यपि तुल्ये श्रौतत्वे बाधोपपत्तिः। प्रत्यक्षया श्रुत्या प्रयोगसम्पत्तौ श्रुत्यन्तरं प्रत्याकाङ्क्षैव
नास्ति। यथा सामिधेनीषु साप्तदश्यपा चदश्ययोः पा चदश्येन प्रकृतिरवरुद्धा साप्तदश्यं प्रत्यक्षश्रुतमपि
नाकाङ्क्षति। आभिधानिकोद्घातः सन्निकृष्यते भिहितार्थाकाङ्क्षावगम्यं प्रत्ययं विप्रकर्षाद् दुर्बलं बाधते।
न चैतावता प्रामाण्यापत्तिः। यथा प्राकृतान्यङ्गानि विकृतिषु चोदकप्राप्तानि वैकृतिकैर्बिरुध्यमानानि
बाध्यन्ते तद्वदेव द्रष्टव्यम्।

यत्र सम्प्रदायविच्छेदस्तत्र च परम्परापत्तिः। न हि तत्र कस्यचित्प्रमाणं प्रवृत्तम्। नित्यानुमेयपक्षोऽपि
सम्प्रदायपक्षज्ञातीव भिद्यते। मन्वादिसंस्मरणस्य वयं मूलं परीक्षितुं प्रवृत्ताः। यदि च तेषामप्यसावनुमेयो
वेदो वयमिव न ते स्मर्तारः। न च यः पदार्थो न कस्यचित्प्रत्यक्षस्तस्यानुमेयता सम्भवत्यन्वयासम्भवात्।
क्रियादिषु सामान्यतोऽस्त्येव सम्बन्धदर्शनम्। यदिचा र्थापत्त्यवसेयाः क्रियादयो न
चेहान्यथा नुपपत्तिरस्ति।

तस्मादस्ति मन्वादीनामस्मिन्नर्थे वेदसम्बन्धो, न पुनरयमेव प्रकार इति निर्धारयितुं शक्यम्। द्रढीयसी
कर्तव्यतावगतिर्वेदविदां वेदमूलैव युक्ता कल्पयितुं, न भ्रान्त्यादिमूलेत्यवगत्यनुरूपकरणकल्पना कृता
भवति। तत्रोत्सादविप्रकीर्णं मन्त्रार्थवादे प्रत्यक्षवेदानां कारणानां सम्भवात्कल्प्यत्वमुपशेते। प्रत्यक्षोऽपि
विधिः क्वचिन्मूलत्वेन दृश्यते 'च मलवद्वाससा सह संवदे'दिति। स चाध्ययने चोपनयने च पठ्यते।
तदेतल्लेशतोऽस्माभिरुक्तम्। विस्तरस्तु स्मृतिविवेकाज्ज्ञातव्यः।

शाखाः काश्चित्समुत्सन्नाः, पक्षो नैष मतो मम।

पक्षे स्मिन्न प्रमाणं हि बहवदष्टं प्रसज्यते।

उपपन्नतर पक्षो विक्षिप्तानां ततस्ततः।

उत्पत्त्यादिसमाहारः प्रायशो दृश्यते ह्यदः।।

अनेकशिष्योपाध्यायैः श्रोत्रियैराद तो परैः।

शक्तो रचयितुं श्रुत्वा शाखां तां तां कुतश्चन।।

उपपन्नस्तदानीं च दष्टमूलैः परिग्रहः।

निश्चयोऽस्माकमप्यद्य यथा सम्भवतः स्थितः।।

प्रयोगद्योतका मन्त्रा, द्योतनं तस्य नामतः।

नर्तेविकारोत्पत्तिभ्यो प्रयोगस्यास्ति सम्भवः।।

विशिष्टदेवतालाभ आधारे मान्त्रवर्णिकः।

प्रकाशकत्वान्मन्त्रस्य तन्निर्वहणहेतुकः।।

या सिद्धरूप एकस्मिन् रूपान्तरगतिर्भवेत्।

न सा स्वरूपनाशाय विश्वजित्यधिकारवत्।।

प्रतिपन्ने विधौ युक्तं तत्सम्बन्धार्थकल्पनम्।

गतिर्मन्त्रार्थवादेभ्यो न दष्टा चेद्विधेः क्वचित्।।

लिङ्गादिगम्यं भगवान्विधिं स्मरति पाणिनिः ।
 न शक्तास्ते विधिं वक्तुं सिद्धवस्त्वभिधायिनः ॥
 व्याख्येयो गुणवादेन यो र्थवादादतत्परात् ।
 अर्थो धिगन्तुमिष्येत कथं स्यात्तस्य सत्यता ॥
 भिन्द्याद्वाक्यं न प्रतिष्ठा साकाङ्क्षा रात्रयो यतः ।
 विशेषे तद्गते युक्ता वाक्यशेषावगम्यता ॥
 स्तेयादीनां निषेधे पि विध्यन्तरगतिर्ध्रुवा ।
 ततश्च वाक्यभेदः स्यान्नोपन्यासस्ततः समः ॥
 वाचः स्तोमे प्रयुज्यन्ते सर्वे मन्त्रा विधिश्रुतेः ।
 नाष्टकादौ विशेषो स्ति हेतुर्मन्त्रस्य बोधने ॥
 विना सामान्यसम्बन्धाल्लिङ्गं च विनियोजकम् ।
 न च नास्त्यस्य सम्बन्धो विना प्रकरणादिभिः ॥
 परिहारं ब्रुवन्त्यत्र केचित्तन्मूलवादिनः ।
 रात्रिषु प्रतितिष्ठन्तीत्यसत्त्वेव लिङ्गादिषु ॥
 प चमेन लकारेण तदर्थगतिरिष्यते ।
 पतन्ति न स्लेच्छित्वा इत्यादिषु तथा भवेत् ॥
 ऋचां विधिर्वाचस्तोमे सर्वदाशतयीरिति ।
 दशभ्यो मण्डलेभ्यस्ता वर्जिताः पठिता बहिः ॥
 सामान्यसम्बन्धकारी समाख्येवेति गीयते ।
 समाख्या ग ह्यमन्त्राणां तेनव ते नास्ति कर्मणाम् ॥
 प चाग्निविद्याशेषत्वं हिरण्यस्तेननिन्दया ।
 स्तेनो हिरण्यवाक्यस्य, न विना तन्निषेधतः ॥
 शेषत्वावगमो र्थात्तु तदकर्तव्यता तु या ।
 द्रढिम्ने शेषतायाः, सा न पुनस्तद्विरोधिनी ॥
 नित्यानुमेयपक्षो यो वा प्यागमपरम्परा ।
 तयोरन्धप्रवाहत्वं न भेदः कश्चिदीक्ष्यते ॥

एवं सति या गौतमेन प्रत्यक्षविधानता ग्राहस्थस्मोक्ता सा शब्दस्याव्यवहितव्यापाराभिप्रायेण ।
 श्रवणानन्तरं यो र्थः प्रतीयते स प्रत्यक्षः । यस्तु प्रतीते र्थे तत्सामर्थ्यपर्यालोचनया गम्यः स
 विलम्बितत्वात्प्रतिपत्तेर्न प्रत्यक्ष इति सर्वमुपपन्नम् ।

स्म तिशीले च तद्विदाम् । स्म तिश्च शीलं च स्म तिशीले । शीलं रागद्वेषप्रहाणमाहुः । तच्च धर्ममूलं
 वेदस्म तिवन्न ज्ञापकतया किन्तु निर्वर्तकत्वेन । रागद्वेषप्रहाणाद्धि धर्मो निर्वर्तते ॥

ननु च श्रेयःसाधनं धर्म इत्युक्तम् । रागद्वेषप्रहाणमेव च तत्त्वभावम् । तत्रासति व्यतिरेके किमुच्यते
 रागादिप्रहाणाद्धर्मो निर्वर्तत इति ।

उक्तकस्माभिर्धर्मशब्दो यं स्म तिकारैः कदाचिद्विधिनिषेधविषयभूतायां क्रियाया प्रयुज्यते,
 कदाचित्तदनुष्ठानजन्ये आफलप्रदानावस्क्रुथायिनि कस्मिंश्चिदर्थे । तस्य च सद्भावे शब्द एव
 प्रमाणम् । यदि हि यागस्तथाविधं वस्त्वनुत्पाद्य विनश्येत्तदा कालान्तरे कुतः फलोत्पत्तिः । तदेतद्वस्तु

धर्मशब्देनात्राभिप्रेतम्। तस्य शीलं मूलमिति न किञ्चिदनुपपन्नम्। तदभिप्राया एव व्यवहाराः “एक एव सुहृद्धर्मो निधने प्यनुयाति यः” इति। क्रिया अनुष्ठानसमनन्तरमेव नाशात्कृतः कालान्तरान्वयः। अत्र चोद्यते। ननु सर्व एव श्रुतिस्मृतिविहितो र्थो धर्मस्य मूलम्। शीलस्यापि तत्रान्तर्भावादभेदेनोपादानमनर्थकम्। विधायिष्यते च ‘इन्द्रियाणां जये योगं समातिष्ठेद्विवानिशम्। यस्मिंजिते जितावेतौ भवतः प चकौ गणा विति। अयमेव मनसो जयो यो रागद्वेषयोः परित्याग इति वक्ष्यामः। केचिदाहुरादरार्थः प थगुपदेशः। एतद्धि सर्वकर्मणामनुष्ठान उपयुज्यते, स्वप्रधानं च अग्निहोत्रादिकर्मवत्। सर्ववर्णधर्मश्चायं सर्वाश्रमधर्मश्च, अतः सामान्यधर्मलक्षणवसरे स्मिन्ब्रुच्यते।

वयं तु ब्रूमः। समाधि शीलमुच्यते। तथाहि ‘शील समाधाविति’ धातुषु पठ्यते। समाधानं च मानसो धर्मः। यच्चेतसो न्यविषयव्याक्षेपपरिहारेण शास्त्रार्थनिरूपणप्रवणता तच्छीलमुच्यते।

द्वन्द्वश्चायमितरेतरयो। तेन पस्परसापेक्षयोः स्मृतिशीलयोः धर्मं प्रति प्रामाण्यमेवाभिप्रेतं, न पूर्ववन्निर्वर्तकत्वम्। एतदुक्तं भवति। समाधानवती या स्मृतिः सा प्रमाणं न स्मृतिमात्रम्। तेन सत्यपि वेदार्थवित्त्वे यदतत्पराणां स्मरणं न तद्धर्ममूलं भ्रान्त्यादिसम्भवाच्छास्त्रार्थावधानशून्यानाम्।

चशब्द इह पठ्यते। स तद्विदामित्यस्मादनन्तरं द्रष्टव्यः। व तानुरोधात्त्वेन पठितः। समुच्चयार्थश्चासौ पूर्वप्रकृतस्य च समुच्चेतव्यस्याभावात् तृतीये पादे यत्साधूनामित्युक्तं तत्समुच्चिनोति। अतस्त्रीणि विशेषणान्यत्राश्रीयन्ते। विदुषामुपाध्यायादागमितविद्यानां तथा तदभ्यासपराणामनुष्ठानपराणां च स्मृतिः प्रमाणम्। एतत्सर्वं मन्वादीनामासीदिति स्मर्यते। नान्यथा तत्कृतेषु ग्रन्थेषु शिष्टानां परिग्रहोपपत्तिः। यद्येवं स्पष्टमेव वक्तव्यम्, ‘मन्वादिवाक्यानि धर्ममूलमिति।’ किमेतेन लक्षणेन।

सत्यम्। यः कथञ्चित्प्रामाण्ये विप्रतिपद्येत तं प्रति न्यायशास्त्रप्रसिद्धं प्रामाण्यहेतुकथनमेतत्। अद्यत्वे पि यस्यैतद्धेतुसद्भावः सोऽपि मन्वादिवद् ग्राह्यवाक्यः स्यात्। तथा च विदुषां प्रायश्चित्ताद्युपदेशे तथाभूता एव परिषत्त्वेन प्रमाणीभवन्ति “एकोऽपि वेदविद्धर्मो यो व्यवस्येद् द्विजोत्तम” इति। अत एव स्मृतपरिगणना मनुष्णिर्यमो ङ्गिरा इति निर्मूला। तथा हि पैठीनसिबौधायनप्रचेतःप्रभ तयः शिष्टैरेवरूपाः स्मर्यन्ते। न च परिगणनायामन्तर्भाविताः। सर्वथा यमविगानेन शिष्टाः स्मरन्ति वदन्ति वा एवंविधैर्गुणैर्युक्तम्। तेन चैतत्प्रणीतमिति तस्य वाक्यं सत्यपि पौरुषेयत्वे धर्मे प्रमाणं स्यादिति स्मृतिशीले च तद्विदाम् इत्यस्यार्थः।

अद्यत्वे य एवंविधैर्गुणैर्युक्त ईदं शनैव च हेतुना ग्रन्थमुपनिबध्नीयात्स उत्तरेषां मन्त्रादिवत्प्रमाणीभवेत्। इदानीन्तनानां तु यदेव तत्र तस्य बोधकारणं तदेव तेषामस्तीति न तद्वाक्यादवगतिः। इदानीन्तनो हि यावन्मूलं न दर्शयति तावन्न विद्वांसस्तद्वाक्यं प्रमाणयन्ति। दर्शिते तु मूले प्रमाणीकृते ग्रन्थे कालान्तरे यदि कथाचिदष्टकादिमूलतुल्यता स्यात्तदा तेषां शिष्टपरिग्रहान्यथानुपपत्त्या तन्मूलानुमानं युक्तम्।

आचारश्चैव साधूनाम्। चशब्देन वेदविदामिति सम्बध्यते। पदद्वयेन शिष्टत्वं लक्ष्यते। शिष्टानां च आचारः सोऽपि धर्मे मूलम्। आचारो व्यवहारः अनुष्ठानम्। यत्र श्रुतिस्मृतिवाक्यानि न सन्ति शिष्टाश्च धर्मबुद्ध्या नुतिष्ठन्ति तदपि वैदिकमेव पूर्ववत्प्रतिपत्तव्यम्। यथा विवाहादौ कङ्कणबन्धनादि माङ्गलिकत्वेन यत्क्रियते, या च कन्यायास्तदहर्विवाहयिष्यणायाः प्रख्यातव क्षयक्षयतुष्पथादिपूजा-देशभेदेन, तथा चूडासङ्ख्या देशभेदश्च, या चातिथ्यादीनां गुवादीनां चानुवृत्तिः प्रियहितवचनाभिवादनाभ्युत्थानादिरूपा, तथा प शिनसूक्तं त णपाणयो धीयते अश्वमेधमश्वं यथा समर्पयन्तः। ईदं श आचारः।

एषोऽपि हि स्वभावभेदेन पुरुषाणां मनःस्वास्थ्यादिभेदेनानेकरूपः प्रतिविशेषमानन्त्यादशक्यः ग्रन्थेनोपनिबद्धम्। यदेव बहुशः प्रियमस्येत्युपलक्षितं तदेवावसरान्तरे विपरीतं सम्पद्यते। तथा पर्युपासनं ग हस्थेनातिथेः क्रियमाणं कस्यचित्प्रीतिकरं ‘ममायं भ त्ववत्तिष्ठतिः’, अन्यस्त्वन्यथा, निर्यन्त्रणया न लभ्यत आसितुम्, आसितुमस्मिन्सति इति पर्युपासनयैव विरज्यति। न तत्र सामान्यतः शक्यं वेदानुमानं न विशेषतः। अष्टकादीनां तु नियतेकरूपसमस्तप्रयोगस्मरणमित्येष स्मृत्याचाराणां भेदः।

आत्मनस्तुष्टिरेव च। धर्ममूलमित्यनुषज्यते। वेदविदां साधूनामिति च। अस्याश्च धर्ममूलत्वं प्रामाण्येनैवेत्याहुः। चत्र ह्येवंविधानान पठेये र्थे मनः प्रसीदति द्वेषो न भवति स धर्मः।

“ननु च यस्य प्रतिषिद्ध एवार्थे मनः प्रसीदेत्स धर्मः प्राप्नोति। विहिते च किङ्कथिका स्यात् स न धर्म इति।”

एवमेतदीदृशानां महात्मनां मतिमतां महाप्रभावो मनःप्रसादो येनाधर्मोऽपि धर्मतामेति धर्मश्चाधर्मतां न रोगद्वेषादिदोषवताम्। यथा रुमायां यत्किंचिद्द्रव्यं प्रविशति तत्सर्वं लवणसात्सम्पद्यते, एवं वेदविदां सहस्रोत्पन्नेन मनःपरितोषेण सर्वं निर्मलीक्रियते। अतो यथा प्रतिषिद्धमपि ग्रहणं षोडशनि विधिना नुष्ठीयमानं न दोषाय। न चात्र ग्रहणवद्विकल्पः। प्रतिषेधा ह्यात्मतुष्टिव्यतिरेकेणान्यत्र विषये व्यवस्थाप्यन्ते। अथवा नैव तेषामधर्मे आत्मा परितुष्यति। यथा विषघ्नीमेवौषधीं नकुलो दशति नान्याम्। अत उच्यते “नकुलो यां यां दशति सा सा विषघ्नीति।” इह भवन्तश्चाहुः। ये वैकल्पिकाः पदार्थास्तेषु यस्मिन्पक्षे मनः प्रसीदति स पक्ष आश्रयितव्यः। वक्ष्यति च द्रव्यशुद्धौ प्रायश्चित्तेषु च “तस्मिन्तात्तपः कुर्याद्वावत्तुष्टिकरं भवेत्”। अथवा यो श्रद्धधानो नास्तिकतया तस्यानधिकारमाह। नास्तिकस्य हि न वैदिकं कर्म कुर्वतोऽप्यात्मा तुष्यति। अतस्तेन क्रियमाणमपि कर्म निष्फलमेव। अथवा सर्वकर्मविषयो भावप्रसाद उपदिश्यते, अनुष्ठानकाले क्रोधमोहशोकादि त्यक्त्वा प्रमुदितेन भाव्यम्। अतश्च शीलवदस्याः सर्वशेषतया धर्ममूलत्वाभिधानम्॥ ६॥

यः कश्चित्कस्यचिद्धर्मो मनुना परिकीर्तितः।

स सर्वो भिहितो वेदे सर्वज्ञानमयो हि सः॥ ७॥

अन्वय - यः कश्चित् कस्यचिद् धर्मः मनुना परिकीर्तितः स सर्वः वेदे अभिहितः हि सः सर्वज्ञानमयः।

हिन्दी अर्थ - जो किसी का कोई धर्म मनु ने कहा है वह सब वेद में कहा हुआ है क्योंकि वह वेद सब प्रकार के ज्ञान से युक्त है॥ ७ ॥

मेधातिथिः। यदुक्तं वेदवित्सम्बन्धेन स्म तेः प्रामाण्यं तदनेन प्रकटयति। यः कश्चिद्धर्मो वर्णधर्म आश्रमधर्मः संस्कारधर्मः सामान्यरूपो विशेषरूपश्च कस्यचिद्ब्राह्मणादेर्वर्णस्य। मनुना परिकीर्तितः। स सर्वोऽपि वेदे भिहितः प्रतिपादितः। यथा चैतत्तथा पूर्वश्लोक उक्तः। सर्वज्ञानमयो हि सः। सर्वेषां ज्ञानानामदष्टविषयाणां हेतुनिमित्तं वेदः। सर्वज्ञानैर्निर्मित इवेति ज्ञाने तद्विकारत्वमध्यारोप्य मयट् कृतः। यो हि यद्विकारः स तन्मयस्तत्त्वभाव इत्युच्यते। वेदश्च ज्ञानहेतुत्वात्तन्मय इति सत्कार्यदर्शने कारणं कार्यस्वभावमिति। अथवा सर्वज्ञानाद्धेतोः आगतः ‘हेतुमनुष्येभ्यः’ (पा०सू० ४-३-८) इति मयट् क्रियते॥ ७॥

सर्वं तु समवेक्ष्येदं निखिलं ज्ञानचक्षुषा।

श्रुतिप्रामाण्यतो विद्वान् स्वधर्मे निविशेत वै॥ ८॥

अन्वय - विद्वान् इदं सर्वं तु निखिलं ज्ञानचक्षुषा समवेक्ष्य श्रुतिप्रामाण्यतः स्वधर्मे वै निविशेत।

हिन्दी अर्थ - विद्वान् मनुष्य इस सब को ज्ञान रूपी नेत्र से भली प्रकार देखकर और वेद के प्रमाण से कर्तव्य का निश्चय करके अपने धर्म अर्थात् कर्तव्य में स्थिर रहे।

मेधातिथिः। सर्वं ज्ञेयं कृतकाकृतमम्। शास्त्रगोचरं प्रत्यक्षादिगोचरमप्रत्यक्षादिगोचरम्। समवेक्ष्यैतज्ज्ञानचक्षुषा तर्कव्याकरणनिरुक्त-मीमांसादिविद्यास्थानश्रवणचिन्तनात्मेकन। चक्षुरिव चक्षुः शास्त्राभ्यासो, ज्ञानस्य कारणत्वसामान्यात्। यथा चक्षुषा रूपं ज्ञायते एवं शास्त्रेण धर्म इति सामान्यम्। समवेक्ष्य सम्यग्विचारपूर्वकं निरूप्य। श्रुतिप्रामाण्यतो वेदप्रामाण्येन धर्मे निविशेत। धर्ममनुतिष्ठेत्।

सर्वेषु हि शास्त्रेषु सम्यग्ज्ञातेषु वेदप्रामाण्यमेवावतिष्ठते। नाज्ञातेषु। तथाहि तानि शास्त्राणि निपुणत्वेन चिन्तयन् न तेषां प्रामाण्ये सम्यग्युक्तिरस्ति, वेदे त्वस्तीति निश्चिनोति। सर्वग्रहणं ज्ञेयविशेषणम्। निखिलशब्दश्च समवेक्ष्येति क्रियाविशेषणम्। निखिलं समवेक्ष्य निःशेषेण पूर्वपक्षेण

शास्त्रान्तराणां प्रामाण्ये, वेदस्य वा प्रामाण्ये यावत्त्यः काश्चन युक्तयः प्रतिभासन्ते ताः सर्वाः प्रदर्श्य, सिद्धान्तसिद्धैर्हेतुभिर्यथालक्षणलक्षितैर्निराकृत्य स्वपक्षसाधने चोपन्यस्ते वेदप्रामाण्यमवतिष्ठत इति निखिलशब्देन प्रदर्श्यते। तेन तौ निखिलसर्वशब्दौ पर्यायावपि भिन्नविषयत्वान्न पुनरुक्तौ। स्वग्रहणमनुवादः। यो ह्यन्यस्य धर्मः सो न्यस्याधर्म एव॥ ८॥

श्रुतिस्मृत्युदितं धर्ममनुतिष्ठन् हि मानवः।

इह कीर्तिमवाप्नोति प्रेत्य चानुत्तमं सुखम्॥ ९॥

अन्वय - हि मानवः श्रुतिस्मृत्युदितं धर्मम् अनुतिष्ठन् इह कीर्तिं प्रेत्य च अनुत्तमं सुखम् आप्नोति।

हिन्दी अर्थ - क्योंकि मनुष्य वेदोक्त धर्म और जो वेद से अविरुद्ध स्मृत्युक्त धर्म का अनुष्ठान करता है, वह इस लोक में कीर्ति और मरके परलोक में सर्वोत्तम सुख को प्राप्त होता है॥ ९॥

मेधातिथिः। यो नास्तिकतया वैदिकानि निष्फलानि कर्माणीति व्यामुह्य न तदनुष्ठाने प्रवर्तत तस्य प्रवर्त्य सुहृद् भूत्वा दष्टफलप्रदर्शनं करोति। तिष्ठतु तावदन्यत्फलम्। श्रुतौ स्मृतिषु च यदुदितमुक्तं धर्माख्यं कर्म तदनुतिष्ठन्निहारिर्मल्लोके यावज्जीवति तावत्कीर्तिं प्रशस्यतां पूज्यतां सौभाग्यं लभते। न्याय्ये पथि स्थितो महापुण्यो यमिति सर्वेण पूज्यते, प्रियश्च सर्वस्य भवति। प्रेत्य देहान्तरे। यस्मादन्यदुत्तमं नास्ति तत्सुखं प्राप्नोति। प्रायेण स्वर्गकामस्याधिकारः। निरतिशया च प्रीतिः स्वर्गस्तत उच्यते अनुत्तममिति। तस्मान्नास्तिकस्यापि दष्टफलार्थिनो त्रैव प्रवर्तिः प्रयुक्तेत्येवम्परमेतत्॥ ९॥

श्रुतिस्तु वेदो विज्ञेयो धर्मशास्त्रं तु वै स्मृतिः।

ते सर्वार्थेष्वमीमांस्ये ताभ्यां धर्मो हि निर्बभौ॥ १०॥

अन्वय - वेदः तु श्रुतिः विज्ञेयः धर्मशास्त्रं तु वै स्मृतिः। सर्वार्थेषु अमीमांस्ये हि धर्मः ताभ्यां निर्बभौ।

हिन्दी अर्थ - वेद को श्रुति समझना चाहिए और धर्मशास्त्र को स्मृति समझना चाहिए। ये श्रुति और स्मृति शास्त्र सब स्थितियों और सब बातों में कुतर्क न करने योग्य हैं अर्थात् इनमें प्रतिपादित बातों का कुतर्क का सहारा लेकर खण्डन नहीं करना चाहिए, क्योंकि उन दोनों प्रकार के शास्त्रों से धर्म उत्पन्न हुआ है॥ १०॥

मेधातिथिः। किमिदं शब्दार्थसम्बन्धस्मरणमभिधानकोशशास्त्रम्-‘आत्मभूः परमेष्ठी’त्यादिवन्न धर्मशास्त्रं, येनेदमुच्यते ‘श्रुतिस्तु वेदो विज्ञेयो धर्मशास्त्रं तु वै स्मृतिरिति।’

उच्यते। इह सदाचारो न श्रुतिर्न स्मृतिर्निबन्धाभावात्। निबद्धाक्षरा हि स्मृतयः प्रसिद्धाः। अतस्तस्य स्मृतिरुपपादयति। यत्कार्यं धर्मशास्त्रार्थं तत् धर्मशास्त्रम्। यत्र धर्मः शिष्यते कर्तव्यतया प्रतीयते सा स्मृतिः। निबन्धानिबन्धावप्योजकौ। शिष्टसमाचारादपि धर्मस्य कर्तव्यतावगतिः। सापि स्मृतिरेव। ततश्च यत्र कस्मैचित्कार्याय स्मृतेरुपादानं तत्र सदाचारोऽपि ग्रहीतव्यः।

धर्मशास्त्रं चेत्स्मृतिर्वेदोऽपि सर्वमुख्यं धर्मशासनमिति तस्यापि स्मृतिरुपपादयति। यत्कार्यं धर्मशास्त्रार्थं तत् धर्मशास्त्रम्। यत्र धर्मः शिष्यते कर्तव्यतया प्रतीयते सा स्मृतिः। निबन्धानिबन्धावप्योजकौ। शिष्टसमाचारादपि धर्मस्य कर्तव्यतावगतिः। सापि स्मृतिरेव। ततश्च यत्र कस्मैचित्कार्याय स्मृतेरुपादानं तत्र सदाचारोऽपि ग्रहीतव्यः।

“किं पुनः श्रुतिस्मृत्योः समानं कार्यं यत्सकाचारेऽप्यनेन प्राप्यते॥”

उच्यते। ते सर्वार्थेष्वमीमांस्ये। ‘ते’ श्रुतिस्मृति। सर्वार्थेष्वप्यन्तासंभाव्येष्वपि दष्टविषयैः प्रमाणैः-यथा तस्मादेव हिंसापक्षानुपात्तार्थत्वेदमित्युदयः क्वचित्प्रत्यवायः, ‘सुरापानान्नरकः सोमपानात्पापशुद्धिः’ इत्यादौ पक्षप्रतिपक्षगमने विचारो न कर्तव्यः। आशङ्क्यापक्षान्तरसम्भावना मीमांसनम्। यथा-“हिंसा चेत्पापहेतुः स्वरूपाविशेषाद्वैदिक्यपि तथा भवितुमर्हति। अथ वैदिक्यभ्युदयहेतुर्लौकिक्यपि तथा स्यात्, तदूपसमानत्वात्”। यस्य यदूपं वेदादवगतं तस्य तद्विपरीतरूपसम्भावनम्-

सत्तर्काश्रयैरसम्यग्हेतुभिर्यद्विचारणं तत्सिद्धान्ताभिनिवेशः स इह प्रतिषिध्यते। न पुनरयमर्थो वेदस्याद्यः पूर्वपक्ष उत्तस्विद्यः सिद्धान्त इत्येषा मीमांसा निषिध्यते। यतो वक्ष्यति "यस्तर्केणानुसन्धत्ते स धर्म वेद नेतर" इति।

"किं पुनरयमद प्तार्थो मीमांसनप्रतिषेधः।"

नेति ब्रूमः। ताभ्यां धर्मो हि निर्बभौ। अनेन तार्किकप्रमाणानां वेदार्थविपरीतसाधनानामाभासतामाह। ईदं शा हि तेषां हेतवः - "वैदिकी हिंसा पापहेतुः, हिंसात्वालौकिकहिंसावत्।" तत्र हिंसायां पापहेतुत्वं न कुतश्चिदन्यतः प्रमाणात्सिद्धमन्तरेणागमम्। एवं चेन्नास्ति हिंसायाः पापसाधनसिद्धौ हेतुः यावदागमः प्रामाण्येन नाभ्युपगतः। अभ्युगते चागमप्रामाण्ये तद्विरुद्धो हेतुनं युज्यते, अप्रामाण्यापत्तेरागमस्य। ततश्चेतरेतरव्याघातः। पूर्वं प्रामाण्येन परिग्रहः पश्चादप्रामाण्यमिति। सो यं स्ववचनविरुद्धः पक्षः। नैनं तार्किका अनुमन्यन्ते, 'मम माता बन्ध्येति' वत्। आगमविरुद्धश्च।

अथोच्यते-"नैवागमः प्रमाणम्। कथं तद्विरोधोद्भावनं दूषणम्। अन तव्याघातपुनरुक्तदोषेभ्यः। कारीर्यादिकर्मणां तत्समनन्तरफलार्थितया नुष्ठीयमानानां न नियमतो नुष्ठानसमनन्तरं फलप्राप्तिः। कालान्तरे भविष्यतीति चेदुक्तमत्र-'कृता शरदि कारीरी भ शं शुष्यत्सु शालिषु। वसन्ते जायते व ष्टिस्तस्येदं न भवेत् फलमिति।' यान्यप्यन्यत्र भाविफलानि ज्योतिष्टोमादीनि तत्रापि निरन्वयविनाशात्कर्मणो वर्षशते फलं भविष्यतीति निःसन्दिग्धवैतालिकव्यवहारोपममेतत्। तस्मादन तम्। व्याघातः-उदिते होतव्यमनुदिते जुह्वतो दोषः। "प्रातःप्रातरन तं ते वदन्ति पुरोदयाज्जुह्वति ये ग्निहोत्रम्।" तथा नुदिते होतव्यं-"यथा अतिथये प्रदुताय दद्यात्ताद गेद्यज्जुहुया" दित्येकत्रोदितहोमो विधीयते नुदितहोमनिन्दया तदेव विपरीतमन्यत्। तत्र कः पक्ष आश्रीयतामित्यनध्यवसायः। यदेवाग्निहोत्राद्येकस्यां शाखायां विद्यते तदेव शाखान्तरे पि। सर्वशाखाप्रत्ययमेकं कर्मेत्यभ्युपगमः। ततश्च पुनरुक्तम्।"-

तत्रान तमेव तत्र भवतीत्येनेनैव पादेन प्रतिपाद्यते। यतो वेदाद्धर्म एव कर्तव्यतामात्रं यागादिविषयं निर्बभाविति गम्यते। न पुनः कालविशेषः फलस्योत्पत्तौ, अधिकारवाक्येषु कालविशेषाश्रवणात्। विधितो हि फलं भवतीत्येतावद् गम्यते। कालावच्छेदो न विधिः। धात्वर्थसम्बन्धिनो हि कालविभागा भूतभविष्यद्वर्तमानाः। न चैतद्धात्वर्थफलं किन्तु वैधम्। धात्वर्थफलं हि तदानीमेव निर्वर्तते देवतोद्देशेन द्रव्यत्यागो हविर्विकारादि। यदि कश्चित्कस्यचिदाज्ञाकरो भवति तेन प्रेष्यते 'गच्छ याहि ग्राममिति'। स आज्ञासम्पादने प्रव तः कदाचित्प्रारम्भ एव वेतनफलं लभते, कदाचिन्मध्ये, कदाचित्कृते आज्ञाविषये समनन्तरमन्येद्युर्वा कालान्तरे थवा। एवमेतच्छास्त्रफलमनियतकालम्। दिव्यव ष्ट्यादेस्तु स्वाभाव्येन प्रत्यासत्तिमात्रं गम्यते। न तु तदहरेवोत्पत्तिः। प्रतिबन्धकानि च यथा फलस्यैवंविधस्य लोके भवन्ति तथा वेदे पि, पुराकृतं दुष्कृतादि। तथा च वेद एवैतद्दर्शयति, 'यदि न वर्षेत्तथैव वसेदिति'। सर्वस्वारे तु विवदन्ते। नैतत्कृतुफलम्। अङ्गमेतत् मरणम्। ऋतुफलं यः कामयेतानामयः स्वर्गलोकमियामिति। यच्चोक्तं हिंसायां लोकवेदयोः विशेष इति तत्र शास्त्रावगम्यो हि तस्या अयं स्वभावो न प्रत्यक्षादिगोचरः। तत्र च भेदः। रागलक्षणा लौकिकी हिंसा, विधिलक्षणा लौकिकी हिंसा। विधिलक्षणा त्वग्नीषोमीयस्येति महान्भेदः।

तस्मान्न किंचिद्वेदे न तम्। व्याघातं परस्तात्परिहरिष्यति श्लोकेनैव।। १०।।

यो वमन्येत ते मूले हेतुशास्त्राश्रयाद् द्विजः।

स साधुभिर्बहिष्कार्यो नास्तिको वेदनिन्दकः।। ११।।

अन्वय - यः द्विजः ते मूले हेतुशास्त्राश्रयात् अवमन्येत सः साधुभिः बहिष्कार्यः (यतो हि) वेदनिन्दकः नास्तिकः।

हिन्दी अर्थ - जो कोई मनुष्य धर्म के मूल वेद और वेदानुकूल स्मृति ग्रन्थों का तर्कशास्त्र के आश्रय से अपमान करे उसका श्रेष्ठ लोग बहिष्कार कर दें, क्योंकि जो वेद की निन्दा करता है वह नास्तिक है।। ११।।

मेधातिथिः। असत्यप्रामाण्यहेतौ वेदस्य यो द्विजो हेतुशास्त्राश्रयाद्धेतुशास्त्रं नास्तिकतर्कशास्त्रं बौद्धचार्वाकादिशास्त्रम्, यत्र वेदो धर्मायेति पुनः पुनरुद्धृष्यते, तादृशं तर्कमाश्रित्य यो वज्रां कुर्यात् श्रुतौ स्म तौ च। केनचिदकार्यान्निवर्त्येत 'मैवं कार्षीः प्रतिषिद्धं वेदेनेति' तमनादत्यचिकीर्षेत् 'किं नाम यदि वेदे स्म तिषु प्रतिषिद्धं, नहि किञ्चित् तयोः सम्यक् प्रामाण्यमस्तीति' कथयेत् मनसा वा विचिन्तयेत्। तर्कशास्त्रेषु निबद्धादरो यदि दृश्येत। स साधुभिः शिष्टैर्बहिःकार्यस्तिरस्कार्यः तत्तत्कार्येभ्यो योजनाध्यापनातिथिसत्कारादिभ्यः। क्रियाविशेषस्यानिर्देशाद्विद्वदहेतुभ्य इति गम्यते। यतो विद्वान्सम्यगसंस्कृतात्मा तार्किकगन्धितगयैवं व्यवहरति। आसु च क्रियासु विद्वानधिक्रियते। अतएव पूर्वश्लोके विचार ईदृशः प्रतिषिध्यते यस्तदवज्ञानपरतया क्रियते नतु यस्तदर्थविशेषजिज्ञासया। एवमर्थमेव हेतुमाहनास्तिको वेदनिन्दकः। अतश्च पूर्वपक्षे यो वेदस्याप्रामाण्यं ब्रूयान्नासौ नास्तिकः स्यात्। सिद्धान्तदाढ्यार्थमेव पूर्वपक्षे हेतुकथनम्। वेदनिन्दक इति स्मृतिग्रहणं न कृतम्। तुल्यत्वेनोभयोः प्रकृतत्वादन्यतरनिर्देशेनैव सिद्धमुभयस्यापि ग्रहणमित्यभिप्रायः।। ११।।

वेदः स्मृतिः सदाचारः स्वस्य च प्रियमात्मनः।

एतच्चतुर्विधं प्राहुः साक्षाद्धर्मस्य लक्षणम्।। १२।।

अन्वय - वेदः स्मृतिः सदाचारः स्वस्य आत्मनः प्रियं च, एतत् चतुर्विधं धर्मस्य साक्षात् लक्षणम् प्राहुः।

हिन्दी अर्थ - वेद, सत्पुरुषों का आचरण और अपने आत्मा के ज्ञान से अविरोद्ध प्रियाचरण ये चार धर्म के स्पष्ट लक्षण कहे हैं।।१२।।

विशेष - "श्रुति - वेद, स्मृति - वेदानुकूल आप्तोक्त मनुस्मृत्यादि शास्त्र, सत्पुरुषों का अचार जो सनातन अर्थात् वेद द्वारा परमेश्वर प्रतिपादित कर्म और अपने आत्मा में प्रिय अर्थात् जिसको आत्मा चाहता है जैसा कि सत्य भाषण, ये चार धर्म के लक्षण अर्थात् इन्हीं से धर्माधर्म का निश्चय होता है। जो पक्षपातरहित न्याय सत्य का ग्रहण असत्य का सर्वथा परित्याग रूप आचार है, उसी का नाम धर्म और इसके विपरीत जो पक्षपातसहित अन्यायाचरण, सत्य का त्याग और असत्य का ग्रहणरूप कर्म है, उसी को अधर्म कहते हैं।।१२।।

मेधामितिः। यस्त्वेतमर्थमविदित्वा वेदशब्दस्य विवक्षितार्थत्वमेव मत्वा स्मृतिनिन्दकस्य न बहिष्कारः, अनेन वेदनिन्दकस्यैव विहित इति प्रतिपद्येत। तं प्रत्याह-नात्र कश्चिद्विशेषः। वेदनिन्दाप्रतिषेधेन स्मृति सदाचारात्मतुष्टीनामपि निन्दकस्य बहिष्कारो नेन विहितः। तेषामपि वेदमूलं धर्माभिधानम्। अतः स्मृतिनिन्दको वेदनिन्दक एव।

"ननु श्लोकद्वयेन नार्थः। एवं वक्तव्यम्। श्रुत्यादीनात्मतुष्ट्यन्तान्हेतुशास्त्राश्रयाद् द्विजः। यो निन्देत्स बहिष्कार्यः साधुभिर्नास्तिकत्वतः"।

उच्यते। नाचार्या ग्रन्थगौरवं मन्यन्ते। बुद्धिगौरवं यत्नेन परिहरन्ति। तस्मिन् हि सति असम्यगवबोधो धर्मस्य। स च पुरुषार्थं विहन्ति।

भेदनिर्देशेऽपि हि चोदयेद्युर्वेदग्रहणमेव कर्तव्यम् सर्वस्य धर्मस्य वैदिकत्वात्। तस्माद्विस्पष्टार्थं भेदेनोभयनिर्देशः, सङ्क्षिप्तरुचीनां पूर्वश्लोकः। अन्येषां श्लोकद्वयम्।

स्वस्य च प्रियमात्मनः इत्यनेन प्रागुक्ता आत्मतुष्टिरेवोक्ता। स्वग्रहणं व तत्पूरणार्थम्। तत्साक्षाद्धर्मस्य लक्षणं निमित्तं, ज्ञापकम्, न पुनः प्रत्यक्षम्। यथा न्यैरुक्तं 'साक्षात्कृतधर्माण' इति। विधाशब्दः प्रकारवचनः। एकमेव धर्मं प्रमाणं वेदाख्यम्। तस्य त्वेते भेदाः स्मृति आदयः।

अन्ये तूपसंहारार्थमिमं श्लोकं व्याचक्षते। समाप्तं धर्मलक्षणकरणमिति पुनः पाठः समाप्तिं सूचयति। यथा द्विरभ्यासो वेदाङ्गेषु 'सस्थाजपेनोपतिष्ठन्त उपतिष्ठन्त' इति। तथा च पिण्डीकृत इव प्रागुक्तो र्थो हृदि वर्तते। यथा नैयायिका 'अनित्यः शब्द' इति प्रतिज्ञाय साधनोपन्यासं कृत्वा निगमयन्ति 'तस्मादनित्यः शब्द इति'। प्रायेण चैषा ग्रन्थकाराणां रीतिः। तथा महाभाष्यकारोऽपि क्वचित्सूत्रं वार्तिकं वा पठित्वा व्याख्याय पुनः पठति।। १२।।

अर्थकामेष्वसक्तानां धर्मज्ञानं विधीयते।

धर्म जिज्ञासमानानां प्रमाणं परमं श्रुतिः॥ १३॥

अन्वय - स्पष्टम्।

हिन्दी अर्थ - अर्थ और काम में अनासक्त लोगों के लिए धर्म के उपदेश का विधान है और धर्म को जानने की इच्छा रखने वालों के लिए श्रुति अर्थात् वेद ही परम प्रमाण है॥१३॥

मेधातिथिः। गोभूमिहिरण्यादिधनमर्थः। तत्र सक्तिस्तात्पर्येण तदर्जनरक्षणार्थं कृषिसेवादिव्यापारकरणम्। कामः स्त्रीसम्भोगः। तत्र सक्तिः नित्यं तदासेवनं तदङ्गानां च गीतवादित्रादीनाम्। तद्वर्जितानां पुरुषाणां धर्मज्ञानं धर्मावबोधो विधीयते विशेषेण धीयते, व्यवस्थितं भवति। धीङ् आधाने' इत्यस्यैद्वयम्। किमर्थं पुनस्तत्र सक्तानां न भवति धर्मज्ञानम्। यावता ते पि यथाक्षणं तदिविरोधिन्यवसरे भोजनादावितिहासश्रवणा- दन्योपदेशात्समाचाराद्वा शक्नुवन्ति ज्ञातुम् इत्यत आह धर्म जिज्ञासमानानामिति। मुख्यं प्रमाणं धर्मं वेदः, स च तैर्न शक्यो ज्ञातुम्। अत्यन्तदुर्विज्ञानो ह्यसौ निगमनिरुक्तव्याकरणतर्कपुराणमीमांसाशास्त्रश्रवणमपेक्षते स्वार्थबोधे।

न चेयान्प्रन्थराशिः सर्वव्यापारपरित्यागेन विना शक्य आसादयितुम्। समाचारेतिहासादेः। कतिपये धर्मा अवगम्यन्ते, न वेदादिवत्समस्ताङ्ग्युक्तो ज्योतिष्टोमादि प्रयोगः। अत उक्तम्-प्रमाणं परमं श्रुतिः। न तु समाचारादेः प्रामाण्यापकर्षः।

तदुक्तं “यो हेरिव धनाद्भीतो मिष्टान्नाच्च विषादिव। राक्षसीभ्य इव स्त्रीभ्यः स विद्यामधिगच्छति”। अपरे त्वर्थकामा दष्टफलैषिण उच्यन्ते। तत्र ‘सक्तानां’ पूजाख्यात्यादिकामानां दष्टफलार्थितया लोकपक्तिमात्रप्रयोजनानां ‘न धर्मज्ञानं’ धर्मानुष्ठानं ‘विधीयते’ उपदिश्यते। ज्ञायते स्मिन्निति ज्ञानमनुष्ठानमित्युच्यते। अनुष्ठीयमानो हि धर्मो व्यक्ततरो भवति शास्त्रावगमकालतो पि। अतो नुष्ठानं धर्मज्ञानमुच्यते। अत एवदुक्तं भवति। यद्यपि धर्मानुष्ठानाल्लोकपक्त्यादि दष्टं प्रयोजनमुपलभ्यते तथापि न तत्सिद्धिपरतया तत्र प्रवर्तितव्यम्, किं तर्हि शास्त्रेण तच्चोदितमिति कृत्वा। तथा च प्रव तौ यदि दष्टमपि भवति भवतु, न विचार्यते। तथा च श्रुतिः स्वाध्यायस्य दष्टं फलमनुवदति “यशो लोकपक्तिरिति” “लोकः पच्यमानश्चतुर्भिरेनं भुनक्ति अर्चया दानेनाजेयतया चावध्यतया” इत्यादि। श्लोकश्चात्र भवति-

“यथेक्षुहेतोहिर सेचितं पयस्त णानि वल्लीरपि च प्रसि चति।

तथा नरो धर्मपथेन स चचरन्यशश्च कामांश्च वसूनि चाश्नुते॥”

ननु च यस्य यः स्वभावो गतः सो न्योद्देशेनाप्यनुष्ठीयमानो न स्वभावाच्च्यवते करोत्येव तत्कार्यम्। यथा विषमौषधोद्देशेनापि पीतं हन्त्येव। अतो दष्टार्थतयाप्यनुष्ठीयमानानि कर्माणि शास्त्रीयाण्यदष्टार्थान्यपि भविष्यन्ति। को भवतो मत्सरो लोकोवर्जनहेतुतया न प्रवर्तितव्यमिति येनात्थ। अत आह ‘धर्म जिज्ञासमानानां’ वेदो धर्म प्रमाणम्। तेन चैतदुक्तम्-दष्टफलकामार्थानां नादष्टं भवति। केवलं अदष्टं न भवति। यावत्प्रतिषिद्धसेवनादधर्मो पि भवति॥ १३॥

श्रुतिद्वैधं तु यत्र स्यात्तत्र धर्मावुभौ स्म तौ।

उभावपि हि तौ धर्मौ सम्यगुक्तौ मनीषिभिः॥ १४॥

अन्वय - यत्र तु श्रुतिद्वैधं स्यात् तत्र उभौ धर्मौ स्म तौ। मनीषिभिः तौ उभावपि सम्यक् धर्मौ उक्तौ।

हिन्दी अर्थ - जहाँ कहीं श्रुति=वेद में दो पथक् आदेश विहित हों, ऐसे स्थलों पर वे दोनों की विधान धर्म माने हैं मनीषी विद्वानों ने उन दोनों को ही श्रेष्ठ धर्म स्वीकार किया है॥१४॥

मेधातिथिः। प्रागुक्ते व्याघातः परिहियते। यत्र श्रुत्योर्द्वैधं, विरुद्धाभिधानं, यं धर्मो यमिति। काचिच्छ्रुतिराह, तमेवाधर्ममित्यन्या। तत्र उभावपि तौ धर्मानुष्ठेयौ विकल्पेन। तुल्यबले हि ते श्रुती। तत्रेयं प्रमाणमियं नेत्यशक्यो विवेकः। अत एकार्थतुल्यबलविरोध विकल्प इति।

“उभावपि तौ धर्मावित्युक्तम्। तत्र समुच्चयः प्राप्नोति। एवमुभौ धर्मौ भवतः। अन्यथा एकः स्यात्।”
नेति ब्रूमः। पयौयेणापि प्रयोगे नोभयशब्दस्य प्रवृत्तिविरोधः। न ह्ययं सापेक्षद्वयविषय एव।

न्याय्यश्च विकल्पः। यथा ग्निहोत्राख्यमेकं कर्म; तस्य कालत्रयमुपदिष्टम्। तत्र कर्म प्रधानं, कालो गुणः। न चैकस्मिन्प्रयोगे कालत्रयसम्भवः। न च कालानुरोधेन प्रयोगावतिर्युक्ता। नाङ्गानुरोधेन प्रधानमावर्तनीयम्। तस्मान्नयोर्यो यं ‘तुल्यबलविरोधे विकल्प’ इति वचनात्।

उभावपि हि तौ धर्मो-ननु च को भेदस्तत्र धर्मो-वित्यस्मादेतस्य।

न कश्चित्। पूर्वण स्वमतमुपन्यस्तमुत्तरेणान्यैरपि मनीषिभिरेतदेवोक्तमिति स्वमतमाचार्यान्तरमतसंवादेन द्रढयति॥ १४॥

उदिते नुदिते चैव समयाध्युषिते तथा।

सर्वथा वर्तते यज्ञ इतीयं वैदिकी श्रुतिः॥ १५॥

अन्वय - उदिते नुदिते च तथा समयाध्युषिते सर्वथा यज्ञः वर्तते, इतीयं वैदिकी श्रुतिः।

हिन्दी अर्थ - सूर्योदय के समय और सूर्यास्त के समय के अतिक्रमण हो जाने पर अर्थात् प्रत्येक समय अथवा किसी भी निर्धारित किए समय में सब स्थितियों में यज्ञ कर लेना चाहिए। इस प्रकार ये तीनों ही धर्म हैं, ऐसी वैदिक मान्यता है॥ १५॥

विशेष - गत १४वें श्लोक में बताया गया था कि वेद में एक ही प्रकार के धर्माचरण आदि के लिए जहाँ भिन्न-भिन्न अनेक विधान किए गए हों वहाँ उन सभी को प्रामाणिक मानना चाहिए उदाहरण के लिए इस श्लोक में यज्ञ करने के लिए तीन समयों का विकल्प है - (१) सूर्योदय के समय में (२) सूर्य उदय न हो उस समय में (३) जब न तारे दीखते हों और न सूर्य निकला हो उस समय में यज्ञ करना चाहिए इन तीन विधानों में परस्पर विरोध न मान कर जिस समय सुविधा हो उसी समय यज्ञ कर लेना चाहिए।

मेधातिथिः। उदाहरणमिदं समनन्तरप्रदर्शिते विरोधे। य एते त्रयः काला इतरेतरनिन्दया होमस्य विहिताः तत्रायमर्थः श्रुतिवाक्यानाम्। सर्वथा वर्तते यज्ञः। सर्वप्रकारो होमः प्रवर्तते प्रवर्तनीय इत्यर्थः। या उदितहोमनिन्दा सा न तत्प्रतिषेधार्था किं तर्ह्यनुदितहोमविध्यार्था। एवमितरत्रापि। तेनायमर्थ उक्तो भवति ‘सर्वथा कर्तव्य एतेषां कालानामन्यतर्मास्मन्काले’। तत्र यस्मिन्कृतस्त्र सम्पूर्णः शास्त्रार्थो भवतीतीयं वैदिको श्रुतिरेवम्परा। अस्मिन्नर्थे स्यास्तात्पर्यं न पुनर्निन्द्यमानप्रतिषेधे। यज्ञो होमो त्राग्निहोत्राख्यो भिप्रेतः। यागहोमयोर्यतो यागहोमयोर्यता नात्यन्तं भेदः। देवतामुद्दिश्य द्रव्यस्य स्वत्वत्यागो ‘नेदं मम देवताया इदमिति’ यागः। एतच्च स्वरूपं होमे प्यस्ति। अयं तु विशेषो होमे द्रव्यस्य प्रक्षेपः अधिकरणविशेषे ग्न्यादौ। अतो यज्ञशब्देनात्र होमस्याभिधानम्। होमे ह्येते कालाः श्रुतावाम्नाता न यागमात्रे।

उदितादिशब्दैश्चोदिते होतव्यमित्यादिका श्रुतिरेकदेशेन लक्ष्यते। येयमुदिते होतव्यं नोदिते होतव्यमिति श्रुतिः सैवम्परेत्येवं योजना।

समयाध्युषितशब्देन समुदायेनैवोषसः काल उच्यते। अन्ये तु पदद्वयमेतदित्याहुः। ‘समया’ शब्दः समीपवचनः समीपिनमपेक्षते। उदितानुदितयोः सन्निधानात्तत्समीपी संध्याकालः। ‘अध्युषितं रात्रेर्विवासकालः, व्युष्टायां रात्रावित्यर्थः।’ कासुचिच्छ्रुतिष्वेवं पठितं कासुचिदेवमिति श्रुतिवाक्यानुकरणमेषा स्म तिस्तत्र किं पदद्वयमेतदुक्तैकमिति तत एव निर्णयः।

अतो विकल्पेनैकं होमाख्यं कर्म प्रति कालत्रयविधानान्नास्ति विरोधः। सिद्धरूपे हि वस्तुनीतरेविरुद्धरूपसमावेशासम्भवात्स्याद्विरोधो, न साध्ये। साध्यं ह्यनेनापि सिध्यत्यनेनापीत्यवगम्यते। तत्र कुतो विरोधः।

एष एव च स्म तीनां विरुद्धानां विकल्पो न्याय्यः॥ १५॥

निषेकादिः श्मशानान्तो मन्त्रैर्यस्योदितो विधिः।

तस्य शास्त्रे धिकारो स्मिन् ज्ञेयो नान्यस्य कस्यचित्॥ १६॥

अन्वय - निषेकादि श्मशानान्तः मन्त्रै यस्य विधिः उदितः अस्मिन् शास्त्रे अधिकारः ज्ञेयः अन्यस्य कस्यचित् न।

हिन्दी अर्थ - गर्भाधान से लेकर अन्त्येष्टिपर्यन्त मन्त्रपूर्वक जिसके लिए विधियां कही गई हैं उसी अर्थात् ब्राह्मण, क्षत्रिय, वैश्य का इस मनुस्मृति शास्त्र में अधिकार समझना चाहिए अन्य किसी का नहीं॥ १६॥

विशेष - शास्त्रकार का इस श्लोक में अभिप्राय यह है कि संस्कार सम्पन्न विद्या व्यसनी व्यक्ति को ही इस मनुस्मृति शास्त्र को पढ़ने का अधिकार है, असंस्कारी मूढ़ व्यक्ति को नहीं।

मेधातिथिः। विदुषा ब्राह्मणेनेदमध्येतव्यमिति' पठन्ति। स चार्थवादः। तत्र तव्यप्रत्ययदर्शनात्कस्यचिद्विधिभ्रान्तिः स्यात्। तथा च सति क्षत्रियवैश्ययोर्ध्ययनं निवर्तत इत्येतदाशङ्कानिवर्त्य यं श्लोकः क्षत्रियवैश्ययोः प्राप्तिं दर्शयति। तथा यथाकामी शूद्रोऽप्यतिषेधादध्येतुं प्रवर्तत तन्निवर्त्य मपीत्येवमिमं श्लोकं पूर्वं व्याचक्षिरे।

शास्त्रशब्दो यं मानवग्रन्थवचनः। अधिकारो मयैतदनुष्ठेयमित्यवगमः। न च शब्दराशेः सिद्धस्वभावस्यानुष्ठेयत्वावगतिः सम्भवति। न हि द्रव्यमनाश्रित्य क्रियाविशेषं साध्यतया वगम्यते। अतः शास्त्रविषयायां कस्याचित्क्रियायामधिकार इत्यवगम्यते। तत्र कृत्वस्तयस्तावन्न विषयतया प्रतीयन्ते। भवस्त्योर्भवत्यर्थत्वात्। स्वस्तिसम्बन्धे ह्ययमर्थः प्रतीयते 'शास्त्रस्य यद्भवनं या च सत्ता तामनुतिष्ठेदिति'। न चान्यदीयायां सत्तायामन्यस्यानुष्ठातृत्वसम्भवः। करोत्यर्थेऽपि न सम्भवति। पदानां नित्यत्वाद्वाक्यानां चान्येन कृतत्वात्। अतः शास्त्रसहचारिण्यध्ययनक्रिया प्रतीयते। अतो यमर्थ उक्तो भवति शास्त्राध्ययने तस्याधिकारः' यथैवाध्ययने तथैव श्रवणेऽपि।

नन्वादिमत्त्वान्मानवस्य ग्रन्थस्य कथं तद्विषयो विधिरनादिवेदमूल इति शक्यते वक्तुम्।

उच्यते। यानि कानिचन शास्त्रप्रतिपादकानि वाक्यानि न तानि शूद्रेणाध्येयानीति शक्यते सामान्यतो नुमानम्। यानि वेदवाक्यानि यानि तदर्थव्याख्यानवाक्यानि व्याख्यातृणां तत्प्रतिरूपकाणि तान्यपि प्रवाहिनित्यतया नित्यान्वेय।

अर्थानुष्ठानं तु शास्त्रविषयः। तत्र चातुर्वर्ण्यस्याधिकारः।

नन्वेवं सत्यनुपात्तकर्तृ विशेषेषु सामान्यधर्मेषु शूद्रस्याधिकारप्रसङ्गः।

यथा न भवति तथा तत्र तत्र कथयिष्यामः।

"ननु कथमध्ययनावबोधाधिकारनिषेधे कर्माधिकारः ? न ह्यविदितकर्मरूपस्य तदनुष्ठानसम्भवः, न चाध्ययनमन्तरेण तदर्थवबोधसम्भवः, न चावैद्यो धिक्क्रियते।"

सत्यम्। परोपदेशादपि यावत्तावत्सिद्ध्यति परिज्ञानम्। यं ब्राह्मणमाश्रितः शूद्रो, यो वा र्थतः प्रवृत्तः स एनं शिक्षयिष्यतीदं कृत्वेदं कुर्विति। अतो न कर्मानुष्ठानप्रयुक्ते शूद्रस्याध्ययनवेदने, स्त्रीवत्परप्रत्ययादप्यनुष्ठानसिद्धेः। यथा स्त्रीणां भर्तृविद्यैव प्रसङ्गादुपकरोति न कर्मश्रुतयो विद्यां प्रयुजते। तेषामेव स्वप्रत्ययो नुष्ठानहेतूर्येषां तुर्येषां 'स्वाध्यायो ध्येतव्य इति विधिरस्ति पुंसाम्। सचपुंसां त्रैवर्णिकानाम्। तेषामपि नार्थज्ञानप्रयुक्ते ध्ययनवेदने। अपि तु विधिद्वयप्रयुक्ते आचार्यकरणविधिना स्वाध्यायाध्ययनविधिना च।

निषेको गर्भाधानं स आदिर्यस्य संस्कारकलापस्य स निषेकादिः। गर्भाधानं च विवाहादनन्तरं प्रथमोपगमे विष्णुर्योनिं कल्पयतु इति मन्त्रवत्केषाचिद्विहितम्। परेषामागर्भग्रहणात्प्रत्य तु।

श्मशानमन्तो स्येति श्मशानान्तः। श्मशानशब्देन म तशरीराणि यत्र निधीयन्ते तत्स्थानमुच्यते। तच्च साहचर्यात् प्रेतसंस्कारं पराचीमिष्टिं लक्षयति। सा हि मन्त्रवती, न स्थानम्।

अनेन च द्विजातयो लक्ष्यन्ते। तेषां हि मन्त्रवन्तः संस्काराः। द्विजातीनामिति नोक्तम्। विचित्रा श्लोकानां कृतिः स्वायम्भुवस्यास्य मनोः।

मन्त्रैरुदित उक्तो विधिरिति नायं सम्बन्धः। न हि मन्त्रा विधिं वदन्ति। किं तर्हि प्रयोगावस्थस्य विधेयस्य स्मारकाः, न विधायकाः। तस्मादेवं व्याख्येयम्-मन्त्रैर्युक्तः समन्त्रको येषामयं विधिरिति। नान्यस्य कस्यचिदित्यनुवादो, द्विजातीनां नियतत्वात्। अथवा कश्चिन्मन्येतद्विजातीनामयं विहितो वश्यकर्तव्यः, शूद्राणां त्वशिष्टो प्रतिषिद्ध इति, तदाशङ्कानिव त्यर्थमिदमुक्तम्॥ १६॥

सरस्वतीद षड्वत्योर्देवनद्योर्दन्तरम्।

तं देवनिर्मितं देशं ब्रह्मावर्तं प्रचक्षते॥ १७॥

अन्वय - देवनद्योः सरस्वतीद षड्वत्योः यदन्तरम् तम् देवनिर्मितम् देशम् ब्रह्मावर्तम् प्रचक्षते।

हिन्दी अर्थ - देव अर्थात् दिव्यगुण और दिव्य आचरण वाले विद्वानों के निवास से युक्त सरस्वती और द षड्वती नदी-प्रदेशों के जो बीच का स्थान है उस दिव्यगुण एवं आचरण वाले विद्वानों द्वारा बसाये और निवास से सुशोभित देश को 'ब्रह्मावर्त' कहा जाता है॥ १७॥

मेधातिथिः। उक्तानि धर्म प्रमाणानि। विरोधे च विकल्पो भिहितः। अधिकारिणश्च सामान्येनोक्ताः। इदानीं येषु योग्यतया धर्मो नुष्ठेयतामापद्यते ते देशा वर्ण्यन्ते। सरस्वती नाम नदी। अपरा द षड्वती तयोर्नद्योर्दन्तरं मध्यं तं देशं ब्रह्मावर्तं इत्यनया संज्ञया प्रचक्षते व्यवहरन्ति शिष्टाः।

देवग्रहणमवध्यवधिमतोः 'स्तुत्यर्थम्'। देवैः स निर्मितो तः सर्वेभ्यो देशेभ्यः पावनतर इति॥ १७॥

तस्मिन्देसे य आचारः पारम्पर्यक्रमागतः।

वर्णानां सान्तरालानां स सदाचार उच्यते॥ १८॥

अन्वय - तस्मिन् देशे वर्णानां सान्तरालानां पारम्पर्यक्रमागतः यः आचारः स सदाचार उच्यते।

हिन्दी अर्थ - उस ब्रह्मावर्त देश में वर्णों और आश्रमों का जो परम्परागत अर्थात् वेदों के प्रारम्भ से लेकर उत्तरोत्तर क्रम से पालित जो आचार है वह सदाचार कहलाता है।

विशेष - कुछ विद्वानों ने उक्त पद्य में "सान्तराल" पद का अर्थ वर्णसंकर जाति किया है। तदनुसार पद्य में अर्थ होगा - उस ब्रह्मावर्त देश में ब्राह्मणादि वर्णों का तथा वर्णसंकर जातियों का कुल परम्परागत जो आचार है वही सदाचार है।

मेधातिथिः। अथास्मिन्देश य आचारस्तस्य प्रामाण्ये किं विद्वत्ता शिष्टता चोपाधिरङ्गीक्रियते, अथाविदुषामशिष्टानां च देशोपाधिरेव प्रमाणम्। किं चातः। यदि नापेक्ष्यते, यत्तदुक्तं, 'आचारश्चैव साधूनामिति' विशेषणद्वयनर्थकम्। न त्वसाधवाचारस्य धर्ममूलतोपपद्यते, वेदसंयोगासम्भवात्। अथापेक्ष्यते, देशविशेषसम्बन्धापुकारः। न हि देशान्तरे पि शिष्टसमाचारस्याप्रामाण्यं शक्यते वक्तुम्।

उच्यते। प्रायिकमेतभिधानम्। प्रायोव त्या स्मिन्देसे शिष्टानां सम्भव इत्युक्तम् तस्मिन्देसे च आचारः स सदाचार इति।

अन्ये तु देशान्तरे मातुलदुहितुः परिणयनादेशाचारनिषेधार्थमिदमित्याहुः।

तदयुक्तम्। अविशेषणैवोक्तं "तद्देशकुलजातीनामविरुद्धं प्रकल्पयेत्। स च विरुद्ध 'ऊर्ध्वं सप्तमात्पित बन्धुभ्यो मात बन्धुभ्यश्च प चमात्' इत्येतेन अस्मिन्नपि देशे नुपनीतेन सहभोजनादिचारो नैव धर्मत्वेनेष्यते। न च स्म तिविरुद्धस्याचारस्य प्रामाण्यसम्भवः, श्रुतिविप्रकर्षात्। आचारात्स्म तिरनुमातव्या, स्म तेः श्रुतिः। स्म तिरस्त्वव्यवहितामेव श्रुतिमनुमापयति। किं च कारणग्रहाच्चैवमादेराचारस्य। रूपवर्ती मातुलकन्यां कामयमाना राजभयादूढवन्तः, कन्यागमनं दण्डो मा भूदिति। अन्ये त्वविद्वांसो येनास्य पितरोयाता" इत्यस्य यथाश्रुतमर्थं ग हीत्वा धर्मो यमिति प्रतिपन्नाः। अपि च 'ण्तास्तिस्त्रस्तु भार्यार्थे। नोपयच्छेतेति'। प्रायश्चित्तं श्रुतमपि भ्रान्तिहेतुराभ्यस्तिसभ्यो न्या न प्रतिषिद्धा इति। यथा चास्य नायमर्थस्तथा वक्ष्यामः। न च द ष्टकारणयोः स्म त्याचारयोः प्रामाण्यम्। उक्तं च भट्ट पादैः-"विरुद्धा च विगीता च द ष्टार्था द ष्टकारणा। स्म तिर्न श्रुतिमूला स्याद्या चैषा सम्भवश्रुतिः"।

तस्मात् 'एतान्द्विजातयो देशान्संश्रयेरन्' इत्येतद्विशेषा देशप्रशंसार्थवादा एते।

परम्परैव पारम्पर्यम्। अन्यस्मादन्यमुपसंक्रामति, तस्मादन्य ततो प्यन्यमित्येवं रूपः प्रवाहः परम्परा।
'क्रमः तदविच्छेदस्तत आगतः सम्प्राप्तः।'

सङ्कीर्णयोनयः 'अन्तराला' तत्सहितानां वर्णानाम्॥ १८॥

कुरुक्षेत्रं च मत्स्याश्च प चालाः शूरसेनकाः।

एष ब्रह्मर्षिदेशो वै ब्रह्मावर्तादनन्तरः॥ १९॥

अन्वय - कुरुक्षेत्रं मत्स्याश्च, प चालाः शूरसेनकाः च एष ब्रह्मावर्तादनन्तरः ब्रह्मर्षि देशः।

हिन्दी अर्थ - कुरुक्षेत्र, मत्स्य, प चाल और शूरसेन इनको मिलाकर बना ब्रह्मावर्त से मिला हुआ 'ब्रह्मर्षि देश' है॥१९॥

मेधातिथिः। देशनामधेयान्येतानि। कुरुक्षेत्रं स्यमन्तप चक्रं प्रसिद्धम्। कुरुवस्तत्र क्षयं गताः। 'कुरु वा सुकृतं क्षिप्रमत्र त्राणं भविष्यति' व्युत्पत्तिः। मत्स्यादयः शब्दा बहुवचनान्ता एव देशवचनाः। ब्रह्मर्षिदेश इति समुदायसंज्ञा। देवनिर्मितो देशो ब्रह्मावर्तः। देवेभ्यः किंचिन्नयूना ब्रह्मर्षय इत्यतो यं देशो ब्रह्मर्षिसम्बन्धाद् ब्रह्मावर्तान्यूनः तथा चाह-ब्रह्मावर्तादनन्तर ईषदिभन्नः। नर्ऋषदर्थः यथा नुष्णां यवागूं पिबेदामयाबीतीषदुष्णामुपादिशन्ति। अन्तरशब्दो भेदवचनः। 'नारीपुरुषतोयानामन्तरं महदतरमिति' यथा॥ १९॥

एतेद्देशप्रसूतस्य सकाशादग्रजन्मनः।

स्वं स्वं चरित्रं शिक्षेरन् प थिव्यां सर्वमानवाः॥२०॥

अन्वय - एतेद्देशप्रसूतस्य अग्रजन्मनः सकाशात् प थिव्यां सर्वमानवाः स्वं स्वयं चरित्रं शिक्षेरन्।

हिन्दी अर्थ - इसी ब्रह्मावर्त देश में उत्पन्न हुए ब्राह्मणों=विद्वानों के सान्निध्य से प थिवी पर रहने वाले सभी मनुष्य अपने-अपने आचरण अर्थात् कर्तव्यों की शिक्षा ग्रहण करें॥ २०॥

मेधातिथिः। एतेषु देशेषु कुरुक्षेत्रादिषु प्रसूतस्यायग्रन्मनो ब्राह्मणस्य सकाशात्स्वं स्वं चरित्रमाचारं शिक्षेरजिज्ञासेरन्। 'तस्मिन्देश' इत्यनेनैतद् व्याख्यातम्॥ २०॥

हिमवद्विन्ध्ययोर्मध्यं यत्प्राग्विनशनादपि।

प्रत्यगेव प्रयागाच्च मध्यदेशः प्रकीर्तितः॥ २१॥

अन्वय - हिमवद् विन्ध्ययोर्मध्यं विनशनादपि यत् प्राक् प्रयागाच्च प्रत्यक् च मध्यदेशः प्रकीर्तितः।

हिन्दी अर्थ - उत्तर में हिमालय पर्वत और दक्षिण में विन्ध्याचल के मध्यवर्ती विनशेन प्रदेशन=सरस्वती नदी के लुप्त होने के स्थान से लेकर जो पूर्वदिशा का देश है और प्रयागप्रदेश से पश्चिम में जो देश है और प्रयागप्रदेश से पश्चिम में जो देश है, वह 'मध्यदेश' कहा जाता है॥ २१॥

मेधातिथिः। उत्तरस्यां दिशि हिमवान्पर्वतो दक्षिणस्यां विन्ध्यः। विनशनं सरस्वत्या अन्तर्धानदेशः। प्रयागो गङ्गायमुनयोः सङ्गमः। एतान्देशानवधीकृत्य मध्यं मध्यदेशनामानं देशं विद्यात्। नात्युत्कृष्टो नातिनिर्कृष्ट इत्यतो यं मध्यदेशो, न तु प थिवीमध्यभवत्वात्॥ २१॥

आसमुद्रात्तु वै पूर्वादासमुद्राच्च पश्चिमात्।

तयोरेवान्तरं गिर्योरायावर्तं विदुर्बुधाः॥ २२॥

अन्वय - आसमुद्रात्तु वै पूर्वात् आसमुद्राच्च पश्चिमात् तयो एव गिर्यो अन्तरं बुधाः आर्यावर्तं विदुः।

हिन्दी अर्थ - जो पूर्व समुद्र से लेकर पश्चिम समुद्रपर्यन्त विद्यमान उत्तर में हिमालय और दक्षिण में स्थित विन्ध्याचल का मध्यवर्ती देश है, उसे विद्वान् आर्यावर्त कहते हैं॥ २२॥

मेधातिथिः। आपूर्वसमुद्रादापश्चिमसमुद्राद्यो न्तरालवर्ती देशस्तथा तयोरेव पूर्वश्लोकपदिष्टयोरगिर्योः पर्वतयोर्हिमवद्विन्ध्ययोदन्तरं मध्यं स आर्यावर्तो देशो बुधैः शिष्टैरुच्यते। आर्या आवर्तन्ते तत्र

पुनःपुनरुद्भवन्ति। आक्रम्याक्रम्यापि न चिरं तत्र स्लेच्छाः स्थातारो भवन्ति। आडत्र मर्यादायां नाभिविधौ। तेन समुद्रद्वीपानि नार्यावर्तः। एते चतस्रः पुं दिक्षु देशावधय उपात्ताः प्राच्यां पूर्वसमुद्रः, प्रतीच्यां पश्चिमः, उदरदक्षिणयोर्हिमवद्विन्ध्यौ। एतौ ह्यवधित्वेनोपात्तौ। न तयोरायावर्तत्वमस्त्यतस्तत्र निवासाभावे प्राप्ते इदमाह॥ २२॥

कृष्णसारस्तु चरति म गो यत्र स्वभावतः।

स ज्ञेयो यज्ञियो देशो स्लेच्छदेशस्त्वतः परः॥ २३॥

अन्वय - यत्र तु स्वभावतः कृष्णसारः चरति स यज्ञियः देशः ज्ञेयः अतः परः तु स्लेच्छदेशः।

हिन्दी अर्थ - और जिस देश में स्वाभाविक रूप से कृष्णम ग विचरण करता है वह यज्ञों से सम्बद्ध=पवित्र, श्रेष्ठ अथवा श्रेष्ठ कर्मों वाले व्यक्तियों से युक्त देश है, ऐसा समझना। इस आर्यावर्त से आगे =परे तो स्लेच्छभाषाभाषी व्यक्तियों अथवा अशिक्षित व्यक्तियों के देश हैं॥ २३॥

मेधातिथिः। कृष्णश्वेतः कृष्णपीतो वा कृष्णसाराख्यो म गो यत्र चरति निवसति। सम्भव उत्पत्तिर्यत्र देशे तस्य स्वभावतो, न पुनर्देशान्तरात्प्राशस्त्यो (प्तस्यो) पायनादिना निमित्तेनानीतस्य कियन्तमपि कालं निवासः। स देशो यज्ञियो यागार्हो बोद्धव्यः। अतः कृष्णम गचरणात्परो न्यो स्लेच्छदेशः। स्लेच्छाः प्रसिद्धाः। चातुर्वर्ण्यजात्यपेताः प्रतिलोमजातीया अनधिकृताः मेदान्धशबरपुलिन्दादयः।

न चानेन यागाधिकरणता स्य देशस्य विधीयते, 'समे यजेतेति' वत्। चरतीति वर्तमाननिर्देशात्। न हि यत्रैव (यदैव) चरितुं प्रव त्सदैव तत्र यागः शक्यः कर्तुम्। यागस्य हि देशो धिकरणं तत्साधनकर्त्राधिकारकाश्रितद्रव्यादिधारणद्वारेण। न च द्वयोर्मूर्तयोरेककाले एकदेशे स्थानसम्भवः-न च कालान्तरलक्षणा न्याय्या, विची लक्षणाया अन्यायत्वात्। यथोक्तं शूर्पाधिकरणे-‘एवद्धि क्रियत इत्युच्यत’ इति।

ननु च नाभिव्यापक एवाधेयो येन कृत्वाधाराभिव्याप्त्यैवाधिकरणार्थनिवृत्तिः स्यात्, तिलेषु तैलमितिवत्। किं तर्हि एकदेशसम्बन्धिना प्याधेयेन भवति कृत्स्नस्या धारभावः, 'प्रासाद आस्ते रथमधितिष्ठतीति'। एवमिहं ग्रामनगरसमुद्रादयस्य नदीपर्वतान्ताद्यवधिकस्य देशस्य प्रकृतत्वादेकदेशे पि पर्वतारण्यादौ चरन्सर्वमाधारीकरोति। तेनायमदोषः मूर्तयोर्नैकदेशः सम्भवति।

उच्यते। नैवाल यष्टव्यमिति विधिरस्ति। जानातेः परो विधायकः श्रुतो न यजेः। यागस्य तत्रार्हता श्रुता, यामार्हो सौ देश इति। सा च यागार्हता सत्यपि विधौ घटते। एतेषु देशेषु यागाङ्गानि दर्भपलाशखदिरादीनि प्रायेण च भवन्ति। अधिकारिणश्च त्रैवर्णिकाः त्रैविद्याश्च तेष्वेव देशेषु द श्यन्ते। अतः एतदवलम्बनो यागार्हतानुवादः। कृत्यो पि 'ज्ञेय' इत्यध्यारोपितविध्यर्थो 'जर्तिलयवाग्वा जुहुयादि'-तिवद्धिधिवन्निगदार्थवाद एव।

यच्चोक्तं 'मलेच्छदेशस्त्वतः परं इत्येषो पि प्रायिको नुवाद एव। प्रायेण ह्येषु देशेषु स्लेच्छा भवन्ति। न त्वनेन देशसम्बन्धेन स्लेच्छा लक्ष्यन्ते, स्वतस्तेषां प्रसिद्धब्राह्मणादिजातिवत्। अथार्थद्वारेणायं शब्द प्रव तो स्लेच्छानां देश इति। तत्र यदि कथा चिद् ब्रह्मावर्तादिदेशमपि स्लेच्छा आक्रमेयुः तत्रैवावस्थानं कुर्युर्भवेदेवासौ 'मलेच्छदेशः'। तथा यदि कश्चित्क्षत्रियादिजातीयो राजा साध्वाचरणो स्लेच्छात्पराजयेत् चातुर्वर्ण्यं वान्येत् स्लेच्छाश्चार्यावर्त इव चाण्डालान्यवस्थापयेत्सो पि स्याद्यज्ञियः। यतो न भूमिः स्वतो दुष्टा। संसर्गाद्धि सा दुष्यत्यमेध्योपहतेव। अत उक्तदेशव्यतिरेकेणापि सति सामग्रे त्रैवर्णिकेनाकृष्णम गचरणे पि देशे यष्टव्यमेव। तस्मादनुवादो यम् स ज्ञेयो यज्ञियो देशोमलेच्छदेशस्त्वतः 'पर' इत्युत्तरविधिशेषः॥ २३॥

एतान् द्विजातयो देशान्संश्रयेरन्प्रयत्नतः।

शूद्रस्तु यस्मिंस्तस्मिन्वा निवसेद् व तिकर्षितः॥ २४॥

अन्वय - द्विजातयः एतान् प्रयत्नतः संश्रयेरन् व तिकर्षितः शूद्र तु यस्मिन् कस्मिन् वा निवसेत्।

हिन्दी अर्थ - द्विजाति अर्थात् ब्राह्मण, क्षत्रिय, वैश्य लोग इन उपर्युक्त देशों में प्रयत्न करके आश्रय ग्रहण करें - निवास करें जीविका के अभाव से पीड़ित शूद्र तो जिस किसी देश में जाकर निवास कर सकता है।। २४।।

विशेष - इस श्लोक का अनुशीलन करते हुए डा० सुरेन्द्र कुमार ने मनुस्मृति की व्याख्या में लिखा है - इस श्लोक से यह ध्वनित होता है कि द्विज आर्यावर्त से बार न जायें या न बसैं। यह परवर्ती रुढ़िवादी मान्यता है। मनु ने अष्टम अध्याय में स्वयं देश विदेशों में नौकाओं द्वारा व्यापार करने का उल्लेख किया है।

मेधातिथिः। यदर्थ देशसंज्ञाभेदकथनं तमिदानीं विधिमाह। एतान्ब्रह्मावर्तादीन् देशान्द्विजातयो देशान्तरे पि जाताः संश्रयेरन्। जन्मदेशं त्यक्त्वा ब्रह्मावर्तादिदेशसंश्रणं प्रयत्नेन कर्तव्यम्।

अत्र केचिदाहुरदष्टार्थ एवायमेतद्देशसंश्रयणविधिः। सत्यपि देशान्तरे धिकारसम्भवे एतेषु देशेषु निवासः कर्तव्यः। तत्र कल्प्याधिकारत्वे, यदि वा गङ्गादितीर्थस्नानवदेतद्देशनिवासविधिः पावनत्वेन कल्प्यते। यथैव काश्चिदापः पवित्रतरा एवं भूमिभागा अपि केचिदेव पवित्राः, यथोक्तं पुराणे। यदि वा संश्रयणादेव स्वतन्त्रात्स्वर्गो विश्वजिद्वत्।

तत्रैतौ द्वावपि पक्षावप्राप्तौ। यद्यप्राप्तः संश्रयो विधीयते कल्प्येताप्यधिकारः। तत्र चिन्त्यते कतरः पक्षो युक्त इति। स तु नित्यकाम्यानाकुक्तया रीत्या एतद्देश एवानुष्ठानसम्भवादधिकृतानां प्राप्त एव। न ह्येतद्देशव्यतिरेकेण कृतस्नर्मानुष्ठानसम्भवः। तथाहि। हिमवति तावत्काश्मीरादौ शीतेनादिता न बहिः सन्ध्योपासने धिक्क्रियन्ते। न च यथाविधि स्वाध्यायसम्भवः प्राग्वोदग्वा ग्रामादुपनिष्क्रम्येति। न हि हेमन्तशिशिरयोरहरहर्नदीस्नानादिसम्भवः।

इदमेव च द्विजातय इति वचनलिङ्गम्। न कश्चिदेव देशो सति म्लेच्छसम्बन्धे स्वत एव म्लेच्छदेशः। अन्यथा तद्देशसम्बन्धान्म्लेच्छत्वे कथं द्विजातित्वम् ? अथोच्यते-न “गमनमात्रान्म्लेच्छता पि तु निवासात्। च चानेन प्रतिषिध्यते”-तच्च न। संश्रयो त्र श्रूयते। स च देशान्तरे भवतस्तत्त्यागेनान्यदेशसम्बन्धः। संश्रितस्यैव संश्रयणम्। अन्यथा एवमेवावक्ष्यत् “एतान्देशांस्त्यक्त्वा नावसेत्र निसवेत्” अथ सिद्धे संश्रयणे तद्वचनमन्यनिव त्यर्थमिति-परिसङ्ख्या तथा स्यात्। तस्याश्च त्रयो दोषाः। “अथ श्रुतार्थहानिर्लक्ष्यते-एतान्देशान्न जह्यादिति”-न श्रुतार्थसम्भवे लक्षणा युक्ता। अत एव न भूतपूर्वगतिः। तस्माल्लिङ्गमिदं न देशसम्बन्धेन पुरुषा म्लेच्छाः, किं तर्हि पुरुषसम्बन्धेन म्लेच्छदेशता।

शूद्रस्य द्विजातिशुश्रूषाया विहितत्वात्तद्देशनिवासे सर्वदा प्राप्ते तत्राजीवतो देशान्तरनिवासो भ्यनुज्ञायते। यदा बहुकुटुम्बतया शुश्रूषाशक्त्या वा यं द्विजातिमाश्रितः स एनं बिभ यात्। तदा देशान्तरे सम्भवति धनार्जने निवसेत्। तत्रापि न म्लेच्छभूयिष्ठे, किं तर्हि यज्ञिये; म्लेच्छाव ते यानासनाशनादिक्रियानिमित्तस्य संसर्गस्यापरिहार्यत्वात्तद्भावापत्तिप्रसङ्गात्।

व त्तिकर्षितो व त्यभावपीडितः। ‘व त्ति’ रात्मकुटुम्बस्थितिसमर्थं धनम्। तदभावे यत् ‘कर्शनं’ तत्सम्बन्धितयोच्यते। यथा वर्षाकृते सुभिक्षदुर्भिक्षे। दुर्भिक्षं वर्षाभावकृतम्। द भिक्षं वर्षाकृतत्वेन व्यपदिश्यते।

यस्मिन्तस्मिन्नित्यनियममाह।। २४।।

एषा धर्मस्य वो योनिः समासेन प्रकीर्तिता।

सम्भवश्चास्य सर्वस्य वर्णधर्माग्निबोधत।। २५।।

अन्वय - एषा धर्मस्य योनिः अस्य च सर्वस्य संभवः समासेन वः प्रकीर्तिता (अधुना) वर्णधर्मान् निबोधत।

हिन्दी अर्थ - धर्म की उत्पत्ति और इस समस्त जगत् की उत्पत्ति संक्षेप से आप लोगों को कही, अब वर्णधर्मों को सुनो।। २५।।

मेधातिथिः। अतिक्रान्तस्य सर्वस्य ग्रन्थार्थस्य पिण्डार्थकथनमविस्मरणार्थम्। योनिः कारणम्।

समासेन सङ्क्षेपेण। सम्भवश्चेति प्रथमाध्यायार्थावमर्शः। अस्य सर्वस्येति जगन्निर्माणं बुद्ध्या। प्रत्यक्षीकृत्य निर्दिशति। वर्णानुष्ठेया धर्मा वर्णधर्माः। तान्निबोधत। विस्तरेणेति शेषः।

इह प चप्रकारो धर्म इति स्मृतिविवरणकाराः प्रप चयन्ति। वर्णधर्म आश्रमधर्मो वर्णाश्रमधर्मो नैमित्तिको धर्मो गुणधर्मश्चेति। तत्र यो जातिमात्रमपेक्ष्य प्रवृत्तो न वयोविभागाश्रमादिकमाश्रयति स 'वर्ण (जाति) धर्मः'। यथा 'ब्राह्मणो न हन्तव्यः'। 'ब्राह्मणेन सुरा न पेयेति'। जातिमात्रस्या न्यादुच्छ्वासादेश धर्मः। 'आश्रमधर्मो' यत्र जातिर्नापेक्षते केवला, यदाश्रमप्रतिपत्तिराश्रीयते। यथा ब्रह्मचारिणो ग्नीन्धनभिक्षाचरणे। 'वर्णाश्रमधर्म' उभयापेक्षः। यथा मौर्वी ज्या क्षत्रियस्येत्यादिः। नाश्रमान्तरे न च जात्यन्तरस्य धारणमस्या उदाहरणम्। प्रथमोपादानं पूनयनधर्मो नाश्रमधर्मः। उपनयनं चाश्रमार्थं नाश्रमधर्मः। 'नैमित्तिको' द्रव्यशुद्ध्यादिः। गुणमाश्रितो 'गुणधर्मः'। 'षड्भिः परिहार्यश्चे'त्यादिः। बाहुश्रूत्येन गुणेनैते धर्माः। एवमभिषक्तस्य क्षत्रियस्य ते धर्माः।

तदेतद्वर्णग्रहणेन सर्वं गृहीतमिति दर्शितम्। अवान्तरभेदस्तु तत एवावतिष्ठते। पुरुषत्वमात्राश्रिता अवर्णधर्मा अपि सन्ति। ते पि भेदेन वाच्याः स्युः। एवमन्योऽपि भेदो भ्यूह्यः। वर्णग्रहणं चात्र प्रदर्शनार्थम्, नान्तरप्रभवव्युदासार्थम्। पूर्वं प्रतिज्ञातत्वात्। तदनुवादिनी ह्येषा प्रतिज्ञा।। २५।।

वैदिकैः कर्मभिः पुण्यैर्निषेधादिर्द्विजन्मनाम्।

कार्यः शरीरसंस्कारः पावनः प्रेत्य चेह च।। २६।।

अन्वय - द्विजन्मनाम् इह प्रेत्य च पावनः निषेकादिः शरीरसंस्कारः वैदिकैः पुण्यैः कर्मभिः कार्यः।

हिन्दी अर्थ - द्विजन्मा ब्राह्मणादि के, इस लोक और परलोक को पवित्र करने वाले गर्भाधान आदि शरीरसंस्कार वेदोक्त पुण्यरूप विधि विधान से करने चाहिए।

मेधातिथिः। मन्त्रप्रयोगा 'वैदिककर्माणि'। 'वेदा' मन्त्रा इहाभिप्रेताः। तेषां यान्युच्चारणानि तानि तत्र भवानि। अतो ध्यात्मादित्वादृढम्। वेदमूलत्वाद्दोषचरितो वैदिकशब्दः। कर्मशब्देन च इतिकर्तव्यतारूपं कर्म गृह्यते। ततश्च कर्मभिर्निषेकादिः संस्कारः कार्य इति साध्यसाधनमभेदोपपत्तिः। प्रधानं निषेको, मन्त्रोच्चारणमितिकर्तव्यता।

'निषेको' योनौ शुक्रनिक्षेपः। स आदिर्यस्य संस्कारकलापस्य वक्ष्यमाणस्योपनयनपर्यन्तस्य। एकवचनं शरीरसंस्कार इति समुदायापेक्षम्। संस्कारशब्देन च सगुणशरीरनिर्वर्तकमुच्यते। तत्र निषेको निर्वर्तको न्यानि विशेषजनकानि।

एतदेवाह। पावन इति। पावयति अशुद्धतामपकर्षतीति पावनः।

प्रेत्य चेह चेति। संस्कृतस्य सर्वत्रात्र दष्टादष्टफलेषु कर्मसु कारीरीज्योतिष्टोमादिष्वधिकारादुभयलोकोपकारकत्वमाह।

पुण्यैः शुभैर्मङ्गलैरिति यावत्। सौभाग्यमावहन्ति दौर्भाग्यं चापनुदन्तीति पुण्यपावनशब्दयोरर्थभेदः।

द्विजन्मनामिति शुद्रपर्युदासार्थम्। संस्कार्यनिर्देशश्चायम्। लक्षणया च त्रैवर्णिकाः प्रतीयन्ते। नहि तदानीं द्विजन्मानो भवन्ति।। २६।।

गार्भहोमैर्जातकर्मचौलमौ जीनिबन्धनैः।

बैजिकं गर्भिकं चैनो द्विजानामपम ज्यते।। २७।।

अन्वय - गार्भैः जातकर्म चौलमौ जीनिबन्धनैः होमैः द्विजानाम् बैजिकम् गार्भिकम् च एनः अपम ज्यते।

हिन्दी अर्थ - गर्भशुद्धिकारक गर्भकालिक अर्थात् गर्भाधान, पुंसवन, सीमन्तोन्नयन संस्कारों से और चौल अर्थात् चूडाकर्म तथा मेखला-बन्धन अर्थात् उपनयन एवं वेदारम्भ आदि यज्ञ से सम्पन्न किये जाने वाले संस्कारों से द्विज बालकों के बीज-सम्बन्धी=परम्परागत पैतृक-मातृक अंशों से उत्पन्न होने वाले और गर्भकाल में माता-पिता से प्राप्त होने वाले बुरे आचरण के संस्कारजन्य

दोष एवं शारीरिक अशुद्धियां दूर हो जाते हैं अर्थात् इन संस्कारों के करने से बालकों के बुरे संस्कार मिटकर शुद्ध-श्रेष्ठ संस्कार बनते हैं।।२७।।

मेधातिथिः। उक्तं संस्कारप्रयोजनं पावनः शरीरसंस्कारः पुण्यश्च। तत्र पावनत्वमुच्यते दुष्टस्य दोषापकर्षणम्।

कुतः पुनः शरीरस्य दुष्टतेत्याशंकायामाह। बैजिकं गार्भिकं चैन इति। बीजते भवं बीजनिमित्तं वा 'बैजिकम्'। एवं 'गार्भिकम्'। 'एनः' पापमदष्टं दुःखकारणम्। तस्य बीजगर्भयोर्निमित्त-भावादशुचित्वमात्रमिहोच्यते। शुक्रशोणिते पुरुषस्य 'बीजम्'। ते च स्वभावादशुचिनी। गार्भाधान्यपि दोषसंक्रान्त्या दुष्टैव। अतस्तन्निमित्तमशुचित्वं पुरुषस्य संस्कारैरपम ज्यते पनुद्यते।

तानिदानीं कांश्चिन्नामधेयेन, कांश्चित्संस्कार्यविशेषोपलक्षितान्, कृत्वा निर्दिशति। गार्भहोमैः। गर्भं सम्भूतेनार्याः क्रियन्ते। गर्भं वा ग्रहीतुं गर्भप्रयोजनकत्वादगार्भाः। नारी तत्र द्वारमात्रम्। प्रयोजकस्तु गर्भ एव। अतस्तत्प्रयुक्तत्वाच्च तदर्थं होमाः पुंसवनसीमन्तोन्नयनगर्भाधानानि। होमशब्द उपलक्षणार्थः कर्ममात्रस्य। न हि गर्भाधानं होमः। एतेषां च कर्मणां द्रव्यदेवतादिरूपं ग ह्यस्म तिभ्यो वसातव्यम्। यथैव गार्भहोमैरेवं जातकर्मार्थेन संस्कारेण। एवं चौडेन। चूडार्थः 'चौडः'। मौ जीनिबन्धनमुपनयनम्। तत्र हि मु जविकारो मेखला बध्यते। अतस्तेनोपनयनकर्मोपलक्ष्यते। बन्धनमेव निबन्धनम्। निः व तत्पूरणः। जातकर्मार्थेन संस्कारनामधेयानि। कृतद्वन्द्वानि करणविभक्त्या एनोपमार्जनस्य निर्दिश्यन्ते।

संस्कारश्च सर्वः संस्कार्ये कार्यान्तरशेषभूते कृतार्थे करिष्यमाणार्थे वां कचिददष्टमदष्टं वा विशेषमादधाति। 'द्रीहीनवहन्ती'ति, यागं निर्वर्तयिष्यतां तुषकणविप्रमोक्षो दष्टो विशेषः। 'शिरसो वतार्य रज्जं शुचौ देशे निदधाती'ति उपभुक्ताया आकीर्णाकारायाः प्रतिपत्तिनियमादष्टः रज्जोविशेषः। तत्रेमे संस्काराः शरीरशुद्ध्यर्थः श्रुताः। न च गन्धाद्यपकर्षणं म द्वारिसम्बन्धादिव शरीरे दश्यते। तेनेयं जन्मादिकालशुद्धिवददष्टविशेषता शुद्धिर्वेदितव्या। एतया च शुद्ध्या पूतः श्रोतस्मात्तेषु कर्मस्वधिक्रियते। यथा मन्त्रपूतमाज्यं होमे। लौकिके तु कार्ये द्रव्यशुद्ध्यैव शुद्धिर्यथा ज्यस्य भोजनादौ। स्प श्यता हि कुमारस्य 'अदिभर्गात्राणि शुद्धयन्ती'त्येतावतैव भवति। तथा चाह-'न तदुपस्पर्शनादशौचमिति'। "कथं पुनः कर्मार्थत्वमेषेताम्। युक्तमुत्पवनस्याज्यद्वारकं प्रकरणेन विनियोगात्। अभी तु बाह्या न कस्यचित्कर्मणः प्रकरणे श्रुताः। अतः पुरुषद्वारिका कर्मार्थता दुर्भणा। न चासति कार्योपयोगे स्वरूपतः संस्कार एव निर्वर्त्यैः। तथा सति संस्कारतैव हीयेत प्रधानकर्मता स्यात्। अतश्च 'कार्यः शरीरसंस्कार' इति, 'कुमारे जाते पुरा न्यैरालम्बादिति' च द्वितीया श्रुतिर्बाध्येत। 'सक्तू जुहोतीति'वद्विनियोगभङ्गः स्यात्। तत्र चाधिकारकल्पनेत्यादिबहसम जसं प्राप्नोति।"

उच्यते। न वयं श्रुत्यादिप्रामाण्यापेक्षं तादर्थ्यमङ्गलक्षणं ब्रूमः अपि तूपकारकत्वम्। तच्चानङ्गत्वे प्युपपद्यते। यथा धानविधिः स्वाध्यायाध्ययनविधिश्च। न ह्यत्र श्रुत्यादयः सन्ति। यदाहवनीये जुहोतीत्याहवनीयादयो विनियुक्ताः। अलौकिकत्वाच्च तत्स्वरूपस्याधानविधिनैव सिद्धिः 'वसन्ते ब्राह्मणो ग्नीनादधीत' इति। अत आहवनीयादिनिर्वृत्तिद्वारेणाधानं क्रतुषूपयुज्यते। न चाङ्गम्। अध्ययनविधिरप्यर्थावबोधहारेण क्रतूपकारकः। एवममी संस्काराः एतत्संस्कृतस्याध्ययनविधि, निष्पादिताध्ययनविध्यर्थस्य विवाहः, कृतविवाहस्याधानम्, आहिताग्नेरधिकार इत्यस्ति संस्कार्योपयोगिता बाह्यपुरुषसंस्काराणाम्।

निषेकग्रहाच्च सर्वत्रापि पितुरधिकारः। तथा च जातकर्मणि मन्त्रः 'आत्मा वै पुत्रनामासि' इति। तस्य ह्यपत्योत्पादनमपत्यानुशासनं च विहितम्। 'ऋणानि त्रीण्यपाकृत्य' (अ० ६।३५) इति। 'तस्कादनुशिष्टं पुत्रं लोक्यमाहुः' इति। अनुशासनं च स्वधिकारप्रतिपादनम्, तच्च वेदाध्ययनेनार्थावबोधपर्यन्तेन भवतीति वक्ष्यामः। अत एवोभयोपकारकाः संस्कारा, अपत्योत्पत्तिविधौ पितुर्माणवकस्य च संस्कृतसाध्यासु क्रियासु। तस्मात्पितुरधिकारस्तदभावे तत्स्थानापन्नस्य। तथा चाह 'असंस्कृतास्तु संस्कार्या भ्रातृभिः पूर्वसंस्कृतैः' इति।। २७।।

स्वाध्यायेन व्रतैर्होमैस्त्रैविद्येनेज्यया सुतैः।

महायज्ञैश्च यज्ञैश्च ब्राह्मीयं क्रियते तनुः॥ २८॥

अन्वय - स्वाध्यायेन व्रतै होमैः, त्रैविद्येन इज्यया सुतैः महायज्ञैः यज्ञैश्च इयं तनुः ब्राह्मी क्रियते।

हिन्दी अर्थ - पढ़ने पढ़ाने से, सत्यसंकल्पादि व्रतों के धारण करने से, अग्निहोत्रादि करने से, वेद प्रतिपादित इष्टियों से, सुसन्तानोत्पत्ति से ब्रह्मयज्ञादि प च महायज्ञों से तथा अग्निष्टोमादि यज्ञों से यह शरीर ब्राह्मण अर्थात् श्रेष्ठ बनाया जाता है।

मेधातिथिः। अध्ययनक्रिया स्वाध्यायशब्देनात्राभिप्रेता। तस्या एष विषयनिर्देशस्तत्रैविद्येनेति। व्यवधाने प्यर्थलक्षणः सम्बन्धो, 'यस्य येनार्थसम्बन्ध' इति न्यायेन। अत एव सामानाधिकरण्येऽपि श्रुतेर्विषयविषयिभावो विभक्तिविपरिणामेन, 'त्रयाणां वेदानामध्ययनेनेत्यर्थः। त्रय एव वेदाः त्रैविद्यम्। चातुर्वर्ण्यादिवद्रूपसिद्धिः। अथवा 'स्वाध्यायेनति' वेदाध्ययनं 'त्रैविद्येनेति' तदर्थवबोधः।

व्रतैः सावित्रादिभिर्ब्रह्मचारिकर्तृकैः।

होमैर्व्रतादेशनकाले ये क्रियन्ते। यदि वा सायम्प्रातः समिद्धिभरग्नीन्धनं ब्रह्मचारिणो होमशब्देनाग्न्याधारसम्बन्धसामान्यदुच्यते।

अथ किं समिदाधानं न होमो येनैवमुच्यते सम्बन्धसामान्यादिति। न भवतीति ब्रुवन्ति, अदनीयद्रव्यसाध्यत्वाद्यागहोमयोः।

कथं तर्हि 'सायं प्रातश्च जुहुयात्ताभिरग्निमतन्द्रितः' इत्युक्तम्। लक्षणया समिदाधानं होमशब्देनोच्यते। यथैव हूयमानं द्रव्यमग्नौ प्रक्षिप्यते एवं समिन्धनार्थाः समिधोऽपि। अत एतेन सामान्येन समिन्धनमेव होम इत्युच्यते। उत्पत्तिवाक्ये हि 'समिधमादध्याद्' इति श्रुतम्। जुहुयात्ताभिरग्निमित्यनुवादो यमन्यार्थ इति परस्ताद्वक्ष्यामः। न चानुवादे लक्षणादोषः।

इदं तु युक्तं यन्मेध्यमात्रद्रव्यसाध्यौ यागहोमौ। तथा च सति बह्वक्षश्चोदना यथार्था भवन्ति। यथा 'सूक्तवाकेन प्रस्तरं प्रहरती'ति। तत्र हि प्रस्तरं द्रव्यमाहुर्हरति। च यजतिम्।

अथ वचनादसौ ताद श एव यागः। दर्भाश्चाप्यदनीयाः केषांचित्। कथं शाकलहोमे।

तत्रापि हि 'शकलान्यभ्यादधाति' इत्युत्पत्तिरिति चेद् ग्रहयज्ञे का गतिः। ग्रहेभ्य एकैकस्यै समिधो जुहुयादर्कादीनाम्। अतो यत्र जुहुयादिति देवतासम्बन्धश्च काष्ठादेरपि श्रुत उत्पत्तिवाक्ये सोऽपि होम एव।

इज्यया देवर्षितर्पणेन। एष तावदुपनीतस्य ब्रह्मचर्ये क्रियाकलापः।

इदानीं ग हस्थधर्माः। सुतैरपत्योत्पत्तिविधिना। महायज्ञैः प चभिर्ब्रह्मयज्ञादिभिः। यज्ञैः श्रौतैर्ज्योतिष्टोमादिभिः।

ननु यद्येषां कर्मणां किंचित्प्रयोजनं स्यात्तदा तदधिकारयोग्यतोत्पत्त्यर्था बाह्याः संस्कारा अर्थवन्तः स्युः अत आह। ब्राह्मीयं क्रियते तनुः। 'ब्रह्म' परमात्मा कारणपुरुषः, तस्येयं सम्बन्धिनी 'तनुः' शरीरम् एतैः श्रौतस्मार्तैः सतैः कर्मभिः क्रियते। ब्रह्मसम्बन्धिता च तद्भावापत्तिलक्षणा। स हि परः पुरुषार्थः। सम्बन्धान्तराणि सर्वस्य कस्यचित्कारणत्वेन सिद्धत्वान्नाभिलषितव्यानि। ततो मोक्षप्राप्तिरुक्ता भवति। ब्राह्मीत्यनेन तनुशब्देन च तदधिष्ठाता पुरुषो लक्ष्यते। तस्य ह्येते शरीरद्वारकाः संस्काराः। तस्यैव च मोक्षप्राप्तिः। शरीरस्य प चतापत्तेः।

अन्येत्वाहुर्ब्रह्मत्वप्राप्तौ योग्या क्रियते। न हि कर्मभिरेव केवलैर्ब्रह्मत्वप्राप्तिः, प्रज्ञानकर्मसमुच्चयात्किल मोक्षः। एतैस्तु संस्कृत आत्मनोपासनास्वधिक्रियते। तथा च श्रुतिः। 'य एतदक्षरं गार्ग्यविदित्वा यजते जुहोति तपस्तप्यते अधीते ददात्यन्तवदेवास्य तद्भवति' इति।

"ननु च नैतेषां कर्मणां ब्रह्मप्राप्तिः फलं श्रुतम्। तथा हि नित्यानि तावदश्रुतफलान्येव। कल्पनायां च पौरुषेयत्वम्। यावज्जीवादिपदैश्च नित्यताया अवगमितत्वाद्विश्वजिन्यायोऽपि नास्ति। अथास्मादेव वचनादेतत्फलत्वमिति। यद्युच्येत, मोक्षार्थिनः तदाधिकारः स्यात्तथा च नित्यत्वहानिस्ततश्च श्रुतिविरोधः।

‘निष्फलं न कश्चिदनुतिष्ठति तत्रानर्थक्यमिति’ चेत् काममननुष्ठानम्। प्रमाणस्य प्रमेयावगतिरर्थः। सा चेत्कृता जातमर्थवत्त्वम्। अस्ति चात्र कर्तव्यतागतिः। सत्यां च तस्यामकरणे शास्त्रार्थातिक्रमस्ततश्च प्रत्यवायः। ईदं श एवार्थे लिङ्गादिनां वद्ध-व्यवहारे व्युत्पत्तिः। यो हि भ त्यादिः कर्तव्यं न करोति कस्यचिदाज्ञातुः स वेतनार्थी वेतनं न लभते, यदि वा प्रत्यवायेन योज्यते। तत्र फलस्याश्रुतत्वात् फलानुत्पत्तिः प्रत्यवायः, अपि तु दुःखेन योजनं नित्येषु। एवं सर्वपुरुषाधिकारो नित्यः समर्थितो भवति। तस्मान्न नित्यानां किञ्चित्फलम्। काम्यानां त्वन्यदेव फलं, न मोक्षः, श्रुतत्वात् तत्र कथमेतत्सर्वकर्मानुष्ठानसाध्यः परः पुरुषार्थ इति।”

अत एव कैश्चिदर्थवादो यमिति व्याख्यायते। संस्कारविधिस्तुत्यर्थः।

अत्र च ब्राह्मीयमिति यत्किञ्चिदालम्बनमाश्रित्य गुणवादेन नीयते। ‘ब्रह्म’ वेदस्तदुच्चारणार्हा। तत्कर्माधिकारिणी च।

“यत्तर्हि गौतमेनोक्तम् (अ० ८ सू० ८)। ‘चत्वारिंशत्संस्काराः’ इति, तत्कथम्। तत्र हि सोमसंस्थापि संस्कारत्वेनोक्ता। न च प्रधानकर्मणां संस्कारत्वोपपत्तिः। नाप्येतदर्थवादतया शक्यं व्याख्यातुमविशेषत्वात्।”

तत्राप्यात्मगुणशेषसंस्कारत्वाध्यारोपेण स्तुतिः।

एवमिहाप्यसंस्कारैः संस्कारान् समानीकृत्य तुल्यफलताध्यारोपेण संस्काराणामवश्यकर्तव्यतामाचष्टे। तथा च संस्कारप्रकरणान्नोत्कृष्यते।

स्तुतिः क्रियत इति च वर्तमानारपदेशः। न विधिविभक्तिः। तत्र कुतो ब्रह्मप्राप्तेः फलत्वावगमः। न चात्र कर्माणि विधीयन्ते, येनाधिकाराकाङ्क्षायां सत्यपि वर्तमाननिर्देश रात्रिसत्रे प्रतिष्ठावत्फलनिर्देशः स्यात्।

तस्मात्संस्कारस्तुत्यर्थमेव सर्वमेतदुच्यते।

ये पि विभागेन वर्णयन्ति-“नित्यानां ब्रह्मप्राप्तिफलं काम्यानां तु यथाश्रुतमेव” तदप्यप्रमाणं, सर्वस्यसस्यार्थवादत्वात्। अन्तरेण च फलं नित्येष्वनुष्ठानसिद्धेः प्रतिपादितत्वात्। तदुक्तं ‘कामात्मता न प्रशेस्तेति’ (अ० २ श्लो० २)।। २८।।

प्राङ्नाभिवर्धनात्पुंसो जातकर्म विधीयते

मन्त्रवत्प्राशनं चास्य हिरण्यमधुसर्पिषाम्।। २६।।

अन्वय - पुंसः जातकर्म नाभिवर्धनात् प्राक् विधीयते। अस्य च मन्त्रवत् हिरण्यमधुसर्पिषा प्राशनम्।

हिन्दी अर्थ - बालक का जातकर्म संस्कार नाभि अर्थात् नाल काटने से पहले किया जाता है और इस संस्कार में इस बालक को मन्त्रोच्चारणपूर्वक मधु-सर्पिषाम् सुवर्ण, शहद और घी अर्थात् सोने की शलाका से (असमान मात्रा में) शहद और घी चटाया जाता है।। २६।।

मेधातिथिः। वर्धनं छेदनम्। जातकर्मणि कर्मनामधेयमेतत् रूपं चास्य ग ह्यस्म तिभ्यो ज्ञातव्यम्।

कस्य पुनः कर्मणो जातकर्मणि नाम ? तदर्थमुक्तं प्राशनं हिरण्यमधुसर्पिषाम्। अस्येति दारकं व्यपदिशन्ति, कर्म वा, अस्य जातकर्मण इदं प्रधानम् यन्मन्त्रवत्प्राशनमिति।

समन्त्रकं मन्त्रेण कर्तव्यमित्यर्थः। मन्त्रस्य चेहानुक्तत्वात् सर्वस्म तीनां चैकार्थ्याद्यदन्यत्रोक्तं तदत्रापि प्रतीयते। तेन ग ह्यस्म तिषु ये मन्त्रा उपात्तास्तैर्मन्त्रवदिति द्रष्टव्यम्।

यदि ग ह्यस्म तयो पेश्यन्ते द्रव्यनिर्देशोऽपि न कर्तव्यः। एवं हि तत्र पठ्यते-‘सर्पिमधुनी हिरण्यनिकाषं हिरण्येन प्राशयेत्’ ‘प्र ते ददामि मधुनो घ तस्य’ इति। किं च बह्वयो ग ह्यस्म तयो, भिन्नाश्च प्रतिग ह्यं मन्त्राः, अन्यापि भिन्नेतिकर्तव्यता, तत्र का श्रीयतामिति न विद्मः। अथ चरणसमाख्या नियामिका भविष्यतिव्यर्थस्तर्हि जातकर्माद्युपदेशस्तत एव सिद्धेः। “कठानां ग ह्यं बहव चामाश्वलायनानां च ग ह्यमिति यद्येन समाख्यायते स तदुक्तमनुष्ठास्यतीति।”

उच्यते। द्रव्यादिनिर्देशेन सुस्पष्टं कर्मैकत्वमिति प्रतीयते। तथा हि-प्रत्यभिज्ञासिद्धिः। तद्द्रव्यमेवेदं तन्नामधेयकं चेदं कर्मातस्तदेवेदमिति, भूयसा दष्टतद्गुणयोगेन प्रत्यभिज्ञायते। सति चैकत्वे यदङ्गजातं क्वचिन्नोक्तं तदविरुद्धमन्यत आनेतव्यम्। यथा सर्वशाखाप्रत्ययमेकं कर्म, एवं सर्वस्मृतिप्रत्ययमपि। यत्तु बहुत्वाद्ग ह्यस्मृतीनां का श्रीयतामित्यनध्यवसायः-सर्वासां प्रामाण्याविशेषदेकार्थानां च विकल्पः भिन्नार्थानां समुच्चयः। चरणसमाख्या तु नैव नियामिका। यतो न समाख्यया पुरुषस्य नियतः सम्बन्धः गोत्रप्रवरवत्। यैव शाखा येनाधीता स एव तथा समाख्यायते 'कठो बह्व च इति।' न चाध्ययने नियमो स्त्यनेनेयं शाखा ध्येतव्येति। अनेकशाखाध्ययनमप्यस्ति, वेदानधीत्येति। तत्र त्रिवेदाध्यायिनः सर्वे व्यपदेशाः प्रवर्तन्ते। के प्यूचुः "कौथुमाः कठा बह्व च इति तत्रावश्यं विकल्प आस्थेयः। एकशाखाध्यायिनस्तु यद्ग ह्यं यथा शाखया समाख्यायते तदुक्तमेव तस्य युक्तं कर्तुम्। एष हि तदुक्तमेव शक्नोति कर्तुं तच्छाखामन्त्रा एव तेनाधीताः, शक्नोति तान्प्रयोक्तुम्। तमेव वा व तं वेद।

वेदने च कर्मानुष्ठानार्थं वेदाध्ययनं येन तावतो मन्त्रान्कर्मोपयोगिनो ध्येयत इति।

उच्यते। स्वाध्यायविधिवशेन वेदाध्ययनम्। अनधीतवेदस्य नाधिकारः। न च कर्मप्रयुक्तमध्ययनम्। अत इयं समाख्या मन्त्रविशेषविनियोगनिमित्तैव 'कठानां ग ह्यं' 'वाजसनेयिनां ग ह्यमिति।' यस्यां शाखायां ये मन्त्रा अधीतास्ते यत्र बाहुल्येन विनियुक्तास्तद्ग ह्यं तथा समाख्यायते। प्रमाणं ग ह्यस्मृतिः। सा कठानामियमिति व्यपदिश्यमाना बह्व चानामपि स्वार्थावगमनं करोत्येव। कर्तव्यता वेदस्य स्वार्थं स्मृतीनां च। अवगतायां च कर्तव्यतायां कर्तृविशेषाश्रवणे स्वाधिकारो न स्याद्यथा च तनूनपाति प्रयाजे वसिष्ठानां, निषेधाद्वा पतितम्। न चेह द्वयमप्यस्ति न च शक्यं कल्पयितुं न हि कठानां बाह्व च्यं प्रमाणं, बह्व चानां वा काठकम्। यतो य एव कठः स एवाकठो सति तच्छाखाध्ययने। गोत्रं तु नियतमित्यसमानः।

एष एवार्थः 'स्वसूत्रं यः परित्यज्य परसूत्रेण वर्तत' इति। तदेव स यदधीते तदर्थः शक्यो नुष्ठानुम्, तेन यः स्वाधीतां शाखामतिक्रम्य पित्राद्यधीतशाखया कर्माणि कुर्यात्तद्ग ह्यं च समाश्रयेत् तस्य शाखात्यागदोषः। पित्रादीनां वा शाखात्यागः यैर्माणवकबः क्रमाधीतां शाखां नाध्यापितः। माणवकस्यात्रदोषो नास्ति। यदा म तपितृको जाबालवदयं बालः स्वयमाचार्यमाश्रयेतदा 'येनास्य पितरो याताः' इत्यनेन शास्त्रेण सैवाध्येतुं युक्ता स्यात्। अथात्मशाखाध्ययनं न सम्भवति, तदा स्वशाखात्यागः।

अतः स्थितमिदं-सर्वं सर्वासु स्मृतिषु जातकर्माद्युपदिश्यते। तत्र भिन्नार्थमङ्गजातं समुच्चीयते, विरुद्धं विकल्प्यते समानार्थं च।

पुंस इति स्त्रीनपुंसकव्यावृत्त्यर्थम्।

अन्ये त्वविवक्षितं पुमर्थं मन्यन्ते। द्विजन्मनामिति सामान्येन त्रैवर्णिकानां संस्कार्यत्वेन प्रकृत्वात्। संस्कार्यश्च प्रधानमुद्देशो न च प्रधाने लिङ्गसङ्ख्यादि विशेषणं विवक्ष्यते। 'ग्रहं सम्मार्ष्टीति' सत्यप्येकवचने सर्वे ग्रहाः सम्म ज्यन्ते। 'ज्वरितं ज्वरमुक्तं च दिवान्ते भोजयेन्नरम्' इति नार्या अपि ज्वरिताया एष एव भोजनकालः। तथा च प्राप्तप्रतिषेधः। स्त्रीणां 'अमन्त्रिका तु कार्येयं स्त्रीणामाव द्' इति (अ० २ श्लो० ६६)। नपुंसकानां च पाणिग्रहणदर्शनं 'यद्यर्थिता तु दारैः स्यात्त्वलीबादीनामिति' (अ० ६ श्लो० २०३)।

तत्रोच्यते-नायं पुंशब्दो मनुष्यजातिवचनो नरशब्दवद्येन विभक्तिवाच्यं लिङ्गं न विवक्ष्येत। एष हि सर्वत्र स्थावरमूर्तामूर्तगतं लिङ्गविशेषं प्रसरूपमाचष्टे। प्रातिपादिकार्थो ह्यत्र लिङ्गम्। विभक्तिवाच्यस्य ह्यर्थस्य विवक्षाविवक्षे युज्येते। यतो न विभक्तेर्वचनमेवैकं प्रयोजनं, कर्माद्यर्थान्तराभिधानेनाप्यर्थवत्त्वात्। इह त्वविवक्षायामानर्थक्यमेव प्राप्नोति पुंस्पदस्य। यथा तत्रैव ग्रहप्रातिपादिकार्थो विवक्ष्यते वाक्यानर्थक्यपरिहाराय।

अथोच्येत "न प्रत्ययार्थमात्रस्याविवक्षा। कृत्स्नोऽपि पदार्थ उद्दिश्यमानविशेषणं न विवक्ष्यते। यथा

‘यस्योभयं हविः’, इति सत्यप्युभयपदश्रवणे दधिपयसोरन्यतराव तावपि तदेव प्रायश्चित्तम्। न विवक्षित उभयशब्दः।”

अत्र केचित्परिहारमाहुः। नैतत्तेन समानम्। न हि हविरर्थः प चशरावः। हविर्विनाशे हि नैमित्तिको धिकारः। इह तु माणवकार्था एव संस्काराः।

एष त्वप्रयोजको विशेषः। वाक्यभेदभयाद्विशेषणविवक्षा नेष्यते। तादर्थ्ये पि वाक्यभेदो नैवापैति। तस्मादयं परिहारः। एतदेवोत्पत्तिवाक्यं जातकर्मणो वैदिकैः कर्मभिरित्येतदुपक्रमम्। तत्र पुमानेव संस्कार्यतया निर्दिष्टः। तदविवक्षायां वाक्यानर्थक्यं, यथा तत्रैव हविःपदं विवक्ष्यते। यद्येवं शूद्रस्यापि प्राप्तिः, जातिविशेषानिर्देशात्। न प्राप्स्यति, मन्त्रसाध्यत्वात्। अथवा द्विजन्मनामिति वाक्यशेषको भविष्यति। न च तदानीं विधेयार्थविषयत्वेन निर्दिष्टो येन तत एव संस्कार्यावगतौ पुंस इत्येतदुभयपदवदविवक्षितमाशङ्क्येत।

स्त्रीणां त्वप्राप्ते पि विधानमुपपद्यते। क्लीबस्यापि दारदर्शनम्। “वातरेता यः क्लीब” उभयव्य जनो प्रव तेन्द्रियो वा। बहुप्रकारव्याव तिकरं जातकर्मादिसंस्कारकाले परिच्छेद्यत्वाच्छक्य-प्रतीकारत्वाच्च। न च यो न नियतो धर्मः सो धिकारं व्यावर्तयति, यथा द्रव्यत्वं, न “ह्यद्रव्यत्वं नियतं जातिवत्। य एवाद्वयः सो पि द्रव्यवान्भवति। चिरमधनो भूत्वा भवत्यहना महाधनः। ईद शस्यैव षण्ढस्य वधे पलालभारकशुद्धिः। स ह्यसंस्कृतो नुपनीतः शान्त्यै न कस्यचित्तिष्ठति।

अतः स्थितं पुंसामेवैते संस्कारा एभिर्विधीयन्ते। विध्यन्तरेण स्त्रीणाममन्त्रकाः। नपुंसकस्य नैव सन्तीति॥ २६॥

नामधेयं दशम्यां तु द्वादश्यां वा स्य कारयेत्।

पुण्ये तिथौ मुहूर्ते वा नक्षत्रे वा गुणान्विते॥ ३०॥

अन्वय - नामधेयं तु दशम्यां तु द्वादश्यां वा स्य कारयेत् पुण्ये तिथौ मुहूर्ते वा नक्षत्रे वा गुणान्विते।

हिन्दी अर्थ - इस बालक का नामकरण संस्कार दशवें वा बारहवें दिन अथवा किसी भी पुण्य तिथि या मुहूर्त में अथवा शुभगुण वाले नक्षत्र में करावे॥ ३०॥

मेधातिथिः। दशम्यां तिथौ द्वादश्यां वा स्य दारकस्य नामधेयं कुर्वीत। णिजर्थो न विवक्षितः। तथा च ग ह्यम् “दशम्यामुत्थाप्य पिता नाम करोति” इति।

नामैव ‘नामधेयम्’। येन शब्देन कार्येष्व्वाहूयते तन्नाम।

‘प्राङ्नाभिवर्धनादिति’ जातकर्मणः प्रकृतत्वाज्जन्मनः प्रभ ति दशमीद्वादश्यां ग ह्येते न चान्द्रतिथी। इह क्वचिद्दशमीग्रहणमाशौचनिव त्तिरित्युपलक्षणार्थं वर्णयन्ति। अतीतायामिति चाध्याहारः। दशम्यामतीतायां ब्राह्मणस्य द्वादश्यां क्षत्रियस्य प चदश्यां वैश्यस्येति।

तदयुक्तम्। लक्षणायां प्रमाणाभावाज्जातकर्मवदाशौचे पि करिष्यते। यदि तु ब्राह्मणभोजनं विहितं क्वचित्तदा युक्ता लक्षणा।

यदि दशमीद्वादश्यां वक्ष्यमाणगुणयुक्ते भवतः तदा तयोः कर्तव्यम्। अथ न, तदा न्यस्मिन्नपि पुण्ये हनि। पुण्यान्यहानि द्वितीयाप चम्यादीनि। ‘पुण्यं’ प्रशस्तं, नवमीचतुर्दश्यादयो रक्तास्तिथयः अपुण्याः।

मुहूर्तो लग्नं कुम्भादि। तस्मिन्पुण्ये पापग्रहैरनधिष्ठिते गुरुभ्यां च द श्यमाने। लग्नशुद्धिर्ज्योतिषादवगम्यते। नक्षत्रे च गुणयुक्ते। नक्षत्रं श्रविष्ठादि, तद्यस्मिन्नहनि गुणयुक्तं भवति। नक्षत्रगुणाश्च क्रूरग्रहपापग्रहविष्टिव्यतीपातविवर्जितम्।

वा शब्दः समुच्चये। तेन प्रशस्तायां तिथौ नक्षत्रे च शुद्धे लग्न इत्युपदिष्टं भवति। समुच्चयश्च ज्योतिषावगम्यः।

अयं च परमार्थः। दशमीद्वादशीभ्यामर्वाङ् न कर्तव्यम्। उत्तरकालं च यदहर्नक्षत्रं लग्नं परिशुद्धं

तदहरेव कर्तव्यम् ॥ ३० ॥

मङ्गल्यं ब्राह्मणस्य स्यात्क्षत्रियस्य बलान्वितम्।

वैश्यस्य धनसंयुक्तं शूद्रस्य तु जुगुप्सितम् ॥ ३१ ॥

अन्वय - ब्राह्मणस्य मङ्गल्यम् क्षत्रियस्य बलान्वितम् वैश्यस्य धनसंयुक्तं शूद्रस्य तु जुगुप्सितम् स्यात्।

हिन्दी अर्थ - ब्राह्मण का नाम शुभत्व-श्रेष्ठत्व भावबोधक शब्दों से, क्षत्रिय का बल-पराक्रम, वैश्य का धन-ऐश्वर्य भाव-बोधक शब्दों से और रक्षणीय, पालनीय भावबोधक शब्दों से नाम रखना चाहिए। अर्थात् व्यक्ति के वर्णसापेक्ष गुणों के आधार पर नामकरण करना चाहिए ॥ ३१ ॥

मेधातिथिः। तत्र स्वरूपमवधारविषयनाह। मङ्गलाय हितं तत्र वा साधु मङ्गल्यमिति व्युत्पत्तिः। अभिमतस्यार्थस्य चिरजीवित्वबहुधनादेर्दष्टादष्टसुखफलस्य सिद्धिर्मङ्गलम्। तदभिधानमेव शब्दस्य हितत्वं साधुत्वं चेति तद्धितसिद्धिः। 'साधुत्वं' नाभिप्रेतार्थसिद्धिप्रतिपादनमेव विवक्षितम्, किं तर्हि, य आशास्यते तद्वचनेनैव सिद्धिः।

समासाद्वा युःसिद्धिः धनसिद्धिः पुत्रलाभ इत्यादिः प्रतीयते, तद्धिताद्वा हितनिमित्तप्रयोजनार्थीयात्। तत्र ग ह्ये तद्धितान्तं प्रतिषिद्धं "कृतं कुर्यान्न तद्धितमिति"। समासे पि पदद्वयैकार्थीभावस्तत्र बह्वक्षरप्रयोगप्रसङ्गः। यतो वक्ष्यति 'शर्मवद्ब्राह्मणस्ये' त्युपपदनियमम्। तत्र चतुरक्षरे त्र्यक्षरे वा नास्मि शर्मशब्दे चोपपदे प चाक्षरं षडक्षरं नाम भवति। तच्च प्रतिषिद्धं "द्व्यक्षरं चतुरक्षरं वा कुर्यादिति"। तेन यद्यत्किञ्चित्प्रायेण सर्वस्याभिलषणीयमगर्हितं पुत्रपशुग्रामकन्याधनादि तद्वचनाः शब्दा नामधेयत्वेन विनियोक्तव्या शर्मान्ताः। तेन गोशर्मा धनशर्मा हिरण्यशर्मा कल्याणशर्मा मङ्गलशर्मत्यादिशब्दपरिग्रहः सिद्धो भवति।

अथवा 'मङ्गलं धर्मः तत्साधनं मङ्गल्यं नाम।

"कतमत्पुनर्धर्मसाधनं नाम"। य एते देवताशब्दाः इन्द्रो ग्निर्वायुः। तथा ऋषिशब्दाः-वसिष्ठो विश्वामित्रो मेधातिथिः। तेषामपि धर्मसाधनत्वमस्ति। 'ऋषीतर्पयेत्पुण्यकृतो मनसा ध्यायेदिति।' "देवतानाम षीणां च द्विजानां पुण्यकर्मणाम्। प्रातः प्रबुद्धः श्रीकामो नरो नामानि कीर्तयेद्" इति।

मङ्गलग्रहणाच्च यदप्रशस्तं यमो म त्युरित्यादि तन्निरस्यते, यच्चानर्थकं छित्थादि यदच्छानिमित्तम्। क्षत्रियस्य बलान्वितम्। बलसंयुक्तं बलवाचि। अन्वयः सम्बन्धः। शब्दस्यार्थेन सम्बन्धः प्रतिपादकभाव एव। सामर्थ्यं बलम् तद्येन प्रतिपाद्यते तादृशं नाम क्षत्रियस्य कर्तव्यम्। 'शत्रुन्तपः' 'दुर्योधनः', 'प्रजापाल' इत्यादि। येन विभागेन च नामनिर्देशो जातिचिह्नम्।

एवं वैश्यस्य धनसंयुक्तम्।

न चात्र पर्याया एव ग ह्यन्ते "धनं वित्तं स्वापतेयमिति"। किं तर्हि येन प्रकारेण तत्प्रतिपत्तिः। यदि वा धनादिशब्दप्रयोगादर्थसम्बन्धाद्वा। धनकर्मा महाधनः गोमान्धान्यग्रह इति।

एवं सर्वत्र द्रष्टव्यम्। तथा चान्वितादिशब्दप्रयोगो बलान्वितं धनसंयुक्तमिति। इतरथा एवमेवावक्ष्य'दबलनामानि कुर्यादिति'। स्वल्पत्वाद्बलाद्यर्थवाचिनामानन्त्याच्च पुरुषव्यक्तीनां दुरवधाने भेदे व्यवहारोच्छेद एव स्यात्।

शूद्रस्य जुगुप्सितम्। कृपणको दीनः शबरक इत्यादि ॥ ३१ ॥

शर्मवद् ब्राह्मणस्य स्याद्राज्ञो रक्षासमन्वितम्।

वैश्यस्य पुष्टिसंयुक्तं शूद्रस्य प्रेष्यसंयुतम् ॥ ३२ ॥

अन्वय - ब्राह्मणस्य शर्मवद् राज्ञः रक्षासमन्वितम् वैश्यस्य पुष्टिसंयुक्तं शूद्रस्य प्रेष्यसंयुतम् स्यात्।

हिन्दी अर्थ - ब्राह्मण का नाम शर्मवत्=कल्याण, शुभ, सौभाग्य, सुख, आनन्द, प्रसन्नता भाव वाले शब्दों को जोड़कर रखना चाहिए। जैसे देवशर्मा, विश्वामित्र, वेदव्रत, धर्मदत्त आदि, क्षत्रिय

का नाम रक्षक भाव वाले शब्दों को जोड़कर रखना चाहिए जैसे महीपाल, धन जय, ध तराष्ट्र, देववर्मा, कृतवर्मा, वैश्य का नाम पुष्टि-सम द्वि द्योतक शब्दों को जोड़कर जैसे -धनगुप्त, धनपाल, वसुदेव, रत्नदेव, वसुगुप्त, और शूद्र का नाम (प्रेष्यसंयुतम्) सेवकत्व भाववाले शब्दों को जोड़कर रखना चाहिए जैसे देवदास, धर्मदास, महीदास।

मेधातिथिः। अत्र स्वरूपग्रहणं पाठानुक्रमश्चादौ मङ्गल्यमन्ते शर्मशब्दः। तथा चोदाहृतम्।

क्षत्रियादिनाम्नां तु नैतत्सम्भवति। रक्षाशब्दस्य स्त्रीलिङ्गस्य श्रवणात्पुंसां सामानाधिकरण्यानुपपत्तेः। तस्मादेकोपक्रमत्वात्समाचाराच्च सर्वत्रार्थग्रहणम्। वाक्यसंभेदाच्च समुच्चयः। यन्मङ्गल्यं तच्छमार्थवत्। शर्म शरणमाश्रयः सुखं च। अर्थग्रहणात्स्वामिदत्तभवभूत्यादिशब्दपरिग्रहः इन्द्रस्वामीन्द्राश्रयः इन्द्रदत्तः। तदाश्रयता प्रतीयते। एवं सर्वत्रोन्नेयम्।

“अथ को यं हेतुर्वाक्यभेदात्समुच्चय इति। ग्रीहिभिर्यजेत यवैर्यजेतेति किं न समुच्चय इति।”

उच्यते। लिङ्गदर्शनमात्रमेतत्पौरुषेयत्वात् ग्रन्थस्य। विकल्पे भिन्ने। मङ्गल्यं शर्मवद्वेति लाघवाद्दक्ष्यत्। वाक्यभेदे हि द्विराख्यातोच्चारणम्। तद् गुरु भवति।

रक्षा परिपालनं पुष्टिर्द्विगुप्तिश्च। गोवद्धो धनगुप्त इति। प्रेष्यो दासः ब्राह्मणदासो देवदासो ब्राह्मणाश्रितो देवताश्रित इति।।३२।।

स्त्रीणां सुखोद्यमक्रूरं विस्पष्टार्थं मनोहरम्।

मङ्गल्यं दीर्घवर्णान्तरमाशीर्वादाभिधानवत्।। ३३।।

अन्वय - स्त्रीणां सुखोद्यमं अक्रूरम् विस्पष्टार्थं मनोहरम् मङ्गल्यं दीर्घवर्णान्तरम् आशीर्वादाभिधानवत्।

हिन्दी अर्थ - स्त्रियों का नाम सुखपूर्वक उच्चारण किया जा सकने वाला कोमल वर्णों वाला स्पष्ट अर्थ वाला भावयुक्त अन्त में दीर्घ अक्षर वाला, तथा आशीर्वाद का वाचक होना चाहिए (जैसे-कल्याणी, वन्दना, विमला, भाग्यवती, प्रियंवदा आदि।। ३३।।

मेधातिथिः। पुंसं इत्यधिकृतत्वात्स्त्रीणामप्राप्तौ नियम्यते।

सुखेनोद्यते सुखोद्यम्। स्त्रीबालैरपि यत्सुखेनोच्चारयितुं शक्यते तत्स्त्रीणां नाम कर्तव्यम्। बाहुल्येन स्त्रीणां स्त्रीभिर्बालैश्च व्यवहारस्तेषां च स्वकरणसौष्टवाभावान्न सर्वं संस्कृतं शब्दमुच्चारयितुं शक्तिरस्ति। अतो विशेषेणोपदिश्यते। न तु पुंसामसुखोद्यमभ्यनुज्ञायते। उदाहरणं ‘मङ्गलदेवी’ ‘चारुदती’ ‘सुवदनेत्यादि’। प्रत्युदाहरणं ‘शर्मिष्ठा’, ‘सुशिलष्ठाङ्गी’ति।

अक्रूरमक्रूरार्थवाचि। क्रूरार्थवाचि क्रूरार्थं ‘डाकिनी’ ‘परुषेति’।

विस्पष्टार्थं यस्यार्थो व्याख्यानगम्यो न भवति, श्रुत एव विदुषामविदुषां वा र्थप्रतीतिं करोति। अविस्पष्टार्थं यथा, ‘कामनिधा’ ‘कारीषगन्धेति’। ‘कामस्य निधेव निधा तया कामस्तत्रैव तिष्ठती’त्येवं यावन्न व्याख्यातुं तावन्नावगम्यते। एवं करीषगन्धेर्दुहिता कारीषगन्धेति व्याख्यानमपेक्ष्यते।

मनोहरं चित्ताह्लादकरं, ‘श्रेयसी’। विपरीतं तु ‘कालाक्षी’।

शर्मवती मङ्गल्यम्। विपरीतम् ‘अभागा’ ‘मन्दभागेति’।

दीर्घो वर्णो न्ते यस्य। विपरीतं शरत्।

आशिषं वदती‘त्याशीर्वादम्’ ‘अभिधानं’ शब्दः, तयोर्विशेषणसमासः। तद्यस्मिन्नस्ति विद्यते तत् आशीर्वादाभिधानवत्। ‘सपुत्रा’ ‘बहुपुत्रा’ ‘कुलवाहिकेति’। एते ह्यर्था आशीर्विषया। विपरीता ‘अप्रशस्ता’ ‘अलक्षणेति’।

“अथ मङ्गल्यस्याशीर्वादस्य च को विशेषः”।

न कश्चित् व तत्पूरणार्थं तु भेदेनोपादानम्।। ३३।।

चतुर्थे मासि कर्तव्यं शिशोर्निष्क्रमणं ग हात्।

षष्ठे न्नप्राशनं मासि यद्वेष्टं मङ्गलं कुले॥ ३४॥

अन्वय - शिशोः ग हात् निष्क्रमणम् चतुर्थे मासि, अन्नप्राशनं षष्ठे मासि यद्वा कुले इष्टं मङ्गलम् कर्तव्यम्।

हिन्दी अर्थ - बालक का घर से प्रथम बार बाहर निकालने का 'निष्क्रमण संस्कार' चौथे मास में और अन्न खिलाने का संस्कार-अन्नप्राशन छठे मास में अथवा जब भी परिवार में अभीष्ट अथवा शुभ समय प्रतीत हो, तब करना चाहिए॥३४॥

विशेष - (क) "चतुर्थे मासि निष्क्रमणिका सूर्यमुद्रीक्षयति तच्चक्षुरिति।" (पार० ग ह्य० १।७५।५-६)
= चतुर्थ मास में निष्क्रमण संस्कार करे। बालक को बाहर ले जाकर सूर्यदर्शन कराये।

(ख) "जननाद्यास्त तीयो ज्योत्स्नस्तस्य त तीयायाम्।" (गौ० ग ह्य० ५।८।१)

= या फिर जन्म के पश्चात् तीसरे शुक्लपक्ष की त तीया को निष्क्रमण करे।

(ग) "षष्ठे मासि अन्नप्राशनम्। दधिमधुघ तमिश्रितमन्नं प्राशयेत्।" (आश्व० ग ह्य० १।१६।१-५)

= छठे मास में बालक को अन्नप्राशन कराये और दही, शहद, घी मिश्रित भोजन चटाये।

"छठे महीने बालक को अन्नप्राशन करावे।" (सं०वि० ५८)

मेधातिथिः। जन्मचतुर्थमासे ग हादबहिर्निष्क्रमणमादित्यदर्शनं शिशोर्बालस्य कर्तव्यम्। त्रीन्मासान् गर्भगृह एव वासयेत्। शिशुग्रहणं शूद्रस्यापि प्राप्त्यर्थम्। एवं षष्ठे मास्यप्यन्नप्राशनम्। प चमासान्क्षीराहार एव। यद्वा कुले दारकस्य श्रेयस्य मङ्गल्यं पूतनाशकुनिकैकव क्षोपहारादि प्रसिद्धम्। कालविशेषे वा तत्कर्तव्यम्। अयं च सर्वसंस्कारशेषः। तेन नामधेयमुक्तलक्षणव्यतिरेकेणापि यथाकुलधर्मं लक्ष्यते। 'इन्द्रस्वामी' 'इन्द्रशर्मा' 'इन्द्रभूमिः' 'इन्द्रघोष' 'इन्द्ररात' 'इन्द्रविष्णुः' 'इन्द्रदेवः' 'इन्द्रज्योति' 'इन्द्रयशा' इत्यादि कुलभेदेनोपपन्नं भवति॥ ३४॥

चूडाकर्म द्विजातीनां सर्वेषामेव धर्मतः।

प्रथमे बदे त तीये वा कर्तव्यं श्रुतिचोदनात्॥ ३५॥

अन्वय - सर्वेषामेव द्विजातीनाम् चूडाकर्म धर्मतः श्रुतिचोदनात् प्रथमे अब्दे त तीये वा कर्तव्यम्।

हिन्दी अर्थ - सभी द्विजातियों=ब्राह्मण, क्षत्रिय, वैश्य वर्णों के इच्छुकों का चूडाकर्म=मुण्डन संस्कार धर्मानुसार वेद की आज्ञानुसार प्रथम वर्ष में अथवा तीसरे वर्ष में करना चाहिये॥३५॥

विशेष - (क) "त तीये वर्षे चौलम्।" (आश्व० ग ह्य० १।१७।१)

= त तीय वर्ष में मुण्डन संस्कार किया जाता है।

(ख) "सांवत्सरिकस्य चूडाकरणम्।" (पार० ग ह्य० २।१।१)

= एक वर्ष के बालक का मुण्डन किया जाता है।

मेधातिथिः। 'चूडा' शिखा तदर्थ 'कर्म' चूडाकर्म। केषुचिन्मूर्द्धदेशेषु केशानां स्थापनं रचनाविशेषरचैतच्चूडाकर्माच्यते।

प्रथमवर्षे त तीये वा। ग्रहसौस्थित्यापेक्षा विकल्पः।

श्रुतिनोदनादित्यनुवादस्तन्मूलतयैव प्रामाण्यस्योक्तत्वात्। अथवा श्रुतिशब्देन न विधायकान्येव वाक्यानुच्यन्ते, किं तर्हि मन्त्राः। ते च रूपात् चूडाकर्म-या जना इतिवद् अदष्टं-प्रकाशयन्ति। 'यत्क्षुरेण मार्जयेते'त्यादि (पारस्कर २.१.१६)। तेन समन्त्रकमेतत्कर्मेत्युक्तं भवति। विशेषापेक्षायां गार्हो विधिरङ्गीक्रियते। अतः शूद्रस्य नायं संस्कारः, द्विजातिग्रहणाच्च। अनियतकालं तु केशवपनं शूद्रस्यार्थप्राप्तं न निर्वायते॥ ३५॥

गर्भाष्टमे ब्दे कुर्वीत ब्राह्मणस्योपनायनम्।

गर्भादेकादशे राज्ञो गर्भात्तु द्वादशे विशः॥ ३६॥

अन्वय - ब्राह्मणस्य गर्भाष्टमे अब्दे, राज्ञ गर्भात् एकादशे (अब्दे) विशः गर्भात्तु द्वादशे (अब्दे) उपनायनम् कुर्वीत।

हिन्दी अर्थ - ब्राह्मण-बालक का गर्भ से आठवें वर्ष में, क्षत्रिय-बालक का गर्भ से ग्यारहवें वर्ष में और वैश्य-बालक का गर्भ से बारहवें वर्ष में उपनयन संस्कार करना चाहिये॥ ३६॥

विशेष - विद्वानों ने इस श्लोक का अर्थ इस प्रकार से भी किया है - ब्राह्मण वर्ण के इच्छुक को (माता-पिता की इच्छा के आधार पर प्रयोग है।) उपनयन=गुरु के पास पहुंचाना अर्थात् यज्ञोपवीत संस्कार गर्भ से आठवें वर्ष में करे, क्षत्रिय वर्ण के इच्छुक का गर्भ से ग्यारहवें वर्ष में और वैश्य वर्ण के इच्छुक का गर्भ से बारहवें वर्ष में उपनयन संस्कार करना चाहिये॥ ३६॥

मेधातिथिः। गर्भस्थस्य यः संवत्सरस्तत आरभ्य यो ष्टमो ब्दः। गर्भशब्देन साहचर्यात्संवत्सरो लक्ष्यते। न हि मुख्यया व त्या गर्भस्य संवत्सरो ष्टम इति व्यपदेशं लभते। तस्मिन्नोपनायनं ब्राह्मणस्य कुर्वीत। उपनयनमेवोपनायनम्। स्वार्थिको ण्। अन्येषामपि द श्यते” (पा० सू० ६।३।१८७) इत्युत्तरपदस्य दीर्घः। छान्दसत्वादोभयपदव द्विः। उपनयनमिति हि एष संस्कारो वेदविदां ग ह्यस्म तिषु प्रसिद्धो मौ जीबन्धनापरपर्यायः। उपनीयते समीपं प्राप्यते येनाचार्यस्य स्वाध्यायाध्ययनार्थं न कुड्यं कटं वा कर्तुं तदुपनयनम्। विशिष्टस्य संस्कारकर्मणो नामधेयमेतत्।

गर्भादेकादशे राज्ञः। गर्भात्प्रभ ति गर्भाद्वा परो च एकादशो ब्दस्तत्र क्षत्रियस्य कर्तव्यम्। राजशब्दो यं क्षत्रियजातिवचनोनाभिषेकादिगुणयोगमपेक्षते ग्रन्थेषु तथा प्रयोगदर्शनात्, ब्राह्मणादिजातिशब्दसाहचर्याच्च। गुणविधिषु च क्षत्रियशब्ददर्शनात् ‘क्षत्रियस्य तु मौर्वीति’। यस्तु राजशब्दस्य क्षत्रियादन्यत्र जनपदेश्वरे वैश्यादौ प्रयोगः स गौण इति वक्ष्यामः। मुख्ये चासति गौणस्य ग्रहणम्। तथा च ग ह्यकारः-“अष्टमे वर्षे ब्राह्मणमुपनयेदेकादशे क्षत्रियं द्वादशे वैश्यमिति।” भगवांश्च पाणिनिः एवमेव प्रतिपन्नो ‘राज्ञः कर्म राज्यं’ इति राज्यशब्दस्य राजशब्दं प्रकृति ब्रुवन्नैव जनपदैश्वर्येण राजशब्दार्थप्रसिद्धिमाह। एवं गर्भात्तु द्वादशे ब्दे विशः वैश्यस्य॥ ३६॥

ब्रह्मवर्चसकामस्य कार्यं विप्रस्य प चमे।

राज्ञो बलार्थिनः षष्ठे वैश्यस्येहार्थिनो ष्टमे॥ ३७॥

अन्वय - इह ब्रह्मवर्चस् कामस्य विप्रस्य प चमे बलार्थिनः राज्ञः षष्ठे अर्थिनः वैश्यस्य अष्टमे (उपनयनत्) कार्यम्।

हिन्दी अर्थ - इस संसार में ब्रह्म तेज की इच्छा रखने वाला ब्राह्मण का पांचवे वर्ष में, बल की चाह रखने वाले क्षत्रीय का छठे वर्ष में तथा धन चाहने वाले वैश्य का आठवें वर्ष में उपनयन संस्कार करना चाहिये॥ ३७॥

मेधातिथिः। पित धर्मेणापत्यं व्यादिशति ‘ब्रह्मवर्चसी मे पुत्रः स्यादिति’ पित कामनया पुत्रो व्यपदिष्टस्तत्कामस्येति। पुत्रस्य बालत्वान्नवंविधा कामना सम्भवति।

“ननु चैवमन्यकृतात्कर्मण अन्यस्य फले भ्युपगम्यमाने कृताभ्यागमदोषापत्तिः। अकाम्यमानं च फलं भवतीत्येतदप्युत्क्रान्तशब्द- प्रमाणन्यायमर्यादयोच्यते”।

नैष दोषः। श्येनवदेतदभविष्यति। श्येनमभिचरन्करोत्यभिचर्यमाणश्च म्रियते। अथोच्यते “कामिन एवैतत्फलम्। शत्रुमरणं हि यजमानः कामयते। तदेव प्राप्नोतीति, नाकर्तृगामिता फलस्य”-अत्रापि विशिष्टपुत्रवत्ता लक्षणमुपनेतुरेव फलम्। यथा पुत्रस्यारोग्येण पितुः प्रीतिः एवं ब्रह्मवर्चसेनापि अतो धिकृतस्य कर्तृश्च तत्फलमन्वयानुसारी हि शास्त्रार्थावसायः। इह च पुत्रस्य फलकामेनैवं कर्तव्यमित्यन्वयः प्रीतीयते। न च यथाश्रुतान्वयत्यागे किं चन प्रमाणमस्ति। एतेन पितुरौर्ध्वदेहिकः पुत्रकृत उपकारो व्याख्यातः। तत्रापि हि पुत्रः कर्ता पित त प्लिश्च फलम्। तथा च लिङ्गं “आत्मा

वै पुत्र नामासीति” पित्रैव हि तावच्छ्राद्धमात्मसम्प्रदानकं वस्तुतः कृतमेव येनापत्योत्पादनमेवमर्थमेव कृतम्। यथा ‘सर्वस्वारे म तस्यार्भकपवमानात् ये परा चः पदार्थास्तेष्वपि यजमानस्यैव कर्तृत्वम्। ‘ब्राह्मणाः संस्थापयत यज्ञमिति’ प्रेषेण, दक्षिणाभिर्वरणेन वा प्रयोगसमाप्ताव त्विजां विनियोक्त त्वात्-एवमिहापि तादर्थ्येन पुत्रस्योत्पादनाद्यच्छ्राद्धादिकं पित्रर्थं क्रियते पित्रैव तत्कृतं भवति।

अध्ययनविज्ञानसम्पन्नं ‘ब्रह्मवर्चसम्’।

बलं सामर्थ्याम्, आभ्यन्तरं बाह्यं च। उत्साहशक्तिर्महाप्राणता चेत्येतदाभ्यन्तरम्। बाह्यं च हस्त्यश्वरथपदातिकोशसम्पत्। तदुक्तं स्वाङ्गभ्युच्चयं सांयौगिकानां चार्थानामिति।

ईहा चेष्टा, बहुना धनेन कृषिवाणिज्यादिव्यवहारः।

सर्वत्र गर्भादिसङ्ख्या वर्षाणाम्। गर्भादिति ह्यनुवर्तते।। ३७।।

आ षोडशाद् ब्राह्मणस्य सावित्री नातिवर्तते।

आ द्वाविंशात्क्षत्रबन्धोराचतुर्विंशतेर्विशः।। ३८।।

अन्वय - ब्राह्मणस्य आषोडशात् क्षत्रबन्धोः आद्वाविंशात् विशः आचतुर्विंशतेः सावित्री नातिवर्तते।

हिन्दी अर्थ - सोलह वर्ष तक ब्राह्मण की, बाईस वर्ष तक क्षत्रिय और चौबीस वर्ष तक वैश्य की सावित्री का अतिक्रमण नहीं होता अर्थात् इस अवस्था तक उपनयन संस्कार हो सकता है।। ३८।।

विशेष - आश्वालायन गृह्यसूत्र में उपनयन काल के अतिक्रमण का विधान निम्न है :-

“आषोडशात् ब्राह्मणस्यानतीकालः।। ५।। आद्वाविंशात् क्षत्रियस्य, आचतुर्विंशाद्वैश्यस्य।। ६।। (आश्व० गृह्यसूत्र १।१६।६)

-ब्राह्मण के सोलह, क्षत्रिय के बाईस और वैश्य के बालक का चौबीस वर्ष पूर्व-पूर्व यज्ञोपवीत होना चाहिये।”

मेधातिथिः। एवं तावन्मुख्यकाम्यावुपनयनकालावुक्तौ। इदानीं पितुरभावे व्याध्यादिना वा कथंचिदनुपतीते माणवके कालातिपत्तावनुपनेयता प्राप्ता, सत्यपि कालस्याङ्गत्वे तद्भावे धिकारनिवृत्तेः। यथा सायम्प्रातःकालातिपत्तावग्निहोत्रस्याकरणे। अतो विहितकालव्यतिरेकेण प्रतिप्रसवार्थमिदमारभ्यते।

यावत्षोडशं वर्षं गर्भादारभ्य तावद् ब्राह्मणस्योपनयनार्हता न निवर्तते। सावित्रीशब्देन तदनुवचनसाधनमुपनयनार्ह्यं कर्म लक्ष्यते। नातिवर्तते नातिक्रान्तकालं भवतीत्यर्थः।

एवमाद्वाविंशात्क्षत्रबन्धोः क्षत्रियजातीयस्येत्यर्थः। बन्धुशब्दो यं क्वचित्कुत्सायां प्रवर्तते, “यत्स्वं कथं वेत्स ब्रह्मबन्धविति”। ज्ञातिवचनः यथा “ग्रामता जनता चैव बन्धुता च सहायता। महेन्द्रस्याणगम्या सौ भूमिभागभुजां कुतः।।” द्रव्यवचनो “जात्यन्ताच्छ बन्धुनीति” (पा० सू० ५।४।६)। तत्र पूर्वयोरर्थयोरसम्भवात् तीयोर्थो ग्रह्यते। द्वाविंशतेः पूरणो द्वाविंशो ब्दः तद्धितार्थः।

आ चतुर्विंशतेर्विशः। प्राप्तो प्यत्र पूरणप्रत्ययो व तानुरोधान्न कृतः, प्रतीयते तु तदर्थः। न हि समुदायविषयायाश्चतुर्विंशतिसंख्याया अवधित्वेन सम्भवः। तदवयवस्तु चतुर्विंशो भवति संवत्सरो वधिः। आङ्मभिर्विधौ व्याचक्षते।

लिङ्गदर्शनं चोदाहरन्ति। “गायत्र्या ब्राह्मणमुपनयीत, त्रिष्टुभा राजन्यम्, जगत्या वैश्यम्” इति। एतेषां च छन्दसामियता कालेन द्वौ पादौ पूर्येते। तावन्तं कालं बलवन्ति न त्यजन्ति स्वाश्रयभूतान्वर्णान् त तीये तु पादे पक्रान्ते गतरसान्यतिवयांसि न्यूनसामर्थ्यानि भवन्ति समाप्तिमुपयान्ति। यथा “प चाशता स्थविरो मनुष्यः” इति। अतश्च नेतैन वयमुपासितानीति त्यजन्ति तं वर्णम्। ततो ‘न गायत्रो ब्राह्मणो, न त्रैष्टुभो राजन्यो, न जागतो वैश्य’ इति। सविता देवता यस्या ऋचः सा सावित्री; सा च गायत्री

दृष्टव्या प्रदर्शिता, ग ह्याच्च। एवं क्षत्रियस्य त्रिष्टुप् सावित्री 'आकृष्णेनेति'। वैश्यस्य जगती "विश्वा रूपाणीति" ॥ ३८॥

अत ऊर्ध्वं त्रयो प्येते यथाकालमसंस्कृताः।

सावित्रीपतिता ब्रात्या भवन्त्यार्यविगर्हिताः॥ ३९॥

अन्वय - यथाकालमसंस्कृताः असंस्कृताः एते त्रयः अपि अतः ऊर्ध्वं सावित्रीपतिताः आर्यविगर्हिताः ब्रात्याः भवन्ति।

हिन्दी अर्थ - निर्धारित समय पर संस्कार न होने पर इस अवस्था के बीतने के बाद ये तीनों ब्राह्मण, क्षत्रिय, वैश्य ही सावित्री-यज्ञोपवीत से पतित हुए आर्य=श्रेष्ठ व्यक्तियों द्वारा निन्दित 'ब्रात्या'=व्रत से पतित ब्रात्यसंज्ञक कहलाते हैं॥ ३९॥

मेधातिथिः। अस्मात्कालादूर्ध्वं परेण त्रयो प्येते वर्णाः ब्राह्मणादयो यथाकालं यस्योपनयनकालः तत्रानुकल्पिके प्यसंस्कृता अकृतोपनयनाः। सावित्रीपतिता उपनयनभ्रष्टा भवन्ति। ब्रात्याश्च संज्ञया। 'आर्यैः' शिष्टैः 'विगर्हिताः' निन्दिताः। ब्रात्यसंज्ञाव्यवहारप्रसिद्ध्यर्थो यं श्लोकः। अनुपनेयत्वं तु पूर्वणैव सिद्धम्॥ ३९॥

नैतैरपूतैर्विधिवदापद्यपि हि कर्हिचित्।

ब्राह्मन् यौनांश्च सम्बन्धान्नाचरेद् ब्राह्मणैः सह॥ ४०॥

अन्वय - ब्राह्मणः एतैः अपूतैः सह कर्हिचित् आपदि अह विधिवत् ब्राह्मन् यौनान् च सम्बन्धान् न आचरेत्।

हिन्दी अर्थ - द्विजों में कोई भी व्यक्ति इन पतितों के साथ कभी आपात्काल में भी नियमपूर्वक विद्याध्ययन-अध्यापन-सम्बन्धी ओर विवाह-सम्बन्धी व्यवहारों को न करे॥ ४०॥

मेधातिथिः। एतैर्ब्राह्मणैरपूतैरकृतप्रायश्चित्तैर्विधिवद्वा शो विधिः प्रायश्चित्तशास्त्रेणोपदिष्टः 'तांश्चारयित्वा त्रीन्कृच्छ्रानिति'-आपद्यपि हि कर्हिचित्कस्याचिदप्यापदि न सम्बन्धानाचरेत्कुर्यातैः सह।

किं सर्वसम्बन्धनिषेधो नेत्याह ब्राह्मण्यौनांश्च। 'ब्रह्म' वेदः। तन्निमित्ताः सम्बन्धाः याजना योपनप्रतिग्रहाः। न ते याज्याः न याजकाः कर्तव्याः। एवं नाध्याप्या नैतेभ्यो ध्येतव्यम्। वेदार्थं विदुषः प्रतिग्रहाधिकारादेशोऽपि ब्राह्मणसम्बन्धो भवति। 'यौनः सम्बन्धः' कन्याया दानादाने।

ब्राह्मणग्रहण प्रदर्शनार्थम्।

अस्माच्च दोषदर्शनाद् ब्राह्मणतापरिहारार्थं पितुरभावेऽपि व्युत्पन्नबुद्धिना माणवकेनाप्यात्मना त्मोपनाययितव्य इति प्रतीयते। काम्यो ह्ययमाचार्यस्य विधिः। तत्राचार्यत्वमकाम्यमानो यदि कश्चिन्न प्रवर्तते तदा माणवकेन प्रार्थयितव्यो दक्षिणादिना। तथा च श्रुतिः - "सत्यकामो जावालः हारिद्रमतं गौतममियाय ब्रह्मचर्यं भवति वत्स्यामीति" स्वयमाचार्यमभ्यर्थितवानुपनयनार्थम्॥ ४०॥

कार्ष्णरौरववास्तानि चर्माणि ब्रह्मचारिणः।

वसीरन्नानुपूर्व्येण शाणक्षौमाविकानि च॥ ४१॥

अन्वय - ब्रह्मचारिणः आनुपूर्व्येण कार्ष्णरौरववास्तानि चर्माणि शाणक्षौमाविकानि च वसीरन्।

हिन्दी अर्थ - तीनों वर्णों के ब्रह्मचारी क्रमशः आसन के रूप में बिछाने के लिए काला, म ग, रुरुम ग और बकरे के चर्म को तथा ओढ़ने-पहरने के लिये सन, रेशम और ऊन के वस्त्रों को धारण करें॥ ४१॥

मेधातिथिः। कृष्णशब्दो यद्यपि कृष्णगुणयुक्तवस्तुमात्रे वर्तते "कृष्णा गौः, कृष्णः कम्बलः" इति तथापीह स्म त्यन्तराद्रौरवसाहचर्याच्च म ग एव प्रतीयते। रुरुम'गजातिविशेषः। बस्तः छागः। सर्वत्र विकारे वयवे वा तद्धितः। कृष्णाजिनं ब्राह्मणो, रुरुचर्म क्षत्रियो, वैश्यश्छागचर्म वसीरन्नाच्छादयेयुः।

शणक्षुगोणसितत्र कृतानि च वस्त्राणि। च शब्देः समुच्चये। तत्रानुत्तरीयाणि शाणादीनि। चर्माण्युत्तरीयाण्यौचित्यात् कौपीनाच्छादनानि च वस्त्राणि। आनुपूर्व्येण नैकेकस्य सर्वैरभिराम्बन्धोनापि व्युत्क्रमेण। प्रथमस्य ब्रह्मचारिणः प्रथमेन वस्त्रेण च सम्बन्धो द्वितीयस्य द्वितीयस्थानस्थेन। तथा च दर्शितम्।

ननु चान्तरेणापि वचनं लोकत एवैतत्सिद्धं, “चूर्णिताक्षिप्तदग्धानां वज्रानिलहुताशनैरिति” यथाक्रमं सम्बन्धप्रतिपत्तिः, चूर्णिता वज्रेणाक्षिप्ताः अनिलेन दग्धा अग्निनेति।

उच्यते। भवेदेतदेवं यदि भेदेन निर्देशः स्यात्समसङ्ख्यात्वं च। इह तु ‘ब्रह्मचारिण’ इत्येकशब्दोपादानान्न क्रमो वगम्यते। त्रयश्च ब्रह्मचारिणः। षडनुदेशिनः त्रीणि चर्माणि वस्त्राणि। आनुपूर्व्यग्रहणे तु सति वाक्यान्तरोपात्तः क्रम आश्रीयते। तथा च चर्मभिः सम्बध्य पुनर्ब्रह्मचारिपदमावर्त्य वासोभिः सम्बध्यते। ततः यथा सङ्ख्यमनुदेशः समानामितिः (पा० सू० १।३।१०) ॥ ४१॥

मौ जी त्रिव त्समा श्लक्षणा कार्या विप्रस्य मेखला।

क्षत्रियस्य तु मौर्वी ज्या वैश्यस्य शणतान्तवी॥ ४२॥

अन्वय - विप्रस्य मेखला मौ जी क्षत्रियस्य मौर्वी ज्या वैश्यस्य शणतान्तवी त्रिव त्समा श्लक्षणा कार्या।

हिन्दी अर्थ - ब्राह्मण की मेखला=तगड़ी ‘मूँज’ नामक घास की बनी होनी चाहिए क्षत्रिय की धनुष की डोरी जिससे बनती है उस ‘मुरा’ नामक घास की, और वैश्य की सन के सूत की बनी हो जो तीन लड़ों को एकत्र बाँट करके चिकनी बननी चाहिये॥ ४२॥

मेधातिथिः। मु जस्त णजातिस्तद्विकारो मौ जी। सा ब्राह्मण्यस्य मेखला रशना कर्तव्या मध्यबन्धनी। त्रिव त् त्रिगुणा। समा न क्वचित्सूक्ष्मा न क्वचित्सूक्ष्मतरा किं तर्हि सर्वत एव समा। श्लक्षणा तनुत्वगुणयुक्ता परिघ ष्टा च।

क्षत्रियस्य पुनर्ज्या धनुर्गुणः। सा कदाचिच्चर्ममयी भवति, कदाचित् तण्मयी, भङ्गोमादिरज्जुर्वा। तदर्थमाह मौर्वीति। तथा धनुषो वतारितया श्रोणीबन्धः कर्तव्यः। यद्यपि त्रिव तादिर्गुणो मेखलामात्राश्रितो न मौ ज्या एव, तथा पि ज्यायाः स्वरूपनाशप्रसङ्गान्नभवति।

शणतन्तुविकारः शणतान्तवी। छान्सत्वादुत्तरपदव द्विः। अथवा केवलात्तन्तुशब्दात्तद्विते कृते तदन्तस्य शणैः सम्बन्धः - शणानां तान्तवीति। प्रकृतेर्विकारः प्रकृतिसम्बन्धितया व्यपदिश्यते। ‘गव्यं घ तं’ ‘देवदत्तस्य पौत्र’ इति। ‘तन्तु’ सूत्रं शणमौ जीवत्कर्तव्या। ग ह्यकारैर्वैश्यमेखलायाः त्रिव तादिधर्मः सुस्पष्ट एवोक्तः॥ ४२॥

मु जालाभे तु कर्तव्याः कुशाश्मन्तकबल्वजैः।

त्रिव ता ग्रन्थिनैकेन त्रिभिः प चभिरेव वा॥ ४३॥

अन्वय - मु ज अलाभे तु (क्रमशः) कुशा-अश्मन्तकबल्वजैः त्रिव ता एकेन ग्रन्थिना त्रिभिः प चभिः वा कर्तव्याः।

हिन्दी अर्थ - यदि उपर्युक्त मूँज आदि न मिलें तो कुश, अश्मन्तक और बल्वज नामक घासों से उसी प्रकार तिगुनी= तीन बटों वाली करके फिर एक गाँठ लगाकर अथवा तीन या पांच गाँठ लगाकर मेखलाएं बनानी चाहिए॥ ४३॥

मेधातिथिः। आदिशब्दलोपमत्र स्मरन्ति। मु जाद्यलाभ इति। कर्तव्या इति च बहुवचनमुपपन्नतरम्। भिन्नजातिसम्बन्धितया सुव्यक्तो मेखलाभेदः। एकजातिसम्बन्धित्वे तु केवलव्यक्तिभेदालम्बनं बहुवचनं स्यात्। विप्रस्येति च प्रकृतस्य बहुवचनेन परिणामः कर्तव्यः। विकल्पश्चैकविषयत्वे स्यात्। न च सम्भवत्यां गतौ विकल्पो युक्तः।

तेन मु जाभावे कौशी। ज्याया अभावश्मन्तकेन। शणानां बल्वजैः। त गौषधिवचनात्कुशादयः। प्रतिनिधिनियमश्चायम्। कुशाद्यभावे प्यन्मु जादिसद शमुपादेयम्। त्रिव ता ग्रन्थिनैकेन। नायं

ग्रन्थिङ्खचाभेदो वर्णभेदेन। अपि तु प्रत्येकं विकल्पः। कुशादिमेखलास्वप्ययं ग्रन्थिभेदो धर्मभेदश्चोद्यमानः स्म त्यन्तरसमाचारस्यानित्यत्वे पि द्रष्टव्यः॥ ४३॥

कार्पासमुपवीतं स्याद्विप्रस्योर्ध्वं तं त्रिवत्।

शणसूत्रमयं राज्ञो वैशस्याविकसौत्रिकम्॥ ४४॥

अन्वय - विप्रस्य उपवीतम् कार्पासम् राज्ञः शणसूत्रमयं वैश्यस्य आविकसौत्रिकम् स्यात् (तत्) ऊर्ध्वं तम् त्रिवत् (भवेत्)।

हिन्दी अर्थ - ब्राह्मण का यज्ञोपवीत कपास का बना, क्षत्रिय का सन के सूत का बना और वैश्य का भेड़ की ऊन का बना होना चाहिए, वह उपवीत दाहिनी ओर से बायीं ओर का बटा हुआ, और तीन लड़ों से तिगुना करके बना हुआ होना चाहिए॥ ४४॥

मेधातिथिः। उपवीतशब्देन वासो विन्यासविशेष उच्यते। वक्ष्यति “उद्ध ते दक्षिणे पाणाविति”। तच्च धर्ममात्रम्। तस्य न कार्पासता सम्भवत्यतो धर्मेण धर्मी लक्ष्यते, यस्यासौ विन्यासस्तत्कार्पासमुच्यते। अर्श आदित्वाद्वा मत्वर्थीयो कारः कर्तव्यः, उपवीतवदुपवीतमिति।

ऊर्ध्वं तं ऊर्ध्वा दिशं प्रति वर्त्यते वेष्ट्यते। त्रिवत् त्रिगुणम्। कर्तनिकाभ्यो लब्धसूत्रभावस्य त्रिगुणीकृतस्येदमूर्ध्वनिवर्तनं विधीयते। संहत्य तन्तुत्रयं ऊर्ध्ववेष्टिनेन रज्ज्वाकारं कृत्वा तेनोपवीतं कुर्यात्। सा च रज्जुरेकैव धारयितव्या तिस्रः प च सप्त वा। यज्ञसम्बन्धाद्धि तद्यज्ञोपवीताख्यां लभते। यज्ञार्थो यमुद्यत इति भक्त्योपचर्यते। तत्रेष्टिपशुसोमानां यज्ञरूपतयैकत्वादेकतन्तुकं क्रियते। अग्नित्रयसाध्यत्वादहीनैकाहसत्रभेदाद्वा त्रितन्तुकम्। सोमसंस्थानां सप्तसङ्ख्यत्वात्सप्त वा तन्तवः। “त्रीणि सवनानि त्रिसन्ध्येनेति” प च। सूत्राभावे पि पटादिना पि कर्तव्यम्। स्म त्यन्तर एवमुक्तम्। अविः मेषस्तस्य सूत्रं तेन कृतं आविकसूत्रिकम्। अध्यात्मादिवाट्ठः कर्तव्यः। ‘अविकसूत्रिकमिति’ वा पठितव्यम्। तत्र च मत्वर्थीयेन ठना रूपसिद्धिः॥ ४४॥

ब्राह्मणो बैल्वपालाशौ क्षत्रियो वाटखादिरौ।

पैलवौदुम्बरौ वैश्यो दण्डानर्हन्ति धर्मतः॥ ४५॥

अन्वय - ब्राह्मणः बैल्वपालाशौ क्षत्रियः वाटखादिरौ वैश्यः पैलवौदुम्बरौ दण्डान् धर्मतः अर्हन्ति।

हिन्दी अर्थ - ब्राह्मण बेल या ढाक के, क्षत्रिय बड़ या खैर के, वैश्य पीपल या गूलर के दण्डों को नियमानुसार धारण कर सकते हैं॥ ४५॥

मेधातिथिः। सत्यपि द्वन्द्वनिर्देशे गुणविधिष्वेकत्वश्रवणात्केशान्तिक’ इति ‘प्रतिग ह्येप्सितं दण्डम्’ इति च विकल्पितं एकदण्डधारणं। प्रतीयते। “बैल्वः पालाशो ब्राह्मणस्य दण्डः” इति ग ह्य० गौतमीये चैकदण्डग्रहणमेवोक्तम्। इह केवला दण्डसत्ता श्रूयते। ‘दण्डानर्हन्ति’। दण्डा एते ब्रह्मचारिणां योग्याः। कस्यां क्रियायां इत्येतदत्रैवोक्तं उत्तरत्र भविष्यति ‘प्रतिग ह्येप्सितमिति’। तस्मिंश्च ग्रहणे दण्डस्योपायत्वाद्धिवक्षितमेकत्वमत इह द्विवचननिर्देश देवश्चद्वर्षेद्बहवः कृषिं कुर्युरिति यथाप्राप्तानुवादः। बिल्वपलाशवटखदिरपीलूदुम्बरा व क्षजातिविशेषनामधेयानि। बिल्वस्य विकारो वयवो वा ‘बैल्वः’। एवं सर्वत्र। प्रदर्शनार्थाश्चैते।

‘यज्ञिया वा सर्वेषामिति’ वचनात्।

एतान्दण्डान्वक्ष्यमाणे कार्ये अर्हन्ति। धर्मतः शास्त्रतः॥ ४५॥

केशान्तिको ब्राह्मणस्य दण्डः कार्यः प्रमाणतः।

ललाटसम्मितो राज्ञः स्यात् नृणां नासान्तिको विशः॥ ४६॥

अन्वय - प्रमाणतः ब्राह्मणस्य दण्डः केशान्तिकः राज्ञः ललाटसम्मितः कार्यः विशस्तु नासान्तिकः स्यात्।

हिन्दी अर्थ - माप के अनुसार ब्राह्मण का दण्ड केशों तक, क्षत्रिय का माथे तक बनाना चाहिए

और वैश्य का नाक तक ऊँचा होना चाहिये॥ ४६॥

मेधातिथिः। आकारविशेषवचनो दण्डशब्दः। दीर्घं काष्ठं सम्मितायामं 'दण्ड' इत्युच्यते।

कयित्तस्य दैर्घ्यमित्यपेक्षायामाह। केशान्तं गच्छति प्राप्नोति केशान्तगो मूर्द्धप्रमाणः। पादाग्रादारभ्य। मूर्द्धावधिः केशान्तगः। केशा वा न्तोस्येति। केशान्तकः। समासान्तः ककारः। प्रमाणतः प्रमाणेनानेन युक्तो दण्डः कार्यः कारयितव्यः। ब्राह्मणस्याचार्येण। ललाटसम्मितः ललाटान्तमितः ललाटान्तप्रमाणः ललाटमात्रे चतुरंगुलेन मीयमानस्य दण्डशब्दवाच्यत्वाभावादेवं व्याख्यायत-पादाग्रादारभ्य यावल्ललाटान्तं प्राप्तः।

एवं विशो वैश्यस्य नासान्तग इति॥ ४६॥

ऋजवस्ते तु सर्वे स्युरव्रणाः सौम्यदर्शनाः।

अनुद्वेगरा नृणां सत्वचो नग्निदूषिताः॥ ४७॥

अन्वय - ते तु सर्वे ऋजवः अव्रणाः सौम्यदर्शनाः न णाम् अनुद्वेगकरा सत्वचः अनग्निदूषिताः स्युः।

हिन्दी अर्थ - वे सब दण्ड सीधे बिना गाँठ वाले देखने में प्रिय लगने वाले मनुष्यों को बुरे या डरावने न लगने वाले छालसहित और बिना जले-झुलसे होने चाहियें॥ ४७॥

मेधातिथिः। ऋजवः अवक्राः। सर्वे इत्यनुवादः। प्रकृतत्वाविशेषात्। अव्रणा अच्छिद्राः। सौम्यं प्रियकरं दर्शनमेषां ते सौम्यदर्शनाः। वर्णपरिशुद्धाः, अकण्टकिताश्च। अनुद्वेगकराः। नैतैः कश्चिदुद्वेजयितव्यः श्वा वा मनुष्यो वा। नृणामिति प्रदर्शनार्थम्। सत्वचः अतप्टाः। अनग्निदूषिताः वैद्युतेन दावोत्थेन वा स्पष्टाः॥ ४७॥

प्रतिग ह्येप्सितं दण्डमुपस्थाय च भास्करम्।

प्रदक्षिणं परीत्याग्निं चरेद्भैक्षं यथाविधिं॥ ४८॥

अन्वय - ईप्सितं दण्डं प्रतिग ह्य भास्करम् च उपस्थाय अग्निं प्रदक्षिणं परीत्य यथाविधिः भैक्षं चरेत्।

हिन्दी अर्थ - ऊपर वर्णित दण्डों में अपने योग्य दण्ड धारण करके ओर सूर्य के सामने खड़ा होके यज्ञाग्नि की प्रदक्षिणा करके विधि-अनुसार भिक्षा मांगे॥ ४८॥

मेधातिथिः। प्राव तेषु चर्मसु मेखलाबन्धनं कर्तव्यम् आबध्य मेखलामुपनयन (उपवीतं) कर्तव्यम्। कृते चोपवीते दण्डग्रहणम्। दण्डं गृहीत्वा भास्कर आदित्य उपस्थेयः। अभिमुखं स्थित्वा दित्यदैवतैर्मन्त्रैरुपस्थानमादित्यस्य कर्तव्यम्। गृह्यान्मन्त्रावगमः। अन्या चेतिकर्तव्यता तत एव। यत्सर्वसाधारणं तदिहोच्यते। प्रदक्षिणं परीत्य सर्वतो गत्वाग्निम्। चरेत्कुर्यात्। भैक्षं भिक्षाणां समूहो भैक्षम्। तच्चरेद्याचेत। यथाविधीति वक्ष्यमाणविध्यनुवादः। भिक्षाशब्देन स्वल्पपरिमाणं भक्ताद्युच्यते॥ ४८॥

भवत्पूर्व चरेद्भैक्षमुपनीतो द्विजोत्तमः।

भवन्मध्यं तु राजन्यो वैश्यस्तु भवदुत्तरम्॥ ४९॥

अन्वय - उपनीतः द्विजोत्तमः भवत्पूर्व भैक्षं चरेत् राजन्यकृतु तु भवन्मध्यं वैश्यस्तु भवदुत्तरम्।

हिन्दी अर्थ - यज्ञोपवीत संस्कार में दीक्षित ब्राह्मण 'भवत्' शब्द को वाक्य के पहले जोड़कर, जैसे-'भवान् भिक्षां ददातु' या 'भवती भिक्षां ददातु' कहकर भिक्षा मांगे और क्षत्रिय 'भवत्' शब्द को वाक्य के बीच में लगाकर, जैसे-'भिक्षां भवान् ददातु' या 'भिक्षां भवती ददातु' कहकर भिक्षा माँगे और वैश्य 'भवत्' शब्द को वाक्य के बाद में जोड़कर जैसे-'भिक्षां ददातु भवान्' या 'भिक्षां ददातु भवती' कहकर भिक्षा माँगे॥ ४९॥

मेधातिथिः। भिक्षाप्राथनावाक्यमत्र भैक्षशब्देनोच्यते। तस्य ही भवच्छब्दपूर्वता सम्भवति, न भक्तादेरर्थस्य। स्त्रीणां च प्रथमं भिक्ष्यमाणतयोपदेशात्प्राथनायां च प्रार्थ्यमानस्य सम्बोध्यत्वात्सम्बुद्धिविभक्त्यन्तः

स्त्रीलिङ्गो भवच्छब्दः प्रयोक्तव्यः। क्रम एव चात्राद ष्टा र्थो नियम्यते। यथार्थं तु शब्दप्रयोगो 'भवति भिक्षां देहीति'।

“कुतः पुनः संस्कृतशब्दार्थलाभः, यावता स्त्रियः सम्बोध्यन्ते। ताश्च संस्कृतं नावबुद्धयन्ते।”

नित्यमुपनयनम्। तस्य च शब्दोच्चारणमङ्गत्वेनोक्तमिति। अनित्याश्चापभ्रंशाः। न तैर्नित्यस्य संयोग उपपद्यते। यथैव च शिष्टा असाधूनुपश्रुत्यैकदेशसाद श्येन साधून्संस्मृत्यार्थं प्रतियन्त्यसाधुरन मानेन वाचक इति दर्शनेन गोशब्दो हि साद श्याद् गोशब्दमनुमापयति। ततो र्थप्रतिपत्तेः, एवं स्त्रियः साद श्यात्साधुभ्यः असाधूनुत्पन्नसम्बन्धान् स्मृत्वा तेभ्यो र्थं प्रत्येष्यन्ति। स्वल्पाक्षरं चैतत्पदत्रयं सर्वत्र प्रसिद्धं स्त्रीभिरपि सुज्ञानम्।

एवं भवन्मध्यं क्षत्रियः 'भिक्षां भवति देहीति'। तथा वैश्यो-भवच्छब्द उत्तरमस्येति। भवदुत्तरं वाक्यं समर्थम्।

उपनीत इति भूतप्रत्ययनिर्देशादान्वहिके पि व त्यर्थे भैक्ष्यचरणे यमेव विधिरिति दर्शयति। 'एष प्रोक्तो द्विजातीनामौपनायनिक' इत्यत्रोपनयनप्रकरणमुपसंहरन्नुपनयनाङ्गस्यापि भैक्ष्यस्यायमेव विधिरित्याह। अन्यथाकरणादुपनयनाङ्गमेवैतत्स्याद्यदि वा भूतप्रत्ययसामर्थ्यात्प्रकरणं बाधित्वा व त्यर्थ एव भैक्ष्ये। उपनीयमानस्य तदङ्गं यच्चाहरहव त्यर्थं तत्र सर्वत्रायं धर्मः॥४६॥

मातरं वा स्वसारं वा मातुर्वा भगिनीं निजाम्।

भिक्षेत भिक्षां प्रथमं या चैनं नावमानयेत्॥ ५०॥

अन्वय - मातरं स्वसारं वा मातुः निजां भगिनीं वा या च एनं नावमानयेत् प्रथमं भिक्षां भिक्षेत्।

हिन्दी अर्थ - माता या बहन से अथवा माता की सगों बहन अर्थात् सगी मौसी से और जो इस भिक्षार्थी का अपमान न करे उसमें पहले भिक्षा मांगे॥५०॥

मेधातिथिः। मात्रादयः शब्दाः प्रसिद्धार्थाः। निजा सोदर्या। या चैनं न विमानयेत्। विमानना अवज्ञानम्, 'न दीयत' इति प्रत्याख्यानम्। तथा च ग ह्यम्-, अप्रत्याख्यायिनमग्रे भिक्षेताप्रत्याख्यायिनी वेति'। तदेव हि मुख्यं प्राथम्यं यदुपनीयमानस्य। अहरहस्तु न विमाननाभयमाश्रयणीयम्॥ ५०॥

समाहृत्य तु तद्भैक्षं यावदर्थममायया।

निवेद्य गुरवे श्नीयादाचम्य प्राङ्मुखः शुचिः॥ ५१॥

अन्वय - तत् भैक्षं तु समाहृत्य यावदन्नम् अमायया गुरवे निवेद्य शुचिः प्राङ्मुखः आचम्य अश्नीयात्।

हिन्दी अर्थ - उस भिक्षा को आवश्यकतानुसार लाकर जितनी भी वह सामग्री हो उसे निष्कपट भाव से गुरु को निवेदित करके स्वच्छ होकर पूर्व की ओर मुख करके (आचम्य) आचमन करके खाये॥ ५१॥

मेधातिथिः। समाहृत्येति शब्दो बह्वीभ्य आहरणं दर्शयति। नैकस्याः सकाशात् बह्व्यो ग्रहीतव्याः। तदिति यस्यानन्तरं शब्दसन्निधिः व त्यर्थस्य, न प्राकरणिकस्योपनयनाङ्गस्य। तस्य हि ग ह्यकारैः अनुप्रवचनीयं श्रपयेदिति विहितं, न भोजनम्। 'तिष्ठेदहः-शेषमिति' च कृतप्रातराशस्य चोपनयनम्। अतो नोपनयनाङ्गं भैषभोजनम्।

यावदर्थं यावता भैक्ष्येण त प्याख्यप्रयोजननिर्वृतिः। न बहु भिक्षितव्यम्।

अमायया निवेद्य गुरवे, न कदन्नेन संस्कृतमन्नं प्रच्छाद्य कदन्नं गुरोः प्रकाशयेत्, कदन्नं किल एष न ग्रहीष्यतीत्यनया बुद्ध्या। निवेदनम् 'इदं प्राप्तमिति' प्रकटीकरणम्। अग हीते गुरुणा अनुज्ञातो अश्नीयात्।

कथं पुनर्निवेदनमद ष्टसंस्कारार्थमेव न भवति ? इतिहासप्रामाण्यात्। तथा च भगवान् व्यासः। स्त्रितकूपाख्याने 'गुरुणा ग हीतमिति' दर्शितवान अनुज्ञातो भु जीतेति यत्त्वचिद्ग ह्ये-धूयते। आचम्य

प्राङ्मुखः। “आचमने प्राङ्मुखतेयमानन्तर्यादिति” केचित् तदयुक्तम्। ‘प्रागुदङ्मुख’ इत्याचमने दिङ्नियमो भविष्यति। तस्माद्भोजनेनैव सम्बन्धः।

शुचिः। चाण्डालादिदर्शनमशुचि देशाक्रमनिष्ठीवनादि कृताचमनस्य भोजनकाले नेन निषिध्यते।। ५१।।

आयुष्यं प्राङ्मुखो भुङ्क्ते यशस्यं दक्षिणामुखः।

श्रियं प्रत्यङ्मुखो भुङ्क्ते ऋतं भुङ्क्ते ह्युदङ्मुखः।। ५२।।

अन्वय - प्राङ्मुखः आयुष्यं भुङ्क्ते दक्षिणामुखः यशस्यं भुङ्क्ते प्रत्यङ्मुखो श्रियं भुङ्क्ते उदङ्मुखः ऋतं भुङ्क्ते।

हिन्दी अर्थ - पूर्व की ओर मुख करके खाने वाला अधिक आयु को भोगता है, दक्षिण की ओर मुख करके खाने वाला अधिक यश को पाता है, पश्चिम की ओर मुख करके खाने वाला धन को भोगता है और उत्तर की ओर मुख करके खाने वाला सत्य को प्राप्त करता है।। ५२।।

मेधातिथिः। निष्कामस्य प्राङ्मुखस्य भोजनं विहितं नित्यतया। इदानीं काम्या विधय उच्यन्ते। आयुषे हितं आयुष्यं प्राङ्मुखो भुङ्क्ते इति। यदि तद्भोजनादायुः प्राप्यते तत आयुष्यं तद्भवति, तेनायमर्थः सम्पद्यते ‘आयुष्कामः प्राङ्मुखो भु जीत’। अधिकारद्वयं प्राच्यां, नित्यं काम्यं च। आयुष्कामः फलमभिसन्दधीत। इतरस्तु न तथेति। यथा नित्यमग्निहोत्रम्, स्वर्गकामस्य चासकृत्प्रयोगात्तन्त्रेण फलकामस्य नित्यो प्यधिकारो निर्वर्तते।

एवं यशःकामो दक्षिणामुखः। इमे काम्या एव विधयः। श्रियमिच्छन् श्रियन् क्यजन्ताच्छता कृतः। श्रियै हितं वा श्रियमिति मकारान्तः पाठः, आयुष्यादिवत्। प्राण्यङ्गत्वात्स्वार्थं भुजिर्वर्तते। तथा ऋतं भुङ्क्ते इति। श्रियं भोजनात्प्राप्नोतीति। तथा च द्वितीयान्तः पाठः श्रियमिति। तादर्थ्यं वा चतुर्थी ‘श्रियै प्रत्यगिति’।

ऋतं सत्यं यज्ञश्च, तत्फलं वा स्वर्गः। स्वर्गकाम उदङ्मुखो भु जीत। अन्तरेणापि निधिप्रत्ययमप्राप्तत्वाद्ध्विर्थावगतिः प चमलकारादिकल्पनया। एवमेतद्विभवागेनभोजनं फलविशेषार्थम्। विदिग्भोजनं त्वर्थप्राप्तं नित्येन प्राङ्मुखतानियमेनापोद्यते।

अयं च काम्यो विधिर्न ब्रह्मचारिण एव भैक्ष्यभोजनविषयः, अपि तु ग हस्थादीनामपि भोजनमात्राश्रितः। तथा चाशनीयादिति प्रकृते भुङ्क्ते इत्याख्यातान्तरनिर्देशो लिङ्गम्। इतरथा शनीयादिति यतो निःसन्दिग्धा प्रकृतविषयता प्रतीयते तदेव निरदैक्ष्यत्। भुङ्क्ते इति तु निर्देशो-किं प्रकृत एवार्थः शब्दान्तरेण निर्दिष्ट, उत शब्दार्थतया भोजनमात्रमिति सन्देहे-आख्यातव तावर्थान्तरावगतिर्न प्रकृतप्रत्यभिज्ञानमेव।

यत्तु “विधिप्रत्ययाभावादर्थवाद एवायं पूर्वशेष” इति चोक्तः परिहारः ‘वचनानि त्वपूर्वत्वादिति’। न च पूर्वकवाक्यताहेतुर्विभज्यमानसाकाङ्क्षत्वादिरस्ति। यद्यप्युत्तरेषां चैतदवरोधीजत्यनेनातिदेशेन ब्रह्मचारिधर्मोऽपि पुरुषमात्रविषयः स्यात्फलं तु न स्यात्। गुणकामनायां हि नातिदेशात्प्रवृत्तिमन मन्यन्ते। ‘गोदोहनेन पशुकामस्य प्रणयेत्’ ‘खादिरं वीर्यकामस्येति’ विकृतिषु नेष्यते कैश्चित्।। ५२।।

उपस्पश्य द्विजो नित्यमन्नमद्यात् समाहितः।

भुक्त्वा चोपस्पश्येत्सम्यग्दिभः खानि च संस्पश्येत्।। ५३।।

अन्वय - द्विजः नित्यं उपस्पश्य समाहितः अन्नम् अद्यात् भुक्त्वा च सम्यक् उपस्पश्येत् अदिभः खानि संस्पश्येत्।

हिन्दी अर्थ - द्विज प्रतिदिन आचमन करके एकाग्र मन से भोजन खाये और अच्छी प्रकार कुल्ला करे तथा जल से नाक, मुख, नेत्र आदि इन्द्रियों का स्पर्श करे अर्थात् धोये।। ५३।।

मेधातिथिः। आचमनोऽप्यशुचिर्न समानार्थो शुद्ध्यर्थसंस्कारविशेषवचनौ शिष्टव्यवहारादवगम्येते। यद्यपि स्पशतिरर्थान्तरे पठितश्चमुरप्यदनमात्रे, तथापि विशेष एव सोपसर्गयोः प्रयोगदर्शनात्तदर्थतैव प्रतीयते। स्पशेः सामान्यविषयत्वेऽपि प्रयोगो नियामकः। गडिर्वदनैकदेशे पठ्यते। स च कपोल एव

गण्ड इति प्रयुज्यते, नैकदेशान्तरे। 'पुष्यसिद्धयौ (पा० सू० ३।१।११६) नक्षत्रमात्रे पठ्येते, विशेषे च वर्तते। धाव्याशब्दः सामिधेनीमात्रे पठ्यते आवापिकीषु च वर्तते। अतो प एवाचम्येत्यर्थः। एवोपस्प श्येत्यस्यापि। स च परस्ताद्विधायिष्यते। सामानाधिकरण्यं चानयोद'श्यते नित्यकालमुपस्प श्चेदित्यभिधाय त्रिराचामेदित्याह। अतः समानार्थः।

उक्ते प्याचम्येति भोजनार्थतया चमने पुनर्वचनमानन्तर्यार्थम्, अनन्तरमेव भु जीत, न व्यापारान्तरेण व्यवदधीत। तथा च भगवान्यासः - "प चार्द्रा भु जते नित्यं तेषु वत्स्याम्यहं हरे"।। श्रीः किलैवमाह। द्वौ हस्ती द्वौ च पादावास्यं च एषा प चार्द्रता। सा चोपस्पर्शनानन्तरं भु जानस्य भवति, न विलम्बमानस्य। इहापि वक्ष्य'त्यार्द्रपादस्तु भु जीतेति' स्नातकव्रतेषु। तस्यापौनरुक्त्यं च वक्ष्यामः।

नित्यग्रहणं प्रकरणाद् ब्रह्मचारीभोजनधर्मो मा विज्ञायि, भोजनमात्रधर्मो यथा स्यादुपदेशत एव। अत्र द्विजग्रहणं भोक्त मात्रधर्मार्थं चाहुः नित्यग्रहणं चानुवादम्। न ते शम्यङ्मन्यते। यदि द्विजशब्दः प्रकृते ब्रह्मचारिणि न समाविशेत्तदा स्यादपि यदा तु तस्याप्येतदभिधानं तदा नान्तरेण नित्यग्रहणं प्रकरणबाधो लभ्यते। समाहितः। भुज्यमानं द्रव्यं स्वात्मशक्तिं चावेक्षमाणः। अन्यचेतस्कस्य हि गुरुविरुद्धविदाहिवर्जनं सात्म्यभोजनं च न स्यात्। भुक्त्वा चोपस्प शेत्। स्नेहादिलेपापनयनं द्रव्यशुद्धावुक्तम्। कृते तस्मिन्भुक्तवत इदमाचमनं विधीयते।

अत्र केचिन्मन्यन्ते-"शुद्ध्यर्थमेकमाचमनम्, 'सुप्त्वा क्षुत्वा च भुक्त्वा चेति' अनेनाद ष्ठार्थं द्वितीयं कर्तव्यम्। एवं च पठ्यते, "आचान्तः पुनराचमेदिति। एतत्प चमे स्थापयिष्यामः। सम्यगिति वैधतामाचमनपदार्थस्यानुवदति। 'याद शो विधिरुक्तस्तं सर्वमनुतिष्ठेत्'। आदिभः खानि च संप शेत्। खानि छिद्राणि शीर्षण्यानि।

ननु चैतदुक्तमेव, 'खनि चैव स्प शेददिभरिति'। आत्मशिरसो व्याव त्यर्थमिति केचित्। यदा शुचिः सप्तभोजनार्थतयैवाचामति। येषां च भोजनोत्तरकालमेकं शुद्ध्यर्थमाचमनमपरमद ष्ठार्थं तत्राद ष्ठार्थं आत्मशिरसी न स्प श्येते, शुद्ध्यर्थं तु ताद शमुत्पन्नम्। तस्य सम्पूर्णाङ्गस्य प्रयोगो वक्ष्यते (६१ श्लो०) "शौचेप्सुः सर्वदा चामेदिति"। यद्वा विधिप्रत्यभिज्ञानार्थ-शास्त्रीयमेतदाचमनं न लौकिकमिति। ज्ञाताङ्गविशेषसम्बन्धस्य तदङ्गिनिर्देशे तदेवेदमिति प्रत्यभिज्ञानसिद्धिः। अतश्च यत्राचामेदिति श्रुतं तत्र न यस्य कस्यचिद्द्रव्यस्य भक्षणमात्रं प्रतीयते, किं तर्हि शास्त्रीयस्य संस्कारस्य सपरिकरस्येति यदुक्तं तद्वर्णितं भवति।। ५३।।

पूजयेदशनं नित्यमद्याच्चैतदकुत्सयन्।

द ष्ट्वा हृष्येत्प्रसीदेच्च प्रतिनन्देच्च सर्वशः।। ५४।।

अन्वय - नित्यं अशनं पूजयेत् एतत् च अकुत्सयन् अद्यात् द ष्ट्वा हृष्येत् प्रसीदेत् च सर्वशः च प्रतिनन्देत्।

हिन्दी अर्थ - प्रतिदिन खाते हुए भोज्य पदार्थ का आदर करे और इसे निन्दाभाव से रहित होकर अर्थात् श्रद्धापूर्वक खाये भोजन को देख कर मन में उल्लास और प्रसन्नता की भावना करे तथा उसकी सर्वदा प्रशंसा करे।। ५४।।

मेधातिथिः। अश्वयुज इत्यशनं भक्तसक्त्वपूपाद्युच्यते। तदशनार्थमानीतं देवतारूपेण पश्येत्। 'एषा वै परम देवता यदन्नम्'। तस्य सर्वेषां भूतानां ऋष्ट त्वेन स्थितिहेतुतया च यद्वर्शनं सा स्य 'पूजा'। अथवा प्राणार्थत्वेन भावनम्-'ध्यायन्मम तदर्थत्वं सम्पूजयति मां सदेति'। नमस्कारादिना वा प्रणम्य ग्रहणं पूजा।

अद्याच्चैतदकुत्सयन्। कदन्नतया, दुःसंस्कारोपग्रहणेन वा कुत्साहेतुसम्भवे नात्र कुत्यसेत्। किमिदमश्यते, अरुचिकरं, धातुवैषम्यजनकमित्येवमादिना भिधानेन नाक्षिपेत्। यदि तु तद्रूपं भवति तदा नाद्यान्न कुत्सयन्नद्यात्।

द ष्ट्वा हृष्येत्। पुत्रस्यादिसन्दर्शनेन चिरप्रवासप्रत्यागत इव तुष्येत प्रीयेत। प्रसीदेच्च। निमित्तान्तरजमपि कालुष्यमन्नदर्शनेन हित्वा मनःप्रसादमाश्रयेत्। प्रतिनन्देच्च। सम द्व्यशाशंसनं प्रतिनन्दम्। 'नित्ययुक्ता

एतेन स्याम' इत्यादरोपदर्शनमभिनन्दम्। सर्वशः सर्वदा। 'अन्यतरस्यामिति'। व्यवस्थितविभाषा-
विज्ञानात्सप्तम्यर्थे शस् कर्तव्यः। सर्वदेति वा पठितव्यम्॥ ५४॥

पूजितं ह्यशनं नित्यं बलमूर्जं च यच्छति।

अपूजितं तु तदभुक्तभुभयं नाशयेदितम्॥ ५५॥

अन्वय - हि अपूजितं अशनम् नित्यं बलं ऊर्जं च यच्छति तत् अपूजितं तु भुक्तम् इदं उभयं
नाशयेत्।

हिन्दी अर्थ - क्योंकि श्रद्धा-आदरपूर्वक किया हुआ भोजन सदैव बल और स्फूर्ति देने वाला
होता है और वह अनादरपूर्वक खाया हुआ इन दोनों, बल और स्फूर्ति को नष्ट करता है॥
५५॥

मेधातिथिः। पूर्वविधिशेषो यमर्थवादः, न तु फलविधिः। फलविधौ हि काम्यो यं विधिः स्यादूर्जकामस्य
बलकामस्य च। ततश्च नित्यशब्दो नोपपद्येत 'पूजितं ह्यशनं नित्यमिति'। अतो यं यावज्जीविकः
प्राङ्मुखतावन्नियमः।

अपूजितं भुक्तं ह्युभयं नाशयेद्बलमूर्जं च। बलं सामर्थ्यमनायासेन भारोद्यमनादिशक्तता। कृशस्याप्यूर्जं
महाप्राणता। अङ्गोपचयः महाकायो महाबलश्च भवति॥ ५५॥

नोच्छिष्टं कस्यचिद्दद्यान्नाद्यादेतत्तथान्तरा।

न चैवात्यशनं कुर्यान्न चोच्छिष्टः क्वचिद् व्रजेत्॥ ५६॥

अन्वय - कस्यचित् उच्छिष्टं न दद्यात् तथा एव च न अन्तरा अद्यात् न चैव अत्यशनं कुर्यात्
उच्छिष्टश्च न क्वचिद् व्रजेत्।

हिन्दी अर्थ - न किसी को अपना झूठा पदार्थ दे और उसी प्रकार न किसी भोजन के बीच
आप खावे, न अधिक भोजन करे और न भोजन किये पश्चात् हाथ मुख धोये बिना कहीं इध-
र-उधर जाये॥ ५६॥

मेधातिथिः। पात्रीस्थमन्नमास्यशर्दूषितमुच्छिष्टमुच्यते। तत्र कस्यचिद्दद्यात् अनेनैव सिद्धे स्नातकव्रतेषु
यः शूद्रविषयः प्रतिषेधः स तत्रैव निरूपयिष्यते। चतुर्थ्यां प्राप्तायां षष्ठीसम्बन्धमात्रनिषेधार्था। ये पि
दत्तमिदमस्मभ्यमिति न निदुस्तेषामपि भोजनाय न प्रकल्प्यं श्वबिडालादीनाम्। न ह्यत्र ददात्यर्थः
परिपूर्णः स्वत्वनिवृत्तिमात्रं दातुः, परस्य सत्त्वापत्तिर्नास्ति।

अन्तराशब्दो मध्यवचनः। द्वौ भोजनकालौ सायं प्रातश्च। ततो न्यस्मिन्काले न भुंजीत। अथवा
व्यवधाने अन्तराशब्दः। त्यक्तभोजनव्यापारः क्रियान्तरेण व्यवधाय पुनस्तदेव प्राक्पात्रगृहीतं न
भुंजीत। स्मृत्यन्तरे तु विशेषः पठ्यते 'उत्थानाचमनव्यापेतमिति'। केचित्तु विच्छेदमन्तरमाचक्षते।
'सव्येन पाणिना पात्रमन्वालय्य दक्षिणेनावदाय प्राणयास्ते जुहीतीति' श्रूयते। तत्र यः सव्येन
पात्रस्यानुग्रहस्तदनन्तरम्।

न चैवात्यशनमतिमात्रमशनं कुर्यात्। एतच्चानारोग्यकारणं गुरुविरुद्धादीनां प्रदर्शनार्थम्।
हेतूपदेशान्मात्राशितायाश्चायुर्वेदादतिमात्रता बोद्धव्या, यावदशितमन्नमुदरपूरं न करोति सम्यग्जीर्यति
तावदशितव्यम्। त्रयः कुक्षेर्भागाः, अध्यर्धमन्नस्य, भागार्धं पानस्य, भागो दोष (वायु) स चाराय।
अन्यथा नारोग्यम्।

न चोच्छिष्टः क्वचिद् व्रजेत्। अतश्चोच्छिष्टमपनीय शुचित्वमापादिते तस्मिन्नेव देशे आचान्तव्यम्॥ ५६॥

अनारोग्यमनायुष्यमस्वर्ग्यं चातिभोजनम्।

अपुण्यं लोकविद्विष्टं तस्मात्तत्परिवर्जयेत्॥ ५७॥

अन्वय - अतिभोजनम् अनारोग्यम् अनायुष्यमस्वर्ग्यम् अपुण्यं लोकविद्विष्टं च तस्मात् तत्
परिवर्जयेत्।

हिन्दी अर्थ - अधिक भोजन करना स्वास्थ्यनाशक, आयुनाशक, सुखनाशक अहितकर और लोगों द्वारा निन्दित माना गया है इसलिए उस अधिक भोजन करने को छोड़ देवे।। ५७।।

मेधातिथिः। दष्टमूलतामत्यशनप्रतिषेधस्याचष्टे। अनारोग्यं व्याध्युत्पत्तिर्ज्वरोदरादिपीडा। विषूचिकादिना जीवितनाश अनायुष्यम्। सर्वत एवात्मानं गोपायेदिति शरीरपरिरक्षादिव्यतिक्रमादस्वर्ग्यम्। नरकप्राप्तिः स्वर्गाभावेन प्रतिपद्यते। अपुण्यं दौर्भाग्यकरम्। लोकविद्विष्टं बहुभोजितया निन्द्यते। तस्मात्कारणादत्यशनं परिवर्जयेन्न कुर्यात्।। ५७।।

ब्राह्मेण विप्रस्तीर्थेन नित्यकालमुपस्य शेत्।

कायत्रैदशिकाभ्यां वा, न पित्र्येण कदाचन।। ५८।।

अन्वय - विप्रः नित्यकालम् ब्राह्मेण तीर्थेन कायत्रैदशिकाभ्यां वा उपस्य शेत्, पित्र्येण कदाचन न।

हिन्दी अर्थ - द्विज प्रतिदिन आचमन करते समय ब्राह्मतीर्थ (हाथ के अंगूठे के मूलभाग का स्थान, जिससे कलाई भाग की ओर से आचमन ग्रहण किया जाता है) से अथवा कायतीर्थ=प्राजापत्य (कनिष्ठा अंगुली के मूलभाग के पास का स्थान) से या त्रैदशिक=देवतीर्थ (अंगुलियों के अग्रभाग का स्थान) से आचमन करे, पितृ तीर्थ (अंगूठे तथा तर्जनी के मध्य का स्थान) से कभी आचमन न करे।। ५८।।

मेधातिथिः। तीर्थशब्देन पवित्रमुदकाधिकरणमुच्यते। तारणाय पापप्रमोचनाय च तिष्ठतीति क्वचित्तु तरन्त्यनेनेति तीर्थमुदकावतरणमार्गः। इह तूदकाधारकरतलैकदेश उच्यते। स्तुत्या च तीर्थशब्दप्रयोगः। न हि तत्र नित्यस्था आपः। तेन उपस्य शेदाचामेत्।

ब्राह्मणेत्येतदपि स्तुत्यर्थमेव। ब्रह्मा देवता स्येति। न हि तीर्थस्य देवता भवत्ययागरूपत्वादमन्त्रत्वाच्च। यागरूपतां च केनचिद्धर्मेण शुद्धिहेतुत्वादिना ध्यारोप्य देवतातद्धितः। नित्यकालं शौचार्थं कर्माङ्गे च। कः प्राजापतिः, स देवता स्येति 'कायम्'। एवं त्रिदशा देवता अस्येति 'त्रैदशिकम्'। त्रिदशशब्दाद्देवता णिकृते स्वार्थे 'कः'। देवतात्वं च पूर्ववत्। एभिस्तीर्थैरुपस्य शेत्। विप्रग्रहणमविवक्षितम्। यतः क्षत्रियादीनां विशेषं वक्ष्यति। न चासत्यां सामान्यतः प्राप्तौ विशेषविधानमुपपद्यते, 'कण्ठागाभिस्तु भूमिप' इत्यादि।

न पित्र्येण पितृ दैवत्येन कदाचिदपि। स्फोटपिटकादिना ब्राह्मादितीर्थेष्वयोग्यतामायातेष्वपि।

"ननु चाविधानादेव पित्र्यस्याप्राप्तिः" अस्त्यत्राशङ्का। पितृ तीर्थज्ञापनार्थं तावत्पित्र्यं तयोरध इत्यवश्यं वक्तव्यम्। न च तस्येह कार्यं निर्दिश्यते। कार्याकाङ्क्षायाम् प्रकृतत्वात्तेन कार्येण सम्बन्ध आशङ्क्येत। अद्य पुनः प्रतिषेधे सति 'पित्र्य'मिति समाख्ययैव कार्यावगतिः, उदकतर्पणादि पितृ कर्म एतेन तीर्थेन कर्तव्यम्। एवं स्तुतिरन्वयिनी भवति। श्रुतिचोदितत्वाच्च ब्राह्मादीनां, तदभावे प्राप्ताशंका निवर्त्य युक्तमस्याभिधानम्।। ५८।।

अङ्गुष्ठमूलस्य तले ब्राह्मं तीर्थं प्रचक्षते।

कायमङ्गुलिमूले ग्रे दैवं पित्र्यं तयोरधः।। ५९।।

अन्वय - अङ्गुष्ठमूलस्य तले ब्राह्मं तीर्थं प्रचक्षते अङ्गुलिमूले कायम् अग्रे दैवम् तयोः अधः पित्र्यम् प्रचक्षते।

हिन्दी अर्थ - अंगूठे के मूलभाग के नीचे का स्थान ब्राह्मतीर्थ अंगुलियों के मूलभाग का स्थान कायतीर्थ अंगुलियों के अग्रभाग का स्थान देवतीर्थ और अंगुलियों और अंगूठे का मध्यवर्ती मूल भाग का स्थान पितृ तीर्थ कहा जाता है।। ५९।।

मेधातिथिः। अङ्गुष्ठस्य मूलमधोभागः। तस्य तलप्रदेशो ब्राह्मं तीर्थम्। हस्ताभ्यन्तरं तलमाह। महारेखान्तमभिमुखमात्मनो ब्राह्मं हस्तमध्ये। अङ्गुलीनां मूले दण्डरेखाया ऊर्ध्वं 'कायम्'। अग्रे अङ्गुलीनां 'दैवम्'। एवमुपसर्जनीभूतो पि मूले अङ्गुलिशब्दः सापेक्षत्वादग्रशब्दे सम्बध्यते। पित्र्यं तयोरधः। अत्रापि गुणीभूतस्याङ्गुलिशब्दस्याङ्गुष्ठस्य च सम्बन्धः। प्रदेशिनी चात्राङ्गुलिर्विवक्षिता।

तयोरध अन्तरं 'पित्र्यम्'।

स्म त्यन्तरशिष्टप्रसिद्धिसामर्थ्यादेवं व्याख्यायते। यथाश्रुतान्वयासम्भवात्। तथा च शङ्खः-
“अङ्गुष्ठस्याधरधः प्रागग्रायाश्च रेखाया 'ब्राह्मं' तीर्थं, प्रदेशिन्यङ्गुष्ठयोरन्तरा 'पित्र्यं' कनिष्ठातलयोः
पूर्वेण पर्वणा 'कायं' अग्रमङ्गुलीनां दैविकमिति” ॥ ५६ ॥

त्रिराचामेदपः पूर्वं द्विः प्रम ज्यात्ततो मुखम्।

खानि चैव स्प शेददिभरात्मानं शिर एव च ॥ ६० ॥

अन्वय - पूर्वं अपः त्रिः आचमेत् ततः मुखं द्विः प्रम ज्यात् खानि च शिरश्चैव अदिभः स्प शेत्।

हिन्दी अर्थ - पहले जल का तीन बार आचमन करे उसके बाद मुख को दो बार धोये और नाक, कान, नेत्र आदि इन्द्रियों को हृदय ओर सिर को भी जल से स्पर्श करे ॥ ६० ॥

मेधातिथिः। अन्यतमेन तीर्थेन त्रिरप उदकमाचामेदास्येन जठरं प्रवेशयत्।

तत उदकभक्षणादनन्तरं द्विरभ्यासेन मुखम् ओष्ठद्वयं परिम ज्यात् ओष्ठश्लिष्टानामुदकावयवानां
सोदकेन हस्तेनापनयनं 'प्रमार्जन'मत्र। “कुतः पुनर्हस्तेनेति।” समाचारातीर्थाधिकाराद्वा। 'तीर्थेनैवादिभरि'ति
चोत्तरत्र श्रुतमत्राप्यकृष्यते। द प्तार्थत्वाच्च प्रमार्जनस्य मुखशब्द एकदेशे यथोक्ते वर्तते।

खानि छिद्राणि चोपस्प शेददिर्भस्तग हीताभिः स्पर्शनमेवोपस्पर्शनम्। मुखस्य च प्रकृतत्वान्मुख्यानामेव
खानामेष स्पर्शनविधिः। गौतमश्चाह “खानि चोपस्प शेच्छीर्षण्यानि।” आत्मानमिति हृदयं नाभिं वा
निर्दिशति। उपनिषत्सु हि “अन्तर्हृदयमात्मानं पश्येदिति” कथ्यते। अतो हृदयस्यायं स्पर्शः क्षेत्रज्ञस्यात्मनो
विभोः। अमूर्तस्य न स्पर्शसम्भवः। 'नाभिमालभेतेति' क्वचित्स्मर्यते; तेन नाभि मन्यामहे। शिरः
प्रसिद्धम्।

स्म तीनां चौकार्थ्या'दामणिबन्धात्पाणी प्रक्षाल्ये'त्येवमादि लभ्यते। तथा अशब्दकरणं वाङ्मनियमः
पादाभ्युक्षणम्। महाभारते प्रक्षालनमपि पादयोर्दर्शितम् ॥ ६० ॥

अनुष्णाभिरफेनाभिरदिभस्तीर्थेन धर्मवित्।

शौचेप्सुः सर्वदा चमेदेकान्ते प्रागुदङ्मुखः ॥ ६१ ॥

अन्वय - शौचेप्सुः धर्मवित् अनुष्णाभिः अफेनाभि अदिभः एकान्ते प्रागुदङ्मुखः सर्वदा तीर्थेन
आचमेत्।

हिन्दी अर्थ - पवित्रता का इच्छुक धर्मात्मा व्यक्ति ठंडे, झागरहित जल से एकान्त स्थान में
पूर्व या उत्तर की ओर मुख करके सदैव तीर्थस्थान से ही आचमन करे ॥ ६१ ॥

मेधातिथिः। उष्णशब्दः क्वाथोपलक्षणार्थः। तथा हि पठ्यते 'अश्र ताभिरदिभरिति'। एवं च ग्रीष्मोष्मतप्ताः
स्वभावोष्णाश्च न प्रतिषिध्यन्ते। फेनग्रहणं बुद्बुदानामपि प्रदर्शनार्थम्। पठितं च 'हीनाभिः फेनबुद्बुदैरिति'।
तीर्थेन धर्मविदिति व तत्पूरणमेव। शौचमाप्तुमिच्छुः शौचेप्सुः। शुद्धिकाम इत्यर्थः। नान्यथा शुद्धो
भवति। सर्वदा। न प्रकरणाद्भोजन एव, किं तर्हि ? रेतोविण्मूत्रादिशुद्धिष्वपि। अपां भक्षणे
कर्मत्वात्त तीयानिर्देशो न भक्ष्यमाणानामेवायं धर्मोऽपि तु कारणभूतानामपि पादाभ्युक्षणादौ। वयं तु
ब्रूमो भक्षणेऽपि कारणमेवापो, न हि तासामाचमनं संस्कारः।

एकान्ते शौचौ देशे। एकान्तो हि जनैरनाकीर्णः प्रायेण शूचिर्भवति।

प्रागुदङ्मुखः। मुखशब्दः प्रत्येकमभिसम्बध्यते। “प्राङ्मुख उदङ्मुखो वा” एवं हि गौतमेन पठितम्।
विग्रहश्चैवं कर्तव्यः प्रागुदङ्मुखमस्येति। नायं द्वन्द्वगर्भो बहुव्रीहिरपि तु बहुव्रीहिरेव। द्वन्द्वगर्भतायां-समाहारे
समासान्तेनाकारेण भवितव्यम्। इतरेतरयोगोऽपि नैव। न हि युगपदुभयदिङ्मुखता सम्भवति। तत्र
कश्चिदाचमनभागः प्राङ्मुखेन कर्तव्यः कश्चिदुदङ्मुखेनेत्यापतति, न चैकदेशे आचमनम्। न च
दिगर्थ उपादेयो येन परस्परापेक्षे सम्बन्धेयाताम्। नापि दक्षिणपूर्वादिवत्प्रागुदङ्मुखो पराजिताया
दिशो वाचकत्वेन प्रसिद्धो येन दिक्समासबहुव्रीहिर्जायते। तस्मान्नायं व त्यन्तरगर्भो बहुव्रीहिः।

अतो विकल्पः। उदाहृतं च स्म त्यन्तरे “प्राङ्मुख उदङ्मुखो वा शौचमारभेति”। यथा “ब हद्रथन्तरसाम षडह” इति केषुचिदहःसु ब हत् केषुचिद्रथन्तरम्; न त्वेकस्मिन्नहनि समस्तोभयसामत्वम्॥ ६१॥

हृद्गाभिः पूयते विप्रः कण्ठगाभिस्तु भूमिपः।

वैश्यो दिभ प्राशिताभिस्तु शूद्रः स्पष्टाभिरन्ततः॥ ६२॥

अन्वय - विप्रः हृद्गाभिः भूमिपः कण्ठगाभिः वैश्यः प्राशिताभिः शूद्रः अन्ततः स्पष्टाभिः अदिभः पूयते।

हिन्दी अर्थ - ब्राह्मण हृदय तक गए हुए क्षत्रिय कण्ठ तक गए हुए, वैश्य मुख में गए हुए, शूद्र ओठों से स्पर्श किए हुए आचमन के जल से पवित्र होता है॥ ६२॥

मेधातिथिः। उक्तमाचमनं तीर्थेनापां भक्षणम्। परिणामं तु नोक्तमतस्तदवधारणार्थमाह-

हृदयं गच्छन्ति प्राप्नुवन्ति ‘हृद्गाः’। ‘अन्येष्वपि द श्यत’ (पा० सू० ६।२।१०१) इति गमेर्ङः। ‘हृदयस्य हृदिति’ (पा० सू० ६।३।५०) योगविभागाद् दादेशः।

पूयते पवित्रतां प्राप्नोत्यशुचित्वं व्यावर्तते। आप ईषदूनचुलुकमात्रप्रमाणाः।

कण्ठागाभिसताभिः कण्ठमात्रव्यापिनीभिः भूमिपः क्षत्रियः। भूमेराधिपत्यं क्षत्रियस्य विहितम्। तेन प्रसिद्धेन कर्मणा क्षत्रियजातिर्लक्ष्यते। आधिपत्यविवक्षायां राजधर्मेष्वावक्ष्यत्। वैश्यः प्राशिताभिरन्तरास्यप्रवेशिताभिः। कण्ठमप्राप्ता अपि शुद्धिहेतवो वैश्यस्य।

शूद्रः स्पष्टाभिरन्तत अन्तेनेति। आद्यादित्वात् तीर्थार्थे तसिः। अन्तशब्दो यं समीपवचनो स्ति। ‘उदकान्तं गत’ उदकसमीपमिति गम्यते। अस्त्यवयववचनः। ‘वस्त्रान्तो’ ‘वसनान्त’ इत्युभयत्रापि वर्तमानः सम्बन्धन्तरमपेक्ष्यते, कस्य समीपं कस्य वा वयव इति। तत्रेह येन स्थानेन वर्णान्तराणामाचमनं विहितम्, तीर्थेर्जिह्वौष्ठेन च तदन्तेनेति प्रतीयते। समीपवचनस्तु न सम्भाव्यः विधीयमानस्याचमनस्य तत्साध्यत्वासम्भवात्। स्पर्शं पि प्राशनमस्ति।

जिह्वौष्ठेन हि स्पश्यमानस्य रसास्वादनमवश्यम्भावि। तत्र वैश्यपरिमाणात्किञ्चिन्न्यूनता त्र विवक्षिता। जिह्वामूलं यावद्वैश्यस्य; जिह्वाग्रं शूद्रस्य। द्रवत्वादुदकस्यापरिहार्यो वध्यतिक्रमः, अवध्यप्राप्तौ त्वशुद्धिः।

सर्वश्चायं तीर्थविभागो दक्षिणहस्तस्य उपस्पर्शने हस्तस्यौचित्यादक्षिणाचारतायाश्च पुरुषधर्मतया विहितत्वात्। एवमर्थमेव चास्मिन्नवधाविदमुच्यते॥ ६२॥

उद्ध ते दक्षिणे पाणानुपवीत्युच्यते द्विजः।

सव्ये प्राचीन आवीति निवीती कण्ठसज्जने॥ ६३॥

अन्वय - द्विजः दक्षिणे पाणौ उद्ध ते उपवीत् सव्ये प्राचीन आवीति कण्ठसज्जने निवीती उच्यते।

हिन्दी अर्थ - द्विज द्वारा दाहिने हाथ को ऊपर रखने की अवस्था में अर्थात् यज्ञोपवीत को दायें हाथ और कन्धे के नीचे लटका कर तथा बायें कन्धे के ऊपर रखकर पहनने की अवस्था में ‘प्राचीन आवीति’ और गले में माला के समान पहनने की अवस्था में ‘निवीती’ कहलाता है। ६३॥

मेधातिथिः। “ननु च लोकतः सिद्धाः पदार्था धर्मशास्त्रे प्याश्रीयन्ते। न पदार्थसंविज्ञानार्थानि मन्वादिवाक्यानि, व्याकरणाभिधानकाण्डस्म तिवत्”। उक्तमस्माभिर्यो नातिप्रसिद्धो र्थस्तं चेत्लक्षयन्ति किमुपालम्भमर्हन्ति। अस्ति चात्र किञ्चित्प्रयोजनमन्यदपि। आचमनक्रममुच्यमानमुपसंख्यानादिकमाचमनाङ्गं यथा विज्ञायेत। यद्यप्युपवीतधारणं व्रतार्थतया पुरुषार्थतया वा सर्वदा प्राप्तं तथापि तेन विना चमनं कृतमप्यपरिपूर्णमेव स्यात्। असत्यस्मिन्वचने व्रते वैगुण्यं पुरुषदोषश्च स्यात्। अथ पुनरन्तरेणोपवीतमाचमनं कृतमप्यकृतसमं, दोषश्च स्यादप्यशुचिना कृतमपां भक्षणमिति।

“कथं पुनः केवलस्योपवीतस्यैवाचमनाङ्गता यावता न्यदप्यत्र निर्दिष्टं प्राचीनावीति च।” उच्यते।

प्राचीनावीतं स्वशब्देनैव पित्र्ये कर्मणि विहितं, तत्रार्थवत्तायामुपयातायां नाकृतार्थनोपवीतेन विकल्पितुमर्हति। निवीतमप्युभिचारे र्थवत्। यद्यप्यत्र निवीतस्य विनियोगो नास्ति, तथापि स्मृतीनां चैकार्थ्यादन्यत्र यो विनियोगस्तेनेहाप्यर्थवत्ता भवत्येव। पाणिग्रहणं बाहूपलक्षणार्थमुद्ध तबाहुयुतो लोक उपवीतीत्युच्यते। सार्वकालिकं चोपवीतं वक्ष्यामः। न च केवलपाणावुद्ध त उपवीती।

सव्ये उद्ध ते प्राचीनावीती। समासपदानामधेयम्। असमासस्तु व तानुरोधितया। कण्ठसज्जने। कण्ठे सज्जने सङ्गः स्थापनम्। यदा वस्त्रस्य सूत्रस्य नान्यतरोऽपि बाहुरुद्धियते तदा निवीती भवति॥ ६३॥

मेखलामजिनं दण्डमुपवीतं कमण्डलुम्।

अप्सु प्रास्य विनष्टानि गृह्णीतान्यानि मन्त्रवत्॥ ६४॥

अन्वय - मेखलामजिनं दण्डं उपवीतं कमण्डलुम् विनष्टानि अप्सु प्रास्य अन्यानि मन्त्रवत् गृह्णीत्।

हिन्दी अर्थ - मेखला, म गचर्म, दण्ड, यज्ञोपवीत, कमण्डलु इनके बेकार होने पर इन्हें बहते जल में फेंककर दूसरे नयों को मन्त्रपूर्वक धारण करे॥ ६४॥

मेधातिथिः। विनष्टानामप्सु प्रासनमन्येषां च ग्रहणमत्र विधीयते। प्रासनग्रहणयोः पौवापर्यं यथाश्रुतमेव। अस्माच्च पुनरुपादानान्नैषामुपनयनाङ्गतैव।

“अथ किमुपनयनकाल एव प्राक्कर्मनिष्पत्तैः दैवान्मानुषाद्वा प्रतिबलाद्धिनष्टानां प्रतिपत्तिर्न सम्भवति। प्रयोगसमाप्त्यर्थं च पुनरुपादानं, यथा कपालस्य; येनैवमुच्यते अस्मात् पुनरुपादानाद्वारणमनुमीयते।”

उच्यते। ग्रहणं तावदण्डस्य चोदितं, मेखलाया बन्धनम्। तत्र सूत्रस्य विन्यासस्तावदुपनयनाङ्गत्वेनावश्यं कर्तव्यम्। कृते तस्मिन्कृतः शास्त्रार्थः। उत्तरकालं किं तैर्नष्टैरनष्टैर्वा। अङ्गनाशे च प्रतिपत्तिविशेषः कर्मोपकारको भवति। न च तेषां किं चन कार्यमाम्नातं येन तत्सिद्धयर्थं विशिष्टे काले वाचनिकमुपादानम्। अकृतत्वाच्च कार्यस्य तत्प्रयुक्तं पुनरुपादानमर्थसिद्धमुच्यते। तस्मात्प्रतिपत्तिविधानादुपादानवचनाच्च धारणमङ्गं, न च प्रयोगापवर्गि। यतः कमण्डलुनोपनयनोत्तरकालानुवर्तिना तुल्यवन्निर्देशात्तैषामप्युत्तरत्रानुवृत्तिः प्रतीयते। सा च व्रताङ्गम्। अत उभयार्था मेखलादयः प्रकरणादुपनयनार्थाः। निवृत्ते चोपनयने दर्शनाद्यावद्ब्रह्मचर्यभाविनः। कमण्डलुश्चोदकार्थः कर्तव्योऽस्मादेव प्रतिपत्तिविधानात्। अन्यथा यदा कमण्डलुस्तदेयं प्रतिपत्तिरिति पाक्षिकत्वं स्यात्। तत्र ‘दण्डधारणं प्रतिगृह्य दण्डं भिक्षां चरे’दिति क्रमाद्भैक्ष्यचर्याङ्गत्वमेव प्राप्तं समाचारादभैक्षे र्थेऽपि भ्रमणं भवत्येव। न तु सर्वदैव करतलध तदण्डस्य स्थानासनशयनभोजनादीनि। तथा च स्वाध्याये ब्रह्मा जलिं वक्ष्यति।

मन्त्रवदित्युपनयनविधिना ग्रहणमनुवदति। तत्र च मेखलाया मन्त्रो, न दण्डस्य॥ ६४॥

केशान्तः षोडशे वर्षे ब्राह्मणस्य विधीयते।

राजन्यबन्धोद्वाविंशे वैश्यस्य द्व्यधिके ततः॥ ६५॥

अन्वय - ब्राह्मणस्य षोडशे राजन्यबन्धोः द्वाविंशे वैश्यस्य तत् द्व्यधिके केशान्तः विधीयते।

हिन्दी अर्थ - ब्राह्मण के सोलहवें, क्षत्रिय के बाईसवें, वैश्य के उससे दो वर्ष अधिक अर्थात् चौबीसवें वर्ष में केशान्त कर्म =क्षोर मुंडन हो जाना चाहिये।

मेधातिथिः। केशान्तो नाम संस्कारः। स गर्भषोडशे वर्षे ब्राह्मणस्य कर्तव्यः। तस्य च स्वरूपपरिज्ञाने गृहमेव शरणम्। द्वे वर्षे धिके यस्य द्वाविंशस्य तस्मिन्द्व्यधिके द्वाविंशे। अथवा कालमात्रमन्यपदार्थः। ततो द्वाविंशाद्वर्षाद्व्यधिके काले वैश्यस्येति। द्विशब्दस्य च वर्षाण्येव सङ्ख्येयानि। प्रकृतानि हि तानि॥ ६५॥

अमन्त्रिका तु कार्येयं स्त्रीणामावदशेषतः।

संस्कारार्थं शरीरस्य यथाकालं यथाक्रमम्॥ ६६॥

अन्वय - स्त्रीणां इयम् आव त् शरीरस्य संस्कारार्थं यथाकालं यथाक्रमम् अशेषतः अमन्त्रिका कार्या।

हिन्दी अर्थ - स्त्रियों की यह संस्कार की क्रिया शरीर की पवित्रता के लिए यथासमय और उपयुक्त क्रमानुसार पूर्णतः मन्त्ररहित करनी चाहिये॥ ६६॥

मेधातिथिः। इयमाव दशेषतः स्त्रीणाममन्त्रिका कार्या। जातकर्मण आरभ्येयं संस्काराणाम् आव त् परिपाटी, सेतिकर्तव्यताकः संस्कारकलाप इति यावत्। संस्कारार्थं शुद्धचर्त शरीरस्य। पुंसामिव स्त्रीणामपि प्रयोजनमाह यथाकालम्। यस्मिन्काले यः संस्कार उक्तस्तं कालमनतिक्रम्य। पदार्थानतिव तौ 'यथासाद श्ये' (पा० २।१।७) अव्ययीभावः। एवं क्रमे पि द्रष्टव्यम्।

मन्त्रमात्ररहिताया आव तो विहितत्वादयथाकालक्रमप्राप्तिरेव नास्ति। अतो निषेधे नित्यानुवादो व तत्पूरणार्थः। एतावद्विवक्षितं स्त्रीणां चैते अमन्त्रिका इति॥ ६६॥

वैवाहिको विधि स्त्रीणां संस्कारो वैदिकः स्म तः।

पतिसेवा गुरौ वासो, ग हार्थो ग्निपरिक्रिया॥ ६७॥

अन्वय - स्त्रीणां वैवाहिकः विधिः वैदिकः संस्कारः स्म तः पतिसेवा गुरौ वासः ग हार्थो अग्निपरिक्रिया (स्म ताः)।

हिन्दी अर्थ - स्त्रियों का विवाह संस्कार उसका वेदोक्त संस्कार कहा है अर्थात् उनके लिए प थक् से उपनयन संस्कार की आवश्यकता नहीं। पति की सेवा करना गुरुकुल वास है। घर के काम ही अग्निहोत्रादि धार्मिक क्रियायें हैं अर्थात् प थक् से उनके लिए गुरुकुल-निवास और यज्ञादि की आवश्यकता नहीं॥६७॥

मेधातिथिः। पूर्वेणाव द्वाचनेन जातकर्मादिवदुपनयने प्यमन्त्रके प्राप्ते तन्निव त्यर्थमारभ्यते। वेदग्रहणार्थो वैदिकः संस्कार उपनयनाख्यो यः स स्त्रीणां वैवाहिको विधिः। विवाहे भवो विवाहविषयो विवाहसाध्यः। अतो विवाहस्योपनयनस्थाने विहितत्वात्तदापतिवचनं विवाहस्य। तस्य च निव तिर्यदि विवाहस्तत्कार्यकरः।

हन्तः प्राप्तं वेदाध्ययनं, प्राप्ता च व्रतचर्या। उपनयनं नाम मा भूत्। एतदुभयमपि निर्वतयति पतिसेवा गुरौ वासः। पति यत्सेवत उपचरत्याराधयति स एवास्या गुरौ वसतिः। गुरौ वसत्या ध्ययनं कर्तव्यम्। न चास्या गुरौ वासो स्त्यतः कुतो ध्ययनम्। ग हार्थो ग हकृत्यानि रन्धनपारिणाह्यप्रत्यवेक्षणादीनि यानि नवमे वक्ष्यन्ते (श्लो० ११ "अर्थस्य संग्रहे चैनाम्" इत्यादि। सायम्प्रातर्ब्रह्मचारिणो यत्समिदाधानं तदेवास्या ग हकृत्यम्। अग्निक्रियया च यावान्यमनियमसमूहो ब्रह्मचारिणः स सर्व उपलक्ष्यते।

एवं चैतदुक्तं विवाहस्योपनयनापत्य (र्थ) म्। यथैव पुरुषस्योपनयनात्प्रभ ति श्रोताः स्मार्ता आचारप्राप्ताश्च विधयो भवन्ति, प्राक्तनं कामचारः कर्माक्षमत्वमेवं स्त्रीणां प्राग्विवाहात्कामचारः, परस्मात् श्रौतस्मार्तैष्वधिकारः।

एवं वा पदयोजना। विवाह एव स्त्रीणां वैदिकः संस्कार उपनयनम्। अनुपनयने पि विवाहे भक्त्योपनयनत्वमुच्यते। किं तदुपनयनेन विवाहस्य साम्यं येनास्य तद्व्यपदेश अत आह पतिसेवेत्यादि॥ ६७॥

एष प्रोक्तो द्विजातीनामौपनायनिको विधिः।

उत्पत्तिव्य जकः पुण्यः, कर्मयोगं निबोधत॥ ६८॥

अन्वय - एष द्विजातीनाम् उत्पत्तिव्य जकः पुण्यः औपनायनिकः विधिः प्रोक्तः कर्मयोगं निबोधत।

हिन्दी अर्थ - यह द्विजातियों के द्वितीय जन्म को प्रकट करने वाली अर्थात् मनुष्यों को द्विज-ब्राह्मण, क्षत्रिय और वैश्य बनाने वाली कल्याणकारक उपनयन संस्कार विधि कही, अब उपनयन में दीक्षित होने वाले द्विज ब्रह्मचारियों के कर्तव्यों को सुनो॥ ६८॥

मेधातिथिः। प्रकरणोपसंहारः-

एतावदुपनयनप्रकरणम्। अत्र यदुक्ते तत्सर्वमुपनयनार्थम्। “ननु केशान्तो प्येवं प्राप्नोति”। न। अतिव ते उपनयने स्वकाले तस्य विधानात्। प्रकरणे पि पठितस्य वाक्यादन्यार्थता भवति। तथा च केशान्तः समाव तस्यापि कैश्चिदिष्यते।

उपनयने भव औपनायनिकः। उत्तरपदस्य दीर्घत्वम् पूर्ववत्। उत्पत्तिः मातापित्रोः सकाशाज्जन्म तां व्यनक्ति प्रकाशयति सगुणतां करोतीत्युत्पत्तिव्य जकः। जातो प्यजातसमो नुपनीतो धिकाराभावात्। अतो यं विधिरुत्पत्तिव्य जकः। पुण्य इत्युक्तार्थः। उपनयनीतस्य येन कर्मणा योगः सम्बन्धो धिकारो, यत्तेनोपनीतेन कर्तव्यं, तदिदानीं वक्ष्यमाणं निबोधत॥ ६८॥

उपनीय गुरुः शिष्यं शिक्षयेच्छौचमादितः।

आचारमग्निकार्यं च सन्ध्योपासनमेव च॥ ६९॥

अन्वय - गुरुः शिष्यम् उपनीय आदितः आचारम् अग्निकार्यम् सन्ध्योपासनमेव शिक्षयेत्।

हिन्दी अर्थ - गुरु शिष्य का यज्ञोपवीत संस्कार करके पहले शुद्धि=स्वच्छता से रहने की विधि सदाचरण और सद्व्यवहार अग्निहोत्र की विधि और सन्ध्या-उपासना की विधि सिखाये॥ ६९॥

मेधातिथिः। शिक्षयेद्व्युत्पादयेच्छौचमादितः। आदित इति वचनेनाचारादिभ्यः प्रागुपदेशः शौचस्य नेष्यते, किं तर्ह्यनियतक्रमकाः परस्परमेते। केवलमुपनयनानन्तरं व्रतादेशनं वक्ष्यति। आदिष्टवेदव्रतस्य च वेदाध्ययनम्। अतो ग्नीन्धनसन्ध्योपासनयोः समन्त्रकत्वादकृते च वेदाध्ययनम्। अतो ग्नीन्धनसन्ध्योपासनयोः समन्त्रकत्वादकृते व्रतादेशे मन्त्रोच्चारणमप्राप्तं विधीयेत। शौचं चानियतकालं, तदवश्यं तदहरेवोपदेष्टव्यम्। एवमाचारोऽपि। अत इदमादित इति वचनमादरार्थं न प्रथमोपदेश्यतां शौचस्य विधत्ते। शौचम्-‘एका लिङ्गे’ (अ० ५ श्लो० १३६) इत्याद्याचमनान्तम्। आचारो गुर्वादीनां प्रत्युत्थानासनदानाभिवादानादि। अग्निकार्यं अग्न्याधनकार्यं समित्समिन्धनम्। सन्ध्यायामादित्यस्योपासनं तत्स्वरूपभावनं सन्ध्याया उपासनम्। एवं वा ‘पूर्वा सन्ध्यामित्यादि’ (अग्रे १०१ श्लो०)। एष व्रतधर्मः॥ ६९॥

अध्येष्यमाणस्त्वाचान्तो यथाशास्त्रममुदङ्मुखः।

ब्रह्मा जलिकृतो ध्याप्यो लघुवासा जितेन्द्रियः॥ ७०॥

अन्वय - अध्येष्यमाणः यथाशास्त्रम् आचान्तः उदङ्मुखः ब्रह्मा जलिः कृतः लघुवासा जितेन्द्रियः अध्याप्यः।

हिन्दी अर्थ - पढ़ने की इच्छा वाला जब शास्त्रोक्त विधि से आचमन कर ले, उत्तर की ओर मुख किये हो, ब्रह्मा जलि (दोनों हाथों को जोड़े हुए) बांधे हो, हलके वस्त्र धारण किये हुए और एकाग्रचित्त हो तब पढ़ाने योग्य होता है अथवा तब पढ़ाना चाहिए॥ ७०॥

मेधातिथिः। अध्ययनधर्मानिदानीमाह-

प्रत्यासन्ने भविष्यति लङ्घ्यं द्रष्टव्यः। अध्ययने प्रवर्तमानः अध्ययनमारभमाणः अध्येतुमिच्छन्निति यावत्।

उदङ्मुखो ध्यायः। गौतमीये तु “प्राङ्मुखो वा शिष्यः प्रत्यङ्मुख आचार्य” इति (अ० १सू० ५५)। आचान्तो यथाशास्त्रमिति। प्रागुक्तमाचमनविधिं स्मारयति।

ब्रह्मा जलिः कृतो येनेति। आहिताग्न्यादेराकृतिगणत्वाग्निष्ठान्तस्य परनिपातः। ‘ब्रह्मा जलिकृदि’ति वा पाठः।

लघुवासा धौतवासाः। प्रक्षालनेन लघुनी वाससी भवतः। अतो लघुत्वेन वाससः शुद्धिर्लक्ष्यते। अथवा यं रोमादिस्थूलवसनः चित्तव्याक्षेपे ताड्यमानो न प्रहारं वेदयेत्ततश्च न युक्तः पठेत्। अपनीयमाने तु वाससि गुरोः खेदः स्यात्। निरावरणे च काये रज्ज्वादिना ताड्यमानो महतीं बालो

वेदनामनुभवेत्। अतो दष्टार्थं लघुवासस्त्वम्।

जितानि नियमितानीन्द्रियाण्युभयान्यपि येन स जितेन्द्रियः। न इतस्ततो वीक्षेत, यत्किञ्चिन्न
श्च गुणादध्ययने वहितो भवेदित्युक्तं भवति॥ ७०॥

ब्रह्मारम्भे वसाने च पादौ ग्राह्यौ गुरोः सदा।

संहत्य हस्तावध्येयं स हि ब्रह्मा जलिः स्मृतः॥ ७१॥

अन्वय - ब्रह्मारम्भे अवसाने च सदा गुरोः पादौ ग्राह्यौ हस्तौ संहत्य अध्येयम् स हि ब्रह्मा जलिः
स्मृतः।

हिन्दी अर्थ - वेद पढ़ने के आरम्भ और समाप्ति पर सदैव गुरु के दोनों चरणों को छूकर
दोनों हाथ जोड़कर अभिवादन करने के बाद पढ़ना चाहिये; इसी हाथ जोड़ने को 'ब्रह्मा जलि'
कहा जाता है॥ ७१॥

मेधातिथिः। ब्रह्मशब्दो यमनेकार्थो प्यध्ययनाधिकारादत्र वेदवचनः प्रतीयते। तस्यारम्भे।
निमित्तसप्तम्येषा। अध्ययनाधिकारादेव च तद्विषयाध्ययनक्रिया, तस्यायमारम्भः, प्रथमावृत्तिः पुरुषस्य।
तत्रेदं पादग्रहणम्। वेदस्य तु यान्याद्याक्षराणि 'अग्निमीळे' 'इषे त्वा' 'अग्न आयाहि' इति न
सो त्रारम्भ उच्यते। नहि तस्य निमित्तभावः सम्भावितः, नित्यत्वात्। कादाचित्कं हि निमित्तं भवति।
तेनैतदुक्तं भवति-वेदाध्ययनमारिप्समानो गुरोः पादसङ्ग्रहणं कुर्यात्कृत्वा ततः स्वाध्यायाक्षराण्युच्चारयेत्
पुनः प्रवृत्ताध्ययनक्रियः पादौ गृहणीयात्।

"ननु चाद्यक्रियाक्षण आरम्भः, स च निमित्तम्। विद्यमानस्य च निमित्तत्वं युक्तं जीवनस्येव। अत्र
गेहदाहाद्यतीतमपि निमित्तं तत्र तथैव श्रवणम्। तस्मात्सहप्रयोग एवाध्ययनपादोसङ्ग्रहणयोर्युक्तः"।
उच्यते। अध्यापनाध्यवसाय 'आरम्भ' उच्यते, नाद्यः क्रियाक्षणः। यदैव गुरुरधीष्ठेत्याह तदैवाध्यवस्यति
माणवकः। अतस्तदनन्तरं पादोपग्रहः। उपकारप्रवृत्तस्य गुरोश्चित्तप्रसादनमेतत्। यथा लोके
कश्चिदुपकारप्रवृत्तं सभाजयति वाचा 'ननु त्वया वयमस्मात्पापान्मोचिता' इति। अनक्षरा चेत्यध्येषणा
'उपसन्नोऽस्यध्ययनायेति'। न हि गुरुरुपरोध्यो ध्यापयेति। केवलमुपसदनमस्य कर्तव्यं
सम्बोद्धार्थमवसरोऽध्ययनस्येति। अतः कृतोपसदनस्य वेदाक्षरोच्चारणम्। अपि च संहत्य
हस्तावध्येतव्यमित्युच्यते। तत्राधीयानः पादोपसङ्ग्रहणहिविधिमतिक्रमेत्।

अवसानं समाप्तिरध्ययनादुपरमः। यद्यपि ब्रह्मशब्द आरम्भे गुणभूतस्तथाप्यवसानस्य
सापेक्षत्वात्सन्निहितत्वाद् ब्रह्मपदेनैव सम्बन्धः प्रतीयते, अन्यस्याश्रुतत्वात्।

सदाग्रहणमन्वहं भाविप्रयोगारम्भावसानयोरेष विधिर्यथा स्यादितरथा य एव व्रतादेशानन्तरो मुख्यप्रारम्भः
तत्रैव स्यात् यथा न्वारम्भणीया दर्शपूर्णमासारम्भे चोदिता य एवाधानान्तरभावी दर्शपूर्णमासप्रयोगारम्भः
तत्रैव भवति, न मासिकप्रयोगारम्भे।

प्रातरारम्भ यावदाह्निकं न निवृत्तं प्रपाठकद्वयमात्रपरिमाणं, तावदेकैव साध्ययनक्रियेति। अन्तरा
कथंचिद्विच्छेदेऽपि पुनः प्रवृत्तौ नारम्भशब्दवाच्यता स्तीति, न पुनः पादोपसदनं क्रियते। स्मृत्यन्तरे
च पठ्यते "पादोपग्रहणं गुरोः प्रातरन्वहमिति"।

संहत्य-संलग्नो संश्लिष्टौ परस्परं कृत्वा ध्येयम्। कच्छप इव यः संनिवेशो हस्तयोः प्रसिद्धस्तथा
कर्तव्यः। स हि ब्रह्मा जलिः। पदार्थकथनमेतत्॥ ७१॥

व्यत्यस्तपाणिना कार्यमुपसङ्ग्रहणं गुरोः।

सव्येन सव्यः स्पष्टव्यो दक्षिणेन च दक्षिणः॥ ७२॥

अन्वय - गुरोः उपसङ्ग्रहणम् व्यत्यस्तपाणिना कार्यम्। सव्येन सव्यः दक्षिणेन दक्षिणः स्पष्टव्यः।

हिन्दी अर्थ - गुरु के चरणों का स्पर्श हाथों को अदल-बदल करके करना चाहिए। बायें हाथ
से बायां चरण और दायें हाथ से दायीं पैर का स्पर्श करना चाहिये॥ ७२॥

मेधातिथिः। यदुपसङ्ग्रहणं पूर्वश्लोके गुरोरुक्तं तद्व्यत्यस्तपाणिना कार्यम्।

कीद शः पुनः पाण्योर्व्यत्यासः कर्तव्य इत्यत आह। सव्येन हस्तेन सव्यः पादः स्पष्टव्यः स्पर्शः कर्तव्यो, न तु चिरं निपीड्यासितव्यम्। एष च व्यत्यासो युगपदितरेतरदिक्स चारेण हस्तयोर्भवति। अग्रतः स्थितेन सम्मुखेन गुरोरुपसङ्ग्रहणं कर्तव्यम्। तत्र वामो दक्षिणमार्गं नीयते, दक्षिणो वाममित्येवं सव्येन सव्यः स्पष्टो भवति, दक्षिणेन च दक्षिण इत्येष पाणिव्यत्यासः।

अन्ये तु 'विन्यस्तपाणिने'ति पठन्ति। स्पर्शादेव च विन्यासे सिद्धे नाग्नितप्पायः पिण्डस्पर्शनवद्वाहभयादङ्गुल्यग्रमात्रेण स्पर्शनं कर्तव्यमपि तु हस्तौ विन्यसितव्यौ निधातव्यौ। पीडनं तु पीडाकरं निषिद्धमिति वर्णयन्ति।। ७२।।

अध्येष्यमाणं तु गुरुर्नित्यकालमतन्द्रितः।

अधीष्व भो इति ब्रूयाद्विरामो स्त्विति चारमेत्।। ७३।।

अन्वय - गुरुः नित्यकालम् अतन्द्रितः अध्येष्यमाणं (शिष्यम्) भो अधीष्व इति ब्रूयात् विरामश्च अस्तु इति आरमेत्।

हिन्दी अर्थ - गुरु सदैव पढ़ाते समय आलस्यरहित होकर पढ़ने वाले शिष्य को 'हे शिष्य पढ़ो' इस प्रकार कहे और 'अब विराम करो' ऐसा कहकर पढ़ाना समाप्त करे।। ७३।।

मेधातिथिः। अध्येष्यमाणमित्यादिनि प्राग्व्याख्यातानि पदानि। गुरोरयं नियोगः। गुरोर्यदा माणवको ध्यापयितुमभिलषितस्तदा अधीष्व भो इत्यामन्त्रयितव्यः। अनामन्त्रितेन न गुरुः खेदयितव्य 'उपदिशानुवाकमिति'। उक्तं च "आहूतश्चाप्यधीयीतेति।"

विरोमो स्तित्वत्येतं शब्दं समुच्चार्यारमेत् निवर्तेत। कः ? गुरुरेव, प्रथमान्तनिर्देशात्। अथवा गुरुणोत्सष्टो निवर्तेत, न स्वेच्छया। एवं चेदं व्याख्यायते, 'यदागुरुर्विरामो स्त्विति ब्रूयात्तदा विरमेद्ब्रह्मचारी।'

अन्ये त्वध्येत मात्रस्य-शिष्याणामुपाध्यायस्य च-उपरमणकाले धर्ममिममिच्छन्ति। तथा च स्मृत्यन्तरम्। "स्वाध्यायमधीत्य विरमणकाले प्रदेशिन्या पथिवीमालभ्य स्वस्तीति यजुर्ब्रूयाद्विस्पष्टामिति सामसु, विरामः परमास्व क्षु, आरमस्त्वथर्वसु।"

अतन्द्रितः अनलसः। तन्द्रा लस्यम्। तद्योगात्पुरुषतन्द्रित इत्युच्यते। त्यक्त्वा लस्यमतन्द्रितः। अनुवादश्चायम्। नात्र तन्द्रा श्रमः। न त्वियमाशंका कर्तव्या "य अतन्द्रितस्तस्यायं विधिः, आलस्यवतस्त्वन्यः"।। ७३।।

ब्रह्मणः प्रणवं कुर्यादादावन्ते च सर्वदा।

ऋवत्यनो...ङ्कृतं पूर्वं परस्ताच्च विशीर्यति।। ७४।।

अन्वय - (शिष्यः) सर्वदा ब्रह्मणः आदौ च अन्ते प्रणवं कुर्यात् पूर्वम् अनो...ङ्कृतम् ऋवति पुरतान् च (अनोङ्कृतम्) विशीर्यति।

हिन्दी अर्थ - शिष्य सदैव वेद पढ़ने के आरम्भ और अन्त में 'ओ३म्' का उच्चारण करे। आरम्भ में ओंकार का उच्चारण न करने से पढ़ा हुआ बिखर जाता है अर्थात् भलीभांति ग्रहण नहीं हो पाता और बाद में 'ओ३म्' का उच्चारण न करने से पढ़ा हुआ स्थिर नहीं रहता।। ७४।।

मेधातिथिः। अत्रापि पूर्वोक्तेन न्यायेन ब्रह्मण आदावन्ते च प्रणवं कुर्यात् ब्रह्मविषयाया अध्ययनक्रियाया इति द्रष्टव्यम्।

प्रणवशब्द ओंकारवचनः। तथा च वक्ष्यति ऋवत्यनोङ्कृतमिति।

सर्वदाग्रहणमध्ययनविधिमात्रधर्मो यथास्यादितरथा प्रकरणाद्ग्रहणार्थ एव ब्रह्मचारिणः स्यात्। अस्मिन्स्तु सति यो प्यविस्मरणार्थो, यच्च "अहरहः स्वाध्यायमधीयीत" इति गृहस्थादीनां, तत्र सर्वत्र सिद्धं भवति। सन्ध्याजपादौ तु स्वशब्देन विधास्यति 'एतदक्षरमेतां चेति'। न चायं वेदधर्मो येन यत्र

कुत्रचिद्वैदिकवाक्योच्चारणमारभेत तत्र प्राप्नुयात्। अतो होम-मन्त्रजप-शास्त्रानुवचन-याज्यादीनामारम्भे नास्ति प्रवणः, अन्यत्राप्युदाहरणार्थं वैदिकवाक्यव्यहारे। तस्मात्स्थितं प्राकारणिकस्वाध्यायाध्ययनविधिधर्मार्थं सर्वदाग्रहणम्। प्रणवप्रयोगस्यान्वाहिकारम्भार्थता तु नित्यकालग्रहणानुव त्त्यैव सिद्धा।

अस्यार्थवादः स्रवत्यनोक्तम्। पूर्वं प्रारम्भे अनोङ्कृतं ब्रह्म स्रवति। ओमाकृतं ॐशब्देन संस्कृतम्। साधनं कृतेति समासः। अथवा ॐकृत उच्चारितो यस्मिन्ब्रह्मणि तदोक्तं सुखादित्वात्परनिपातः। परस्ताच्च समाप्तौ। चकारेणानोक्तमिति सम्बध्यते।

स्रवति विशीर्यति इत्युभाभ्यामपि नैष्कल्यमध्ययनस्य प्रतिपाद्यते। अधीतं ब्रह्म यस्मिन्कर्मणि विनियुज्येत तन्निष्फलं भवतीति निन्दार्थवादश्च। पाकार्थं निषिक्तस्याप्राप्तपाकक्षीरादेरवच्छिद्रिते, भाजने य इतस्ततो विक्षेपः प्रक्षरणं तत् स्रवतीत्युच्यते। लब्धपाकस्य पिण्डीभूतस्य भोग्यतां प्राप्तस्य यो विनाशः स विशरणम्॥ ७४॥

प्राक्कूलान्पर्युपासीनः पवित्रैश्चैव पावितः।

प्राणायामैस्त्रिभिः पूतस्तत ॐकारमर्हति॥ ७५॥

अन्वय - प्राक्क् कूलान् पर्युपासीनः पवित्रैः चैव पावितः त्रिभिः प्राणायामैः पूतः तत ॐकारमर्हति।

हिन्दी अर्थ - पूर्व की ओर मुख वाले कुशासन पर बैठकर कुशनिर्मित पवित्रों से (कुशाओं को एकत्र करके बनाये गए गुच्छे से) पवित्र होकर (छींटे देकर) तीन प्राणायामों को करने पर तब ॐकार का उच्चारण करने योग्य होता है॥ ७५॥

मेधातिथिः। कुलशब्दो दर्भाग्रवचनः। तान्पर्युपासीनः तेषु प्रागग्रेषु दर्भेषूपविष्ट इत्यर्थः। 'अधिश्रीङ्स्थासा'मिति (पा० सू० १।४।४६) स्था आ आसामित्याडा प्रश्लेषात्कर्मत्वम्। परि उप आ आसीन इति इहाप्याडा श्लिष्टनिर्दिष्टो द्रष्टव्यः। पर्युपशब्दावनर्थकौ।

पवित्रैर्दर्भैरेव पावितः शुचित्वमापादितः। अघमर्षणादिस्तु मन्त्रो नेह पवित्रशब्देनोच्यते, ब्रह्मचारिणस्तदानीमनधीतत्वात्तेषाम्। न च दर्भाः स्वसत्तामात्रेण काचित् क्रियामकुर्वतः पावने करणं भवन्तीति। अवान्तरव्यापारापेक्षया स्म त्यन्तरे प्राणोपस्पर्शनं प्रतीयते। आह च गौतमः। (अ० १ सू० ४६।५०) "प्राणोपस्पर्शनं दर्भैः। प्राक्कूलेष्वासनं च"।

प्राणायामैस्त्रिभिः पूतः। मुखनासिकास चारी वायु प्राणः तस्यायामो निरोधः शरीरे धारणं, बहिर्निष्क्रमणनिषेधः, तस्य स्म त्यन्तरे धारणाकालस्य मानं समाम्नातम्। मन्त्रानुस्मरणं च। "प्रतिप्रणवंसयुक्तां गायत्रीं शिरसा सह। त्रिर्जपेदायतप्राणः प्राणायामः स उच्यते"। वसिष्ठेन भगवता महाव्याहृतयो प्युक्ताः। मन्त्रावसान एव निरोधावधिः। अन्यस्यान्मानातत्वात्सर्वस्म तीनां चासति विरोध एकार्थत्वादिहाप्येवमेवानुष्ठानम्।

"नन्वेवमितरेतराश्रयः स्यात् कृतेषु प्राणायामेषु ओङ्कारो न कर्तव्यो, न चोङ्कारेण विना प्राणायामो निर्वर्तते"।

नैष दोषः। त्रिर्जपेदिति प्राणायामेषु मानसव्यापारेणोङ्कारस्य स्मरणमुच्यते। न हि निरुद्धप्राणस्य शब्दोच्चारणं सम्भवति। यद्यपि जपः कश्चिद्वाग्व्यापारसाध्यो भवति स्वाध्यायाध्ययने तु पुनरुच्चारणं विवक्षितम्। अध्ययनक्रियाया एवंप्रपत्वाच्छब्दक्रियायां ह्ययं धातुः, श्रोत्रग्राह्यश्च शब्दो न केवलेन मनसा ग ह्यते।

न चायमोङ्कारधर्मो येनान्यत्रापि तस्मिन्नुच्चार्यमाणे पि प्रसज्येत। उक्तं च "स्वाध्यायारम्भे कर्तव्य" इति। ओङ्कारधर्मत्वे हि लौकिकेषु वाक्येष्वोमिति ब्रूम इत्यादिषु प्रसज्येत।

गौतमेन तु पठितम् ३(अ० १ सू० ४६) - "प्राणायामास्त्रयः प चदशमात्रा" इति। मात्राशब्देन चाविकृतस्य स्वरस्याकारादेर्यावाङ्कालः स उच्यते। तत्र विरोधात्स्म त्यन्तरोक्तः कालो नास्ति, न च मन्त्रस्मरणं, तत्रानोङ्कारा अपि प्राणायामाः सन्तीति नेतरेतराश्रयदोषापत्तिः।

तत उँकारमर्हति कर्तमिति शेषः, यदा यं समुदाय एव रुढिरूपेण प्रणववचनः। यदि तु करणं कारः। ओमित्येतस्य 'कार' उच्चारणं मोङ्कारस्तदा नास्ति पदान्तरापेक्षा।

प्रणवशब्देन कर्तव्यतामुक्त्वा त्रोङ्कारमित्यनुवदत्यत एतावेकार्थौ। तथा च दर्शितम्॥ ७५॥

अकारं चाप्युकारं च मकारं च प्रजापतिः।

वेदत्रयाग्निरदुहद्भूर्भुवः स्वरितीति च॥ ७६॥

अन्वय - प्रजापतिः अकारं उकारं मकारं च भूर्भुवः स्वः इति च वेदत्रयात् निरदुहत्।

हिन्दी अर्थ - परमात्मा ने ओ३म् शब्द के 'अ' 'उ' और 'म्' अक्षरों को तथा 'भूः' 'भुवः', 'स्वः' इन तीन व्याहृतियों को तीनों वेदों से दुहकर साररूप में निकाला है॥७६॥

मेधातिथिः। पूर्वस्व विधेयर्थवादः अक्षरत्रयसमाहाररूप उँकारस्तत्रैकैकस्य उत्पत्तिमाह। वेदत्रयाग्निरभ्यो वेदेभ्यः निरदुहदुद्ध तवान्यथा दध्नो घ तमुद्दिधयते। न केवलमक्षरत्रयं यावदिदम् अपरं भूर्भुवः स्वरिति॥ ७६॥

त्रिभ्य एव तु वेदेभ्यः पादं पादमदुहत्।

तदित्य चो स्याः सावित्र्याः परमेष्ठी प्रजापतिः॥ ७७॥

अन्वय - परमेष्ठी प्रजापतिः तदिति अस्याः सावित्र्याः ऋचः पादं पादम् त्रिभ्य एव तु वेदेभ्यः अदुहत्।

हिन्दी अर्थ - सबसे महान् परमात्मा ने 'तत्' इस पद से प्रारम्भ होने वाली सावित्री ऋचा (=गायत्री मन्त्र) का एक-एक पाद (प्रथम पाद है-'तत्त्ववितुर्वरेण्यम्', द्वितीय पाद-'भर्गो देवस्य धीमहि', त तीय पाद-'धियो यो नः प्रचोदयात्') तीनों वेदों से दुहकर सार रूप बनाया है॥ ७७॥

मेधातिथिः। अयं "तत्त्ववितुर्वरेण्यम्" इत्येतस्याः गायत्र्या उत्पत्त्यर्थवादो विधानार्थः। पूर्वश्लोके चार्थवादादेव व्याहृतीनामपि विधानम्। क्रमस्तु पाठावगम्यः। वक्ष्यति च-"एतदक्षरमेतां च जपन्व्याहृतिपूर्विकाम्" इति।

अदुहदुद्ध तवानिति। यद्यपि तदित्येतत्प्रतीकेन 'तत्त्ववितुर्व णीमह' इति वा शक्यते लक्षयितुम्। न तु सा त्रिपदेति। त्रिपदा च ग्राह्या। त्रिपदा चैव सावित्रीति।

कश्यपादयोऽपि प्रजापतयः सन्त्यतो विशिनष्टि परमेष्ठीति। हिरण्यगर्भः। स हि परमे स्थाने नाव तिलक्षणे स्थितः। आदरातिशयार्थं चैतत्सावित्र्याः। साक्षात्कलेयं सर्वमुख्येन प्रजापतिना वेदेभ्यः समुद्ध तेति॥ ७७॥

एतदक्षरमेतां च जपन् व्याहृतिपूर्विकाम्।

सन्ध्योर्वेदविद्विप्रो वेदपुण्येन युज्यते॥ ७८॥

अन्वय - एतदक्षरम् व्याहृतिपूर्विकां च एतां वेदवित् विप्रः सन्ध्योः जपन् वेदपुण्येन युज्यते।

हिन्दी अर्थ - इस ओ३म् अक्षर को और 'भूः', 'भुवः', 'स्वः' इन व्याहृतियों सहित इस गायत्री ऋचा को वेदपाठी द्विज दोनों सन्ध्याओं-प्रातः, सायंकाल में जपते हुए वेदाध्ययन के पुण्य से ही युक्त होता है॥ ७८॥

मेधातिथिः। सत्यपि स्वाध्यायविधिप्रकरणे वाक्यात्सन्ध्याजपविधिरयम्। तत्र गायत्र्या अनुवादः प्रणवव्याहृतीनामप्राप्तविधिः।

अत्र कश्चिदाह। "नायं सन्ध्याविधिप्रकरणात्। विधिर्हि भवन्ब्रह्मचारिणः स्यात्तस्य प्रकृतत्वात्। न च तस्य सम्भवति। इह हि वेदविदित्युच्यते। न च तस्य प्रथमोपनीतस्य वेदवित्त्वमस्ति। अपि च फलमत्र श्रूयते वेदपुण्येन युज्यते। नित्यश्च सन्ध्योपासनविधिः न फलार्थः। न चैतद्विदग्गः किमिदं वेदपुण्यं नाम फलं, येन योगो यं जप उच्यते। यदि तावद्वेदाध्ययनात्पुण्यमभिप्रेतं तदवाप्तिर्वेदपुण्येन 'योगो भिप्रेतस्तत्र यस्तावदयं प्रकृतः स्वाध्यायमविधिस्तस्य" नार्थावबोधोद ते किं चित्फलमस्त्यश्रुतत्वात्

दष्टत्वाच्चार्थावबोधस्य कल्पना पि नास्ति। यश्च ग हस्थादीनां विधिः “अहरहः स्वाध्यायमधीयीत” इति सो पि नित्य एव। यत्तत्र फलश्रवणं ‘पयोदधि घ तं मधु’ इति सो र्थवाद एव। तस्मान्नायं विधिः १:। विधौ हि सर्वमेतद्विवक्षितव्यम्। यदा त्वयमर्थवादस्तदा ‘जपन्नि’ति प्रकृतमध्ययनमुच्यते, ‘वेदपुण्येने’-त्येतदपि यथाकथा चिन्नीयते”।

अत्रोच्यते। वाक्येन प्रकरणं बाध्यत इत्युक्तमेव। यत एव वेदवित्पदं सन्ध्यापदं च न प्रकृतविषयतया न्वेति, तत एवान्यत्रायं विधिः। सन्ध्ययोरेतत्त्रयं जपेदित्येतावान्विधिः। वेदवित्पदमनुवदिष्यते। ग हस्थादीनां वेदवित्त्वस्य सम्भवात्। “ब्रह्मचारिणो वेदवित्त्वं न सम्भवतीति” चेत् किं तदीयेन सम्भवेन। यथाप्राप्तानुवादे हि सर्वाश्रमिणामधिकारः। कतर्विशेषणे हि वेदवित्पदे ब्रह्मचारिणो नाधिकारः स्यात्। “कथं पुनरस्यानुवादः”। वाक्यभेदप्रसङ्गात् विधौ सन्ध्याविधौ प्राप्ते प्रणवव्याहृतयस्तावदप्राप्तास्तत्र विधातव्याः। तत्र यद्यपरं वेदविदिति विधीयते तदा वाक्यभेदः स्यात्। प्राप्ते हि कर्मणि नानेकार्थविधानं सम्भवति। प्रणवव्याहृतीनां तु नानुवादः सम्भवति। तेनायमत्र वाक्यार्थः ‘सन्ध्ययोर्यत्सावित्री जपेदित्युक्तं तत्रायमपरो गुणः प्रणवव्याहृतिपूर्विकां तां जपेत्’। विप्रग्रहणं च तदा प्रदर्शनार्थमेव।

यदप्युक्तं-“फलमत्र श्रूयते नित्यश्च विधिः सन्ध्यायाः”। को नामायं विरोधः ? नित्य एव तस्मिन्गुणे कामो भविष्यति। प्रणवव्याहृतिगुणकात्तस्मादिदं फलमिति। यथा गोदोहनप्रणयकनकादग्निहोत्रात्पशवः फलम् “गोदोहनेन पशुकामस्य प्रणयेत्” इति। वाक्यसामर्थ्येनाध्यारुह्यैतदुक्तं, न त्वयं काम्यो विधिः। स्म त्यन्तरे हि नित्य एवायं विधिः स्पष्ट एवोक्तो “गायत्री शिरसा सार्धं जपेत् व्याहृतिपूर्विकाम्” इति। फलानवगमो भवतैवोक्तः। अयं ह्यर्थो वेदपुण्येनेति। ‘वेदे यत्सन्ध्योपासनात्पुण्यमुक्तं तेन त्रिकमेतज्जपन्त्युज्यते, न केवलं गायत्रीम्’। पुण्यं च धर्मः, वेदमूलत्वात्स्म तीनां स्म त्युक्तमपि वेदपुण्यतया व्यपदिश्यते, वेदस्य पुण्यं ‘वेदपुण्यम्’। किं च वेदस्य पुण्यम्। यत्तेन प्रतिपाद्यते। पठ्यमानाद्वेदाद्यज्जायते तदपि शक्यते तस्येति वक्तुम्, किंत्वसाधारणत्वात्प्रतिपाद्यमेव युक्तं व्यपदेष्टुं नोत्पाद्यम्। यागादयो धर्ममुत्पादयन्ति, प्रतिपादकस्तु वेद एव।

ये प्यन्त्यस्य पादस्य सामर्थ्यमाहुः “यदुक्तं ‘नित्यः स्वाध्याय’ इति तत्र सन्ध्यायां त्रिकजपादेव कृतार्था भवन्तीति”-तदप्यसत्। एवं सति तेन विधिना विकल्पेत। तत्र च पाक्षिको नित्यस्वाध्यायताया बाधः स्यात्। न चाबाधे सम्भवति बाधो भ्युपगन्तव्यः।

एतदक्षरमित्योङ्कारस्य प्रतिनिर्देशः। “ननु च नैतदेकमक्षरम्। द्वे वा त्रीणि वा”। उच्यते। अक्षरशब्देन केवलं स्वर उच्यते, व्य जनसंयोगश्च। तत्रेह याद शः प्रकृतः ताद शस्याभिधानम्। एतां च “तत्सवितुर्वरेण्यमिति” सावित्रीम्। व्याहृतयः पूर्वाः यस्यास्तां व्याहृतिपूर्विकाम्। तिस्रः प्रकृता एव ता व्याहृतयो ग ह्यन्ते, प्रकृतपरत्वादस्य, न सप्त सत्यान्ताः॥ ७८॥

सहस्रकृत्वस्त्वभ्यस्य बहिरेतत्त्रिकं द्विजः।

महतो प्येनसो मासात् त्वचेवा हिर्विमुच्यते॥ ७९॥

अन्वय - द्विजः एतत् त्रिकम् सहस्रकृत्वः तु अभ्यस्य महतः अपि एनसः मासात् अहि त्वचा इव विमुच्यते।

हिन्दी अर्थ - द्विज इन तीनों अर्थात्, व्याहृतियों और गायत्री मन्त्र को बाहर एकान्त में एक हजार बार प्रतिदिन जपते हुए बड़े भारी पाप से भी एक मास में सांप की केंचुली के समान छूट जाता है॥ ७९॥

मेधातिथिः। बहिरित्यनाव तो देश उच्यते। तेनैतदुक्तं भवति, ग्रामनगराभ्यां बहिरण्यदीपुलिनादौ। सहस्रवारान् अभ्यस्य आवर्त्य। “ननु कृत्वसुचो प्याव त्तिः प्रतिपाद्यते, अभ्यस्येत्येनेनापि। तत्र पौनरुक्त्यम्”। सामान्यविशेषभावाददोषः। अभ्यस्येत्येनेन सामान्यतो भ्यास उक्तस्तत्र विशेषापेक्षायां सहस्रकृत्वेति। न च कृत्वसुजन्तादेवोभयावगतिस्तस्य क्रियाविशेषोपेक्षत्वात्। न हि देवदत्तः प चकृत्वो हन इत्युक्ते यावद्भुङ्क्त इति नोच्यते तावद्वाक्यार्थः समाप्यते।

“ननु चाभ्यस्यत्यनेनापि न काचिद्विशिष्टा क्रियोपात्ता” ।

सत्यम् । जपः प्रकृतस्तमभ्यस्येति प्रतीयते । ‘आव त्तिः’ पौनःपुन्येन सेवा ।

महतो प्येनसः । महत्पापं च ब्रह्मत्यादि, ततो पि मुच्यते, किं पुनरुपपातकेभ्यः । अपिः सम्भावने, न समुच्चये । भेदोपादानेन समुच्चयावगमो यथा देवदत्तस्यात्र प्रभुत्वं यज्ञदत्तस्यापि । इह न तथा निर्देशः ।

“केभ्यः पुनरुपपातकेभ्यो यं मोक्ष उच्यते । गोवधादीन्युपपातकानि । तानि च प्रतिपापमान्नातप्रायश्चित्तानि सरहस्यानि । यानि वा संवेति न कृतान्यनुक्तपरिहाराण्यवश्यम्भावितया च ज्ञायते कृतानीति, तेषामपि नित्यानि सन्ध्योपासनादीन्यपनोदकानि । यदि चैतत्प्रायश्चित्तं स्यात्तदा तत्रैवावक्ष्यत्, “जपेद्वै नियताहारः त्रिवेदस्य संहितामिति” वत् । प्रायश्चित्ते चास्मिन्प्रायश्चित्तप्रकरणमेवानर्थकं स्यात् । को हि दैवशप्तो जपमात्रसाध्यां निष्कृतिं हित्वा कृच्छ्रेषु शरीरप्राणहरेष्वध्यवस्येत् । उक्तं च-“अर्के चेन्मधु विन्देत किमर्थं पर्वतं व्रजेत् । इष्टस्यार्थस्य संप्राप्तौ को विद्वान्यत्नमाचरेत्” । तथा “पणलभ्यं हि प्राज्ञः क्रीणाति दशभिः पणैः” इति । न च प्रकृतेनैकवाक्यताबीजं किंचिद्विभज्यमानसापेक्षत्वाद्यस्ति येन तच्छेषतया र्थवाद उच्येत” ।

अत्रोच्यते । विधिरेवायम् । पापप्रमोचनार्थ एवायं प्रयोगः । पतूक्तं “विषमशिष्टैर्विकल्पो न सिध्यतीति”-जपप्रायश्चित्त एवास्मिन्विकल्पार्थो भविष्यति । अघमर्षणादिभिः सर्वपापापनोदनमुक्तं, तेनास्य विकल्पः । अघमर्षणे हि त्र्यहमुपवास उक्तः । इहाश्नन्नेव मासिकेन प्रयोगेण शुध्यति । ततो न दूरविप्रकृष्टेन तपसा समीयते, येन विषमशिष्टता स्यात् । अथवा पूर्वकृतस्यैनसः शुद्धिरेषा ग्रहदौःस्थित्यादिसूचिते दैवे दोषे । तस्मान्मोक्षः । अनिष्टम् ‘एन’ उच्यते । तस्मान्मुच्यते । तत्फलेन न सम्बध्यत इत्यर्थः ।

त्वचेवाहिः । जीर्णया त्वचा मुक्तः सर्पो यथा भवति । निरवशेषेण पापनाश एतेन प्रतिपाद्यते । यत्तु दौर्धर्मादिसूचितं पूर्वकृतमशुभं तत्र स्म त्यन्तरे प्रायश्चित्तमान्नातं बहु । तत्प्रायश्चित्तेष्वेव निदर्शयिष्यामः । एतदेवाभिप्रेत्योक्तम् । “जपतां जुह्वतां चैव विनिपातो न द श्यते” इति ॥ ७६ ॥

एतर्चया विसंयुक्तः काले च क्रियया स्वया ।

ब्रह्मक्षत्रियविद्योनिर्गर्हणां याति साधुषु ॥ ८० ॥

अन्वय - ब्राह्मणक्षत्रियविद्योनिः एतया ऋचा काले स्वया क्रियाया च विसंयुक्तः साधुषु गर्हणां याति ।

हिन्दी अर्थ - ब्राह्मण, क्षत्रिय और वैश्य वर्ण में जन्मा कोई द्विज इस गायत्री मन्त्र से और समयानुसार होने वाली संस्कार आदि क्रियाओं से रहित होता हुआ श्रेष्ठ लोगों में निन्दा का पात्र बनता है । ८० ॥

मेधातिथिः । एतया सावित्र्या । विसंयुक्तः हीनसन्ध्योपासनस्त्यक्तस्वाध्यायाश्च । गर्हणां निन्दां साधुषु विशिष्टेषु याति प्राप्नोति । कीद र्शी गर्हणां प्राप्नोत्यत आह काले च क्रियया स्वया । काल “आषोडशात्” इत्यस्मिन्वियुक्ते गते निन्द्यते । एवमुपनीतो पि स्वाध्यायारम्भयोग्यः सावित्रीवर्जितो ब्राह्म्य एव भवति । त्रयाणां या साधारणी स्वक्रिया । सह निर्दिष्टा । सा चोपनयनमेव । कालशब्दश्चैवमर्थवान् । अध्ययनादिस्वकर्मविवक्षायामेतावदेव वाच्यं स्यात् यत् क्रियया स्वयेति । योनिशब्दो जन्मपर्यायो जात्यर्थं गमयति । विप्रादिजातीय इत्यर्थः । अर्थवादो यं ब्राह्म्यप्रायतित्तार्थः ॥ ८० ॥

ओङ्कारपूर्विकास्तिष्ठो महाव्याहृतयो व्ययाः ।

त्रिपदा चैव सावित्री विज्ञेयं ब्रह्मणो मुखम् ॥ ८१ ॥

अन्वय - ओङ्कारपूर्विकाः तिस्रः अव्ययाः महाव्याहृतयः त्रिपदा सावित्री च ब्रह्मणो मुखम् विज्ञेयम् ।

हिन्दी अर्थ - जिनके पहले ओंकार='ओम्' है, ऐसी अविनाशिनी महाव्याहृतियां-'भूः, भुवः, स्वः, और तीन पाद वाला गायत्री मन्त्र इसे वेद का मुख समझना चाहिये।। ८१।।

मेधातिथिः। ॐकार पूर्वो यासां ता ओङकारपूर्विकाः। महाव्याहृतयः प्रकृता एव भूर्भुवः स्वरित्येते शब्दा अभिधीयन्ते अव्यया अविनाशिन्यः। फलस्य दीर्घकालत्वादेवमुच्यते। अन्यथा "सर्व एव शब्दा नित्या" इति विशेषणमनर्थकम् त्रिपदा 'तत्सवितुर्वरेण्यं सावित्री ब्रह्मणो मुखम्। आद्यत्वात्मुख्यपदेशः। अतश्चारम्भे अध्येयमेतदित्यस्यैवार्थवादः। अथवा मुखं द्वारमुपायो ब्रह्मप्राप्तिरनेन भवतीत्येतदेवाह।। ८१।।

यो धीते हन्यहन्येतां त्रीणि वर्षाण्यतन्द्रितः।

स ब्रह्म परमभ्येति वायुभूतः खमूर्तिमान्।। ८२।।

अन्वय - यः एतान् त्रीणि वर्षाणि अहनि अहनि अतन्द्रितः अधीते सः वायुभूतः खमूर्तिमान् परं ब्रह्म अभ्येति।

हिन्दी अर्थ - जो व्यक्ति इनको अर्थात् ओंकारसहित तीन महाव्याहृतियों और गायत्री को तीन वर्ष तक प्रति दिन आलस्य रहित होकर जपता है वह वायुरूप=इच्छानुसार विचरण करने वाला और आकाशरूप=सूक्ष्मशरीरी होकर परब्रह्म को प्राप्त कर लेता है।। ८२।।

मेधातिथिः। आकाश इव सर्वव्यापी विभुः सम्पद्यते, खमूर्ति खस्वभाववान् भवति। न तु 'मूर्तिः' शरीरम्, आकाशस्य शरीराभावात्। "अथ किमिदं ब्रह्म, यद्रूपातिरुच्यते"। परमात्मा नन्दरूपः, यस्येमे क्षेत्रज्ञा पवनजवोद्धतस्य वारिशेरिवोर्मय। ते यथा प्रशान्तावस्थे तस्मिंस्तद्रूपा भवन्ति, एवममी तद्रूपा आत्मानः सम्पद्यन्ते। विशेषतश्च सर्वमेतद् द्वादशे वक्ष्यते।

अध्ययनमिदं गायत्र्याश्चोदितं न जपो, न चात्राव त्तिगणना स्ति। अतन्द्रित इति वचनाद्बहुकृत्वः करणं प्रतीयते। सकृत्प्रयोगे हि नास्ति तन्दाशंका। मोक्षार्थिनो यं विधिः।। ७२।।

एकाक्षरं परं ब्रह्म प्राणायामः परं तपः।

सावित्र्यास्तु परं नास्ति मौनात्सत्यं विशिष्यते।। ८३।।

अन्वय - एकाक्षरं परं ब्रह्म प्राणायामाः परं तपः सावित्र्याः तु परं नास्ति मौनात् सत्यं विशिष्यते।

हिन्दी अर्थ - एक अक्षर अर्थात् 'ओम्' ही परब्रह्म है, प्राणायाम करना ही श्रेष्ठ तप है गायत्री से बढ़कर दूसरा कोई मन्त्र नहीं है, मौन की अपेक्षा सत्यभाषण विशिष्ट है।। ८३।।

मेधातिथिः। ओंकार एकाक्षरम्। तत्परं ब्रह्म। ब्रह्मप्राप्तिहेतुत्वात्। "तज्जपस्तदर्थभावना" (योगसू० १।२८) तथा ब्रह्मप्राप्तेरेवमुच्यते। ओमिति ब्रह्माभिधानम्। एवं ह्याहुः 'तस्य वाचकः प्रणव' इति। (योगसू० १/२७) तत्परं प्रकृष्टं कुतः अन्याभ्यः ब्रह्मोपासनाभ्यः? "अन्नं ब्रह्मेत्युपासीत" (तैत्ति० ३/२) "आदित्यो ब्रह्मेत्यादेश" (छां० ३।१६।१) इति एवमाद्याभ्य उपासनाभ्यः ओंकारोपासना प्रकृष्यते। अध्ययनादेव तत्प्राप्त्यभिधानात्। शब्दस्यैव च ब्रह्मत्वेन श्रवणात्-"शब्दब्रह्मणि निष्णातः परं ब्रह्माधिगच्छती" ति। सर्वो ह्यर्थो वाग्व्यहारानतीतो, वाचश्च सर्वस्या ओंकारो मूलम्। तथा च श्रुतिः "तद्यथा शंकुना सर्वाणि पत्राणि सन्त ण्णान्येवमोङ्कारेण सर्वा वाक् सन्त ण्णा; ओंकार एवेदं सर्वमिति" (छां० २।२३।३)। सन्तर्दनमनुस तिः आश्रयभावापत्तिर्वा।

"कथं पुनः सर्वा वागोङ्कारेण सन्त ण्णा" ?

वैदिक्यास्तावदोङ्कारपूर्वकत्वमुक्तम्। लौकिक्या अपि, 'तदादीनि वाक्यानि स्यु'रित्यापस्तम्बवचनात्। उपनिषद्भाष्ये चैतदन्यथा व्याख्यातम्। तत्त्वहानुपयोगान्न प्रदर्शितम्।

प्राणायामशब्द आचमनवद्विशिष्टेति कर्तव्यताके प्राणनिरोधे वर्तते। 'परं तपः' चान्द्रायणादिभ्यः। "किं पुनस्तस्य श्रेष्ठ्यम्" ? भक्तिरेषा।

सावित्र्याः परं मन्त्रज्ञानं नास्ति। एषामिति प्रशंसा। मोनात्सत्यं विशिष्यते। मौनं वाङ्मनियम उच्यते।

तस्य च यत्फलं ततो धिकं सत्यवचनात्प्राप्यते। सत्यवचने विध्यर्थोऽपि तथा नुष्ठितो भवति। मौने तु केवलमन तत्प्रतिषेधानुष्ठानमेव। अर्थवादो यं श्लोकः॥८३॥

क्षरन्ति सर्वा वैदिक्यो जुहोति-यजति-क्रियाः।

अक्षरं त्वक्षरं ज्ञेयं ब्रह्म चैव प्रजापतिः॥ ८४॥

अन्वय - वैदिक्यो सर्वा जुहोतियजतिक्रियाः क्षरन्ति अक्षरं प्रजापतिश्च ब्रह्म एव दुष्करं ज्ञेयम्।

हिन्दी अर्थ - वेदोक्त सब हवन, यज्ञ आदि क्रियायें विनष्ट हो जाती हैं 'ओम्' यह अक्षर और प्रजापति परमात्मा को ही अविनाशी जानना चाहिये॥ ८४॥

मेधातिथिः। यावन्तः केचन वैदिका 'होमा' अग्निहोत्रादयो, ये च 'यागा' ज्योतिष्टोमादयः, ते सर्वे क्षरन्ति न परिपूर्णफला भवन्ति, फलं वा तदीयं स्रवत्याशु विनश्यति।

अक्षरं त्वेतदोङ्काराख्यमक्षरं ज्ञेयमक्षयफलम्। ब्रह्मीभूतस्य न पुनः संसारापत्तिः। अतो क्षयफलत्वादक्षरमुच्यते। एको क्षरशब्द उद्देश्यः, संज्ञाशब्दो द्वितीयो यौगिकः क्रियाशब्दः। ब्रह्म च तदेव। प्रजापतिश्चोङ्कार एव। स्तुतिरेषा।

जुहोति-यजतीति धातुनिर्देशस्तयोः क्रियाः प्रतिपाद्यार्था यागहोमाः। व्यक्त्यपेक्षं बहुत्वम्। अथवा धात्वर्थनिर्देश एवायं जुहोति-यजतीति। 'क्रिया'स्तद्व्यतिरिक्ता दानाद्याः द्वन्द्वश्चायम्, 'जुहोतीति यजति च क्रियाश्च'। होमयागौ प्राधान्यात्पथगुपादीयेते।

अत्रोक्ता ओङ्कारस्य स्तुतिः केवलस्यापि जपविधानार्थेति केचित्। न हि प्रकृतविधिशेषतैवात्र, पुनः परामर्शाभावात्। वैश्वानरे ह्यष्टत्वादीनां "यदष्टाकपालो भवति, गायत्र्या चैनं ब्रह्मवर्चसेन पुनाति, यन्नवकपालस्त्रिव तैवास्मिन्तेजो दधाति" इति। सर्वत्र वैश्वानरपदापेक्षया तदेकवाक्यत्वे सम्भवति न वाक्यभेदकल्पनया विध्यन्तरसम्भवः। इह त्वक्षरं ज्ञेयमिति न पूर्वापेक्षा, नापि सावित्र्यादीनां पुनः परामर्शोऽस्ति। अतः स्वपदार्थैरेव वाक्यार्थपरिसमाप्तेर्नान्यशेषता। ज्ञेयमित्यत्र कृत्यो विधायकः। ब्रह्मपदेन च सम्बन्धाद्ब्रह्मरूपतया ज्ञेयमुपास्यं भावनीयम्। भाव्यमाने च तस्मिन्मानसजप उक्तो भवति॥ ८४॥

विधियज्ञाज्जपयज्ञो विशिष्टो दशभिर्गुणैः।

उपांशुः स्याच्छतगुणः साहस्रो मानसः स्मृतः॥८५॥

अन्वय - विधि यज्ञात् जपयज्ञः दशभिः गुणैः विशिष्टः उपांशुः शतगुणः स्यात् मानसः साहस्रः स्मृतः।

हिन्दी अर्थ - विधियज्ञ अर्थात् अमावस्या, पूर्णिमा आदि विशेष उपलक्ष्यो पर किये जाने वाले यज्ञों से जपयज्ञ=स्पष्टोच्चारण पूर्वक जप करना दश गुणा विशेष है। उपांशु=जिसमें धीरे-धीरे ओठों से ही उच्चारण किया जाये, वह सौगुना विशेष है मानसजाप=अर्थ एवं ध्यानपूर्वक मन में किया जाने वाला जप, हजार गुना विशेष है।

मेधातिथिः। विधिविषयो यज्ञो विधियज्ञो ज्योतिष्टोमादिः। यत्कर्म यजेतेति चोदितं, बाह्येन व्यापारेण ऋत्विगादिसर्वाङ्गसम्पत्त्या क्रियते स 'विधियज्ञ' इहोच्यते। जपस्तु न यज्ञः, प्रशंसया यज्ञ उपचारेणोच्यते। अतो नासौ विधियज्ञः। स विशिष्टः प्रकृष्टः श्रेष्ठो यज्ञो, ज्योतिष्टोमादेर्दशभिर्गुणैः। महाफलत्वमेतेन जपस्योच्यते। यदेव यागात्फलं तदेव बहुतर जपात्प्राप्यते। न च यागेभ्यः श्रौतेभ्यो जपस्याधिकफलत्वं युक्तम्। तथा हि सति कः शरीरधनपरिक्षयरूपेषु यागेष्वध्यवस्येत् ? तस्मात्प्रशंसैषा। पूर्णाहुत्या सर्वोन्कामानवाप्नोतीतिवत्। एतावदस्यार्थः-तदेव स्वर्गादिफलमवाप्यते, किन्तु लोकवत्प्रयत्नविशेषात् फलपरिमाणविशेषः। अविशेषितत्वात् यज्ञस्य, स्वर्गग्रामपुत्रपशवादि यस्य यज्ञस्य यत्फलं तत्तज्जपात्प्राप्यते।

उपांशुः शतगुणः, यदन्यो न शृणोति समीस्थोऽपि। सहस्रगुणः साहस्रोमानसः मनोव्यापारमात्रेण यश्चिन्त्यते। जपमात्रविषय उपांशुत्वादिगुणः, प्रकृतस्य यो धीतेत्यनेन विच्छेदात्, तेन यः प्रायश्चित्तादौ जपो यः शान्तिको यश्चाभ्युदयिकः सर्वत्रैते गुणाः। सहस्रमस्यास्तीति साहस्रः। गुणानां

प्रकृतत्वात्सहस्रगुणसद्भावः प्रतीयते। गुणशब्दश्चावयववचनः। फलभूमा च सम्बन्धादवगम्यते॥८५॥

ये पाकयज्ञाश्चत्वारो विधियज्ञसमन्विताः।

सर्वे ते जपयज्ञस्य कलां नार्हन्ति षोडशीम्॥ ८६॥

अन्वय - विधियज्ञसमन्विता ये चत्वारः पाक यज्ञाः ते सर्वे जपयज्ञस्य षोडशीम् कलां नार्हन्ति।

हिन्दी अर्थ - विधियज्ञ सहित जो चार पाकयज्ञ (पित यज्ञ, होम, बलिवैश्वदेव और अतिथियज्ञ) ये सब जपयज्ञ की सोलहवीं कला के योग्य भी नहीं है॥ ८६॥

मेधातिथिः। महायज्ञाः पाकयज्ञा उच्यन्ते, ब्रह्मयज्ञं वर्जयित्वा चत्वारो यज्ञा भवन्ति। 'विधियज्ञा' उक्तास्तैः समन्विताः सहिताः। कलामंशं षोडशीं नार्हन्ति। षोडशेन भागेन न समा भवन्ति। अथवा हतिः प्राप्त्यङ्गे मूल्यपणने वर्तते। अर्हशब्दातिपं कृत्वा अर्हन्तिरूपम्॥ ८६॥

जप्येनैव तु संसिध्येद् ब्राह्मणो नात्र संशयः।

कुर्यादन्यत्र वा कुर्यान्मैत्रो ब्राह्मण उच्यते॥ ८७॥

अन्वय - ब्राह्मणः जप्येन एव संसिध्येत् अयं न संशयः ब्राह्मणः अन्यत् कुर्यात् वा न कुर्यात् मैत्रः उच्यते।

हिन्दी अर्थ - ब्राह्मण तो जप के द्वारा ही सिद्धि प्राप्त कर लेता है, इसमें कोई सन्देह नहीं। ब्राह्मण अन्य कुछ विहित (यज्ञ दान आदि) कर्म करे या न करे फिर भी परमात्मा का अतिशय प्रिय कहलाता है॥ ८७॥

मेधातिथिः। जप्येनैव सिद्धि काम्यफलावाप्तिं ब्रह्मप्राप्तिं वा प्राप्नुयात्। नात्र हृदि शंका कर्तव्या, यत् 'ज्योतिष्टोमादिभ्यो महाप्रयासेभ्यो भावनाभ्यश्च यत्लब्धव्यं तज्जपेन कथं सिध्यतीति'। सिद्धयत्येव। कुर्यादन्यत् अनित्यं ज्योतिष्टोमादि। अथवा तदपि न कुर्याद्यतो मैत्रो ब्राह्मण उच्यते। मित्रमेव मैत्रम्। सर्वभूतमैत्रीरतेन ब्राह्मणेन भवितव्यम्। अग्निषोमीयपशुहिंसायां च कुतो मैत्री। अयमर्थवाद एव, न पुनः पशवङ्गकर्मप्रतिषेधः, पूर्वशेषत्वावगतेः। प्रत्यक्षश्रुतिविहितत्वाच्च तेषाम्। अतिक्रान्तो जपविधिः॥ ८७॥

इन्द्रियाणां विचरतां विषयेष्वपहारिषु।

संयमे यत्नमातिष्ठेद्विद्वान् यन्तेव वाजिनाम्॥ ८८॥

अन्वय - विद्वान् वाजिनाम् यन्ता इव अपहारिषु विषयेषु विचरतां इन्द्रियाणां संयमे यत्नम् आतिष्ठेत्।

हिन्दी अर्थ - विद्वान् मनुष्य, घोड़ों के नियामक सारथी के समान, मन को हरने वाले विषयों में विचरने वाली इन्द्रियों को रोकने में यत्न करे।

मेधातिथिः। इन्द्रियाणां संयमे यत्नमातिष्ठेदित्येतावाच्छास्त्रार्थः। परिशिष्टो र्थवादः, आसन्ध्योपासनविधिः। 'संयमः' प्रतिषिद्धेषु विषयेषु प्रवृत्तिपरिहारो प्रतिषिद्धेष्वप्यतिसक्तिवर्जनम्। तत्र प्रतिषिद्धपरिहारस्तैरेव प्रतिषेधैः सिद्धः। अप्रतिषिद्धेष्वप्यतिसक्तिनिषेधार्थो यं श्लोकसङ्घातः। एतदेवाह विचरतां विषयेषु वातन्त्र्येण वस्तुशक्त्या प्रवर्तमानानाम्। अपहारिषु विषयेषु- अपहरन्त्याकर्षन्त्यात्मसात्कुर्वन्ति पारतन्त्र्यमापादयन्ति पुरुषं ते अपहारिणो विषया मनोहरा य उच्यन्ते। तत्र विचरतां विविधं विशेषेण चरताम्। यदीन्द्रियाणि विशेषेण न चरेयुरपरिहारिणोऽपि तदा विषयाः किं कुर्युः। भवन्तु वा निरङ्कुशानीन्द्रियाणि, यदि विषयाः प्रत्याख्यायिकास्ताथाऽपि सुसंयमः पुरुषेणात्मा। यतस्तूभयं सापराधमतो यत्न आस्थेयो, दुर्नियमानि ह्येतानि।

यन्तेव वाजिनाम्। यन्ता सारथिरश्वानां यथा रथयुक्तानां स्वभावतो विचलनशीलानां संयमे नियमे यत्नं करोति, ते न तदा निच्छया उन्मार्गेण वहन्ति, विधेयतां तस्य भजन्ते, एवमिन्द्रियाणि विधेयीकर्तव्यानि॥ ८८॥

एकादशेन्द्रियाण्याहुर्यानि पूर्वे मनीषिणः।

तानि सम्यक्प्रवक्ष्यामि यथावदनुपूर्वशः॥ ८६॥

अन्वय - पूर्वे मनीषिणः यानि एकादश इन्द्रियाणि आहुः तानि यथावत् अनुपूर्वशः सम्यक् प्रवक्ष्यामि।

हिन्दी अर्थ - पहले मनीषी-विद्वानों ने जो ग्यारह इन्द्रियाँ कही हैं उनको यथोचित क्रम से ठीक-ठीक कहता हूँ॥८६॥

मेधातिथिः। सङ्ख्यानिर्देशो यं प्रमाणान्तरगम्यो न शास्त्रार्थः सौहार्देन तु व्युत्पाद्यते। तानि पूर्वे मनीषिण आहुः। परस्तात्त्रामतः कर्मतश्च वक्ष्यामि। आनुपूर्व्यमनाकुलता। पूर्वग्रहणान्ते तार्किकैरेव व्यवस्था कल्पिता, किन्तु पूर्वषामप्याचार्याणां स्थितैव। एतामजानन्तो नागमिका इति लोकैरुपहस्यन्ते, इत्यतो यं वेदितव्यः। प्रसिद्धाः पदार्था व्याख्याताश्च प्राक्॥ ८६॥

श्रोत्रं त्वक्चक्षुषी जिह्वा नासिका चैव पचमी।

पायूपस्थं हस्तपादं वाक्चैव दशमी स्म ता॥ ८७॥

अन्वय - श्रोत्रं त्वक् चक्षुषी जिह्वा पचमी च नासिका। पायु उपस्थं हस्तपादम् दशमी च वाक् स्म ता।

हिन्दी अर्थ - कान, त्वचा, नेत्र, जिह्वा, पाँचवी नाक, गुदा, लिंग, हाथ पैर और दशमी वाणी ये दश इन्द्रियाँ हैं॥८७॥

मेधातिथिः। श्रोत्रादीनि प्रसिद्धानि। अधिष्ठानभेदाच्चक्षुषी इति द्विवचनम्। अन्यत्र तदाधारायाः शक्तेरेकत्वादेकवचनम्। उपस्थः शुक्रोत्सर्जनः पुंसोरजस्तदाधारश्च स्त्रियाः।

द्वन्द्वनिर्दिष्टयोः 'प्राण्यङ्गत्वादेकवद्भावः' (पा० सू० २।४।२) वाक् तात्वादिः शब्दाभिव्यक्तः शरीरावयवनामनिर्देशो यम्॥८७॥

बुद्धीन्द्रियाणि पचैषां श्रोत्रादीन्यनुपूर्वशः।

कर्मन्द्रियाणि पचैषां पाय्वादीनि प्रचक्षते॥८८॥

अन्वय - एषां अनुपूर्वशः श्रोत्रादीनि पच बुद्धीन्द्रियाणि पाय्वादीनि पच कर्मन्द्रियाणि प्रचक्षते।

हिन्दी अर्थ - इनमें क्रमशः कान आदि पांच ज्ञानेन्द्रिय और गुदा आदि पांच कर्मन्द्रिय कहाती हैं॥ ८८॥

मेधातिथिः। कार्यमिदानीमेषामाह स्वरूपावधारणार्थम्। न हि तानि प्रत्यक्षानि। बुद्धीन्द्रियाणि बुद्धेन्द्रियाणि जनकानि कार्यकरणानि। कार्यकरणसम्बन्धे षष्ठी।

श्रोत्रादीन्यनुपूर्वशः। आदिशब्दस्य प्रकारार्थता मा विज्ञायीति अनुपूर्वशः क्रमेणेत्यर्थः। क्रमश्च सन्निवेशापेक्षो भवत्यतः पूर्वश्लोकोक्ता व्यवस्था श्रीयते।

कर्मन्द्रियाणि। परिस्पन्दात्मकमत्र कर्म विवक्षितम्॥ ८८॥

एकादशं मनो ज्ञेयं स्वगुणेनोभयात्मकम्।

यस्मिन् जिते जितावेतौ भवतः पुचकौ गणौ॥ ८९॥

अन्वय - एकादशं मनः स्वगुणेन उभयात्मकम् ज्ञेयम् यस्मिन् जिते एतौ पुचकौ गणौ जितौ भवतः।

हिन्दी अर्थ - ग्यारहवां मन है ऐसा जानना चाहिए। यह अपने गुणों से दोनों प्रकार का है-ज्ञानेन्द्रिय भी और कर्मन्द्रिय भी। जिस मन के जीतने से पांचो-पांचों इन्द्रियों के दोनों समुदाय ज्ञानेन्द्रिय तथा कर्मन्द्रिय दोनों जीत लिये जाते हैं॥ ८९॥

मेधातिथिः। एकादशसङ्ख्यापूरकं मन इन्द्रियाणाम्। स्वो गुणो मनसः संकल्पः। तेनोभयं शुभमशुभं वा संकल्प्यते। अथवा बुद्धीन्द्रियेषु कर्मन्द्रियेषु स्वविषयप्रवृत्तौ संकल्पमूलत्वात् उभयात्मकमुच्यते।

यस्मिजिते एतौ बुद्धीन्द्रियवर्गः कर्मेन्द्रियवर्गश्च प चकौ प्राक्प्रदर्शितपरिमाणौ जितौ भवतः । तत्त्वाख्यानमेतत् ॥ ६२ ॥

इन्द्रियाणां प्रसङ्गेन दोषमच्छत्यसंशयम् ।

सन्नियम्य तु तान्येव ततः सिद्धिं नियच्छति ॥ ६३ ॥

अन्वय - इन्द्रियाणां प्रसङ्गेन असंशयम् दोषं ऋच्छति तानि तु सन्नियम्य एव ततः सिद्धिं नियच्छति ।

हिन्दी अर्थ - जीवात्मा इन्द्रियों के साथ मन लगाने से निःसन्देह दोषी हो जाता है और उन पूर्वोक्त दस इन्द्रियों को वश में करके ही पश्चात् सिद्धि को प्राप्त होता है ॥ ६३ ॥

मेधातिथिः । प्रसङ्गः तत्परता । तेन हेतुभूतेन दोषं दष्टमदष्टं च ऋच्छति प्राप्नोति । नात्र संशयो निश्चितमेतत् ।

सन्नियम्य तानीन्द्रियाणि ततः सिद्धिमभिप्रेतार्थावाप्तिं श्रौतस्मार्तकर्मणामनुष्ठानफलं निःशेषं गच्छति प्राप्नोति ॥ ६३ ॥

न जातु कामः कामानामुपभोगेन शाम्यति ।

हविषा कृष्णवर्त्मव भूय एवाभिवर्धते ॥ ६४ ॥

अन्वय - कामः कामानाम् उपभोगेन न जातु शाम्यति (अपितु) हविषा कृष्णवर्त्मव भूय एव अभिवर्धते ।

हिन्दी अर्थ - कामना विषयों के उपभोग से कभी शान्त नहीं होती किन्तु घ त डाली हुई अग्नि के समान ओर अधिक बढ़ती जाती है ॥ ६४ ॥

मेधातिथिः । तिष्ठतु तावद्विषयाभिलाषः, शास्त्रोपदेशान्न क्रियते किन्तु दष्टमेव सुखं तावन्नैव तेर्भवति । तथाहि सेव्यमाना विषया अपि अधिक गर्द्धमुत्पादयन्ति उदरपूरं भुक्तवतस्तत्पत्स्यातिसौहित्यमपि गतवतो भवति हृदयसमीहा 'किमिति न शक्नोमि अन्यद्भोक्तुम्' अशक्त्या तु न प्रवर्तते । ततो नैषा भोगेन शक्या निवर्तितं कदाचित्कामो भिलाषः कामानां काम्यमानानां स्पृहणीयानामर्थानामुपभोगेन सेवया शाम्यति निवर्तते । भूयो धिकतरं वर्धते । हविषा घ तेन कृष्णवर्त्मा ग्निरिव ।

दुःखरूपश्चाभिलाषः । अनुपभुक्तरसस्य त्वभिलाषानुत्पत्तिः । तत्त्वप्रसङ्गख्यानमेतत् । उक्तं च "यत्पथिव्यां व्रीहियवं हिरण्यं पशवः स्त्रियः । नालमेकस्य तत्सर्वमिति मत्वा शमं व्रजेत्" ॥ ६४ ॥

यश्चैतान्प्राप्नुयात्सर्वान् यश्चैतान्केवलान्स्त्यजेत् ।

प्रापणात्सर्वकामानां परित्यागो विशिष्यते ॥ ६५ ॥

अन्वय - यः एतान् सर्वान् प्राप्नुयात् यश्च एतान् केवलान् त्यजेत् सर्वकामानां प्रापणात् परित्यागो विशिष्यते ।

हिन्दी अर्थ - जो इन सब इच्छाओं या सब विषयों का उपभोग करे और जो इन सब को त्याग दे (इन दोनों बातों में) सब इच्छाओं या विषयों को सर्वथा त्याग देना अधिक अच्छा है ॥ ६५ ॥

मेधातिथिः । पूर्वोक्तं हेतुत्वेनोपजीव्यायं निगमनश्लोकः पठितः । यदासेवया वर्धते कामः अतो य एतान्कामान्कामी सर्वान्प्राप्नुयात्सेवेतानेकमण्डलेश्वर इव तरुणः, यश्चैतान्स्त्यजति केवलानि ईषदपि न स्पृशति नैष्ठिक एव बालः । तयोर्यः प्रापको भोक्ता तस्मात्स विशिष्यते । अतिशयेन श्रेष्ठो भवति यः परित्यजेदिति । एतच्चात्मप्रत्यक्षम् ॥ ६५ ॥

न तथैतानि शक्यन्ते सन्नियन्तुमसेवया ।

विषयेषु प्रजुष्टानि यथा ज्ञानेन नित्यशः ॥ ६६ ॥

अन्वय - विषयेषु प्रजुष्टानि एतानि असेवया तथा सन्नियन्तुं न शक्यन्ते नित्यशः ज्ञानेन ।

हिन्दी अर्थ - विषयों में आसक्त इन इन्द्रियों को विषयों के सेवन के बिना वैसे आसानी से वश में नहीं किया जा सकता जैसे कि नित्यप्रति ज्ञानपूर्वक वश में किया जा सकता है।।६६।।

मेधातिथिः। यद्येवमरण्यवास एव तर्हि प्राप्तम्। न हि तत्र विषयाः सन्निधीयन्ते। असन्निहिताश्च न सेविष्यन्ते। तदर्थमाह-नासेवया इन्द्रियाणि नियन्तव्यानीति निःसुखम् स्यात्। अथ च स्मरन्ति न पूर्वाहणमध्यन्दिनापराहणाफलान्कुर्याद्यथाशक्ति धर्मार्थकामेभ्यः। न च शरीरधरणसेवया भवति। किं तु गर्द्धनिषेधो यमुच्यते। स च गर्द्धः - सत्यामपि सेवायां - ज्ञानेन-विषयगत-दोषज्ञानेन-अस्थिरस्थूणं स्नायुयुतमित्यादिशास्त्रोक्तेन, स्वसंविदा च विपाकविरसतया, किं विपाकफलसेवादोषभावनया वैराग्याभ्यासेन क्रमेण स्पृहा निवर्तते। न तु सहसैव त्यक्तुं शक्यते। किन्तु नित्यशः नित्यकालं, ज्ञानविशेषणमेतत्।

‘प्रदुष्टानि’ प्रवृत्तानि। दोषवत्त्वात् प्रवृत्तान्येव प्रदुष्टान्युच्यन्ते।

अयं शस्तत्र तत्र नित्यशः अनुपूर्वशः सर्वशः पूर्वश इति व्यासमनुप्रभ तिभिर्महानमुनिभिः प्रयुज्यते। तस्य साधुत्वे यत्नः कर्तव्यः। तत्र शस्त्रविधौ। “एकवचनाच्च वीप्सायामिति” (व्या० सू० ५।४।४३) पठ्यते। तत्र वीप्सार्थः कथञ्चित् द्योतयितव्यः। अन्ये तु शस्त्रस्तिष्ठत्यर्थस्य क्वपि रूपं वर्णयन्ति। क्रियाविशेषणं चैतत् नपुंसकम्। नित्यस्थितेन ज्ञानेनेत्यर्थः।। ६६।।

वेदास्त्यागश्च यज्ञाश्च नियमाश्च तपांसि च।

न विप्रदुष्टभावस्य सिद्धिं गच्छन्ति कर्हिचित्।। ६७।।

अन्वय - विप्रदुष्टभावस्य वेदाः त्यागः यज्ञाश्च नियमाः तपांसि च कर्हिचित् सिद्धिं न गच्छति।

हिन्दी अर्थ - जो अजितेन्द्रिय दुष्टाचारी पुरुष है, उस पुरुष के वेद पढ़ना, त्याग करना, यज्ञ करना, नियम आदि का पालन करना, तप अर्थात् निन्दास्तुति और हानि-लाभ आदि द्वन्द्व का सहन करना आदि कर्म कदापि सिद्ध नहीं होते।। ६७।।

मेधातिथिः। अयमत्र विधिरेव। वेदास्तद्विषयमध्ययनजपादि। त्यागो दानं लक्षणया। अथवा प्रतिषिद्धस्यापि मधुमांसभक्षणादेर्निवृत्तिः फलदेत्यनेन वर्जनम्। विप्रदुष्टो भावश्चित्तं यस्य तस्य। सिद्धिं न गच्छन्ति फलसाधकानि न भवन्ति, कस्मिंश्चिदपि काले। अतो नुष्ठानकाले नाभिप्रेतादिगतमानसेन भवितव्यम्। शक्यं तर्हि सर्वेतरविकल्पतिरस्कारेण कर्मणि मन आधेयम्।

अङ्गं हि कर्मसु विषयचिन्तात्यागो नेन वाक्येन विहितः। तदभावे कर्मनैष्कल्यं स्यात्। एष हि भावदोषो यत्कर्मानुष्ठाने प्रवृत्तस्य तत्परतात्यागेन व्यसनेषु मनो वधानम्।। ६७।।

श्रुत्वा स्पृष्ट्वा च दृष्ट्वा च भुक्त्वा घ्रात्वा च यो नरः।

न हृष्यति ग्लायति वा स विज्ञेयो जितेन्द्रियः।। ६८।।

अन्वय - यः नरः श्रुत्वा स्पृष्ट्वा, दृष्ट्वा च भुक्त्वा घ्रात्वा च न हृष्यति (न) वा ग्लायति स जितेन्द्रियः विज्ञेयः।

हिन्दी अर्थ - जो मनुष्य सुनकर के, स्पर्श करके, देखकर के, खाकर और सूँघ करके न प्रसन्न होता और ना ही उदास होता है उसे जितेन्द्रिय समझना चाहिए।। ६८।।

मेधातिथिः। श्रुत्वा वंशगीतादिध्वनि, ‘त्वं ब हृष्यति’ रित्यादिवचनं श्रुत्वा-न हृष्यति। रूक्षपुरुषाक्रोशवाचः श्रुत्वा न ग्लायति न मनोदुःखं भजते। ग्लानिः खेदः। स्पृष्ट्वा राङ्कवकौशेयादिवस्त्रं अजलोमकृतं च समत्वेनानुभवति। एवं सुवेषतरुणीजननटप्रेक्षासु शत्रुदर्शने च समः। बहुघृतं क्षीरषष्टिकां कोद्रवांश्च समं भोजने। देवदारुतैलं कर्पूरादि च तुल्यं जिघ्रतः। तथा कर्तव्यं यथा केवलैर्मानसैः सुखदुःखैर्न स्पृश्यते। एवं तेन जितानीन्द्रियाणि भवन्ति। न त्वप्रवृत्त्येव। इत्यप्यैतन्तः संयमः आश्रयणीयः।। ६८।।

इन्द्रियाणां तु सर्वेषां यद्येकं क्षरतीन्द्रियम्।

तेनास्य क्षरति प्रज्ञा द तेः पादादिवोदम्।। ६९।।

अन्वय - सर्वेषां इन्द्रियाणां तु एकं इन्द्रियं क्षरति तेन द तेः पादात् उदकमिव अस्य प्रज्ञा क्षरति ।

हिन्दी अर्थ - सब इन्द्रियों में यदि एक भी इन्द्रिय अपने विषय में आसक्त रहने लगती है तो उसी के कारण इस मनुष्य की बुद्धि ऐसे नष्ट होने लगती है जैसे चमड़े के बर्तन=मशक में छिद्र होने से सारा पानी बहकर नष्ट हो जाता है ॥६६॥

मेधातिथिः । “ननु च ब्रह्मचारिणा स्त्रीसम्बन्धो यत्नेन वर्ज्यः, संस्कृतभिक्षालाभस्तु किमिति निषिध्यते।” अत आह । निर्धारणे षष्ठी । एकमेव यदीन्द्रियं क्षरति स्वातन्त्र्येण स्वविषये वर्तमानं न निवार्यते । ततो स्य क्षरति प्रज्ञा धैर्यमिन्द्रियान्तरविषयमपि । द तिश्छागादिचर्मोदकाद्याहरणभाजनं, तस्य संव तेष्वपीतरेषु यद्येकस्मादुदकं पादात्स्त्रवति, सर्वं रिच्यते । ज्ञानाभ्याससम्भ तं धैर्यं सम्यक्ज्ञानमेव वा । विग धन तथा तद्गतमानसस्य न तत्त्वतो युक्तिशास्त्रगम्या अर्थाः सम्यक् प्रतिभासन्ते ॥ ६६ ॥

वशे कृत्वेन्द्रिग्रामं संयम्य च मनस्तथा ।

सर्वान्संसाधयेदर्थानक्षिण्वन् योगतस्तनुम् ॥ १०० ॥

अन्वय - इन्द्रिग्रामम् वशे कृत्वा मनः संयम्य तथा योगतः तनुं अक्षिण्वन् सर्वान् अर्थान् संसाधयेत् ।

हिन्दी अर्थ - पांच कर्मेन्द्रिय, पांच ज्ञानेन्द्रिय (इन दश इन्द्रियों के समूह को) वश में करके और मन को रोक कर तथा युक्ताहार विहार रूप योग से शरीर की रक्षा करता हुआ सब अर्थों को सिद्ध करे ॥ १०० ॥

मेधातिथिः । उपसंहरति । सत्यपीन्द्रियत्वे मनसः प्राधान्यात्पथगुपादानम् । ग्रामः सङ्घातः । विधेयीकृत्येन्द्रियाणि तथा मनः । सर्वानर्थांश्चैतस्मार्तकर्मसाध्यान्संसाधयेन्निष्पादयेत् । तनुं शरीरमक्षिण्वन्नपीडयन् ।

योगतः युक्त्या । सहसा कस्यचित्कठिनासनकृष्णाजिनादिप्रावरणात् पीडा भवति सुकुमारप्रकृतेः, तदर्थमिदमुच्यते । येषां सुशीलितं सुसंस्कृतं भोजनं म दुशय्यादि, न तैः सहसा तत्त्यक्तव्यमपि तु क्रमेण सात्म्यतामानेतव्यं तद्विपरीतम् । ‘योगः’ क्रमेण प्रव तिरुच्यते । तत्र च योगतो वशे कृत्वेति सम्बन्धः । यथास्थानमेव वा योगत इति योजनीयम् । युक्त्या औचित्यतः शरीरं नापनयेत् । तदुचितं शरीरस्य न तज्झटिति निवर्तयेत् । तात्पर्यं वा ‘योगः’ । त तीयार्थं तसिः । तात्पर्येण शरीरं रक्षेत् ॥ १०० ॥

पूर्वा सन्ध्यां जपंस्तिष्ठेत्सावित्रीमर्कदर्शनात् ।

पश्चिमां तु सदा सीत सम्यगक्षविभावनात् ॥ १०१ ॥

अन्वय - पूर्वा सन्ध्यां अर्कदर्शनात् पश्चिमां सावित्रीं जपन् तिष्ठेत् तु सदा सीत सम्यगक्षविभावनात् समासीनः (भवेत्) ।

हिन्दी अर्थ - प्रातःकालीन सन्ध्या के समय सूर्योदय तक गायत्री का जप करता हुआ बैठा रहे । सायंकालीन सन्ध्या में तारे निकलने तक (गायत्री जपता हुआ) बैठा रहे ॥ १०१ ॥

मेधातिथिः । सम्मुखे प्रातः ‘पूर्वा’ सन्ध्या आदित्यास्तमये ‘पश्चिमा’ । तां तिष्ठेत् जपन्सावित्रीम् । आसनादुत्थाय निव तगतिरेकत्र देशे स्यात् । सावित्री उक्तैव-‘तत्सवितुर्वरेण्यमिति’ । तस्या ह्यनुवादः । ओंकारादिविधिः श्लोके सन्ध्याजपार्थ ‘एतदक्षरमेतां चेति’ । आ र्कदर्शनादिति ॥ यावद्भगवानादित्यो द ष्टः । जपस्थानयोरयमेव विनिर्देशः ।

“ननु किमवधिना अर्कोदय एव सन्ध्या निवर्तते । तथाहि । ‘न सर्वं तमः क्षीणं नापि परिपूर्णः प्रकाश एषा सन्ध्या’ । उक्तं च ‘दिवि प्रकाशो भुवि चान्धकारः कालः स सावित्र इति प्रदिष्टः ।’ निरुक्ते प्युक्तं ‘अधोभागः सावित्र’ इति । पशुसमाम्नाये विज्ञायते ‘कस्मात्सामान्यदधस्ताद्रामो धस्तात्कृष्ण’ इति । आदित्योदये च सर्वतस्तमो निवर्तते । उभयमनिव तौ च सन्ध्या-रात्रिधर्मै धर्मै च । अत्यन्तसंयोगे चैषा द्वितीया सन्ध्यामिति । तेन यावत्सन्ध्याकालं तिष्ठेदित्युक्तं भवति । ततः परं स्वातन्त्र्यं स्थितमेव ।” केचिदाहुः सायन्तसंयोगे द्वितीया, किं तर्हि ? “कालश्चाकर्मकाणां कर्मसंज्ञो भवतीति” वार्तिककारस्तत्र

‘कर्मणि द्वितीये’त्येव द्वितीया। यत्तु कालाध्वनोरत्यन्तसंयोग” (पा० २।३।५) इति तद्यत्र क्रियावाची शब्दो न प्रयुज्यते। ‘क्रोशं कुटिला नदी’ ‘सर्वरात्रं कल्याणी’। यत्र च सकर्मको धातुः, ‘मासमधीयत’ इति स तस्य विषयः। इह पुनः ‘सन्ध्यां’ तिष्ठेदिति तिष्ठतिरकर्मकः। अतो विधिनिर्देशः कृत्स्नसन्ध्याप्राप्त्यर्थं स्थानासनयोः कर्तुम्। आरम्भकालस्त्विह नोक्तः, सन्ध्याशब्देनैव समर्पितत्वात्। य एव हि सन्ध्याकालस्यारम्भः स एव तद्विधेः। न हि पूर्णमास्यादिकालवद्दीर्घः सन्ध्याकालो, यदि विलम्बः, स्यादलक्षो ह्यसावतिसूक्ष्मत्वात्तुलान्तरयोरिव नामोन्नामौ। अलक्ष्यपौर्वापर्यौ रात्रेविरामो ह्यनश्च प्रारम्भः। अतिशीघ्रगतिर्भगवान्भास्करस्तस्य यथा निर्मुक्ते राशौ राश्यन्तरसंक्रमणं त्रुटिमात्रकालमिच्छन्ति ज्योतिषिकाः। एवं दिवसारम्भावसानयोरप्युदयास्तमयौ। प्रागुदयाद्रात्रारुदिते हः। अनेन च नास्ति। ‘सन्ध्या’। आदित्योदयेनैव रात्रिविरामात्। अत एवोदयास्तमयसमीपयोरनुष्ठानप्रवृत्तिः। स्पष्टे च सूर्ये नक्षत्रेषु च निवर्तित्यतो य इत्यन्तं कालमुपास्ते तेनावश्यं मुख्ये काले विधिनिर्वर्तितो भवति। अत एव च यावान्सावित्रः कालः सेह सन्ध्या भिप्रेता न ज्योतिःशास्त्रगणिता। सा चोक्ता पुरस्तात्। “यद्येवं, येषामयमेवाग्निहोत्रकालस्तेषां सन्ध्याविधेरभावः प्रसक्तः”।

केयं परिचोदना। श्रौतेन स्मार्तस्य बाधो युक्त एव। नैव चात्र विरोधः। तिष्ठतापि शक्यं होतुमासीनेन च।

“ननु च न केवले स्थानासने सन्ध्ययोर्विहिते, किन्तु त्रिकजपोऽपि। तच्च सावित्री जपन्कथं होममन्त्रमुच्चारयेत्?”

अस्तु जपस्य बाधः। प्रधाने तावत्स्थानासने न विरुध्येते। ‘गुणलोपे च मुख्यस्ये’-त्यनेन न्यायेन जपस्याङ्गत्वाद्बाधो युक्तः। तयोश्च प्रधानत्वं साक्षाद्विधिसम्बन्धातिष्ठेदासीतेति च। जपस्य तु गुणत्वं, शत्रन्तत्वाज्जपतेर्लक्षणत्वावगमात्। अधिकारसंबन्धश्च स्थानासनयोरेव, “न तिष्ठति तु यः पूर्वा” तथा “तिष्ठन्नैशमेनो व्यपोहतीति”।

यत्तु केनचिदुक्तं-“तिष्ठतिरत्र गुणः, प्रधानं जपकर्म। ततो हि फलमश्रौषेति”।

तत्रोच्यते। नैवायं कामिनो धिकारः, कुतः फलश्रवणम्? यत्तु प्रणवादिवाक्ये ‘वेदपुण्येन युज्यत’ इति फलानुवादभ्रमः, स तत्रैव निर्णीतः। तस्मात्स्थानाराने प्रधाने।

अथवा अग्निहोत्रिणः सकृत्सावित्री जपिष्यन्ति त्रिरावर्तयिष्यन्ति वा। न तावताग्निहोत्रस्य कालातिपत्तिः। ‘अश्नन् सायं विनिर्मुक्त’ इति न तावता विहन्यते। अश्नशब्दः चिरकालवचनः। तावता च कृतसन्ध्यार्थो भवति। अकदर्शनपर्यन्तता हृङ्गमेव। उदितहोमिनां कृतसन्ध्यानामेवाग्निहोत्रहोमः।

गौतमेन तु ‘सज्योतिष्याज्योतिषो दर्शनादिति’ (अ० २ सू० २७) सूत्रस्यार्थः। ‘एतावान्कालः सन्ध्योच्यते’। न विध्यङ्गम्। तत्रैतावति काले नास्त्यावृत्तिः। यथा ‘पौर्णमास्यां यजेतेति’ न कालानुरोधेन कर्मण आवृत्तिः, तथा ‘पूर्वा सन्ध्यां सनक्षत्रां पश्चिमां सदिवाकरामितिः तदपि काललक्षणं ‘एतावान्काल इह सन्ध्याशब्देनोच्यते, तत्र सान्ध्यो विधिरनुष्ठेयः’। तत्रेयति सन्ध्याशब्दवाच्ये काले च मुहूर्तमात्रे यदि त्रिचतुरासु कालकलासु स्थानासनजपान्कुर्यात् सम्पन्न एव विध्यर्थः। न ह्यत्र कृत्स्नकालव्याप्तिः श्रुता मनोरिव। सर्वथा अग्निहोत्रसन्ध्याविधी समानकालावपि शक्यावनुष्ठानम्।

सदाशब्दो नित्यतामाह। उभयसन्ध्याशेषः।

आसीत आसनमनूर्ध्वतावस्थानमुपविष्टो भवेत्। ‘ऋक्षं’ नक्षत्रम्। ‘आ’ तद्विभावनात्। आ कर्ददर्शनादिति य आकारः स इहानुषक्तव्यः।

सम्यक्शब्दो दर्शनविभावनयोर्विशेषणम्। सम्यग्यदा परिपूर्णमण्डल आदित्यो भवति, नक्षत्राणि च भास्वन्ति स्वभासा युक्तानि नादित्यतेजोभिभूतानि॥ १०१॥

पूर्वा सन्ध्यां जपंस्तिष्ठन्नैशमेनो व्यपोहति।

पश्चिमां तु समासीनो मलं हन्ति दिवा कृतम्॥ १०२॥

अन्वय - पूर्वा सन्ध्यां जपन् तिष्ठन् नैशम् एनः व्यपोहति पश्चिमां तु समासीनः दिवाकृतं मलं हन्ति।

हिन्दी अर्थ - प्रातःकालीन संध्या में बैठकर जप करके रात्रिकालीन मानसिक मलिनता या दोषों को दूर करता है और सायंकालीन संध्या करके दिन में संचित मानसिक मलिनता या दोषों को नष्ट करता है।। १०२।।

विशेष - अभिप्राय यह है कि दोनों समय संध्या करने से पूर्ववेला में आये दोषों पर चिन्तन-मनन और पश्चात्ताप करके उन्हें आगे न करने के लिए संकल्प किया जाता है तथा गायत्री-जप से अपने संस्कारों को शुद्ध पवित्र बनाया जा सकता है।

मेधातिथि। अयमत्राधिकार उच्यते। एनः प्रतिषिद्धसेवनाज्जातो दोषस्तं व्यपोहत्यपनुदति। निशि भवं नैशं रात्रौ कृतम्। एवं मलमेनःशब्देन समानार्थम्।

न च सर्वस्य दिवाकृतस्य नैशिकस्य चैतत्प्रायश्चित्तम्। तथा सति कृच्छ्राद्युपदेशप्रायश्चित्तविशेषो नर्थकः स्यात्। “अर्के चेन्मधु विन्देत किमर्थं पर्वतं व्रजेदिति लोकिकात्प्रवादात्। किं तर्हि ? यदनुचितं कृतं अशक्यपरिहारमनाम्नातप्रायश्चित्तविशेषं लघीय एनस्तदपैति। यथा सुप्तस्य हस्तचारशय्यापरिवर्तनादिना सूक्ष्मप्राणिवधो, गुह्याङ्गकण्डूकर्षणं ‘नाकस्मात्स्प शेदिति’ प्रतिषिद्धम्, लालास्रवादिना चाशुचित्वमतत्कालकृतशौचस्यावस्थाने प्रतिषिद्धसेवनादि। एतदभिप्रायमेवेदं “सर्वदैवाशुचिर्ज्ञेयः सन्ध्योपासनवर्जितः” इति। न चानित्यतापत्तिः, एवंविधस्य दोषस्य सर्वदाभावात्।

दिवा च पथि गच्छन्नन्यस्त्रीमुखसन्धानसम्पन्नं तज्जन्यचित्तविकारोन्मीलने क्रुद्धाश्लीलसम्भाषणम्। तत्सन्ध्याविधी अपनुदतः।।१०२।।

न तिष्ठति तु यः पूर्वा नोपास्ते यश्च पश्चिमाम्।

स शूद्रवद् बहिष्कार्यः सर्वस्माद्विजकर्मणः।। १०३।।

अन्वय - यः पूर्वा न तिष्ठति पश्चिमां च न उपासते सः शूद्रवत् सर्वस्मात् द्विजकर्मणः बहिष्कार्यः।

हिन्दी अर्थ - जो मनुष्य नित्य प्रातः और सायं सन्ध्योपासन को नहीं करता उसको शूद्र के समान समझकर समस्त द्विज कार्यों से पथक् कर देना चाहिये।। १०३।।

मेधातिथिः। अनेनाननुष्ठानप्रत्यवायं वदन्नित्यतामेव समर्थयति। यः प्रातःसन्ध्यायां नोर्ध्व आस्ते, न च पश्चिमायामुपविष्टो भवति, स शूद्रतुल्यो वेदितव्यः। सर्वस्माद्विजकर्मणः आतिथ्यादिसत्कारसम्प्रदानादितो बहिष्कार्यो पनोद्यः। अतः शूद्रसमानतानिरासार्थं नित्यमनुष्ठेया सन्ध्या। इदमधिकारवाक्यम्। अत्र च स्थानासन एवोपास्ते जपे। यस्य चाधिकारसम्बन्धस्तत्प्रधानम्, अन्यत्तत्संबद्धमङ्गम्।। १०३।।

अपां समीपे नियतो नैत्यकं विधिमास्थितः।

सावित्रीमप्यधीयीत गत्वा रण्यं समाहितः।। १०४।।

अन्वय - अरण्यं गत्वा अपां समीपे नियतः समाहितः नैत्यकं विधिमास्थितः सावित्रीमपि अधीयीत।

हिन्दी अर्थ - अरण्य में जाकर जल के समीप इन्द्रियों को रोककर एकाग्रचित्त से नित्य चर्या का अनुष्ठान करता हुआ गायत्री जप करे।

मेधातिथिः। अयमपरः स्वाध्यायविधिः। प्रकरणान्तरे श्रुतत्वात्पूर्वस्माद्ग्रहणार्थादिभद्यते। बहिर्ग्रामात्रिर्जनो देश अरण्यम्। तद्गत्वा प्राप्यापां समीपे नदीवाप्यादिस्थाने। तदभावे कमण्डलवादिभाजनस्थानामपि। नियतः शुचिर्यत्नवान्वा। समाहितः परित्यक्तचित्तव्याक्षेपः। सावित्रिमप्यधीयीत। यदि बहुसूक्तानुवाकाध्यायादि कयाचित्कार्यातिपत्त्या न शक्यते।

नैत्यकं विधिमास्थितः। नित्य एव नैत्यकः। नित्यो यं विधिरित्येवं स्थितप्रज्ञः।

ग्रहणार्थश्च स्वाध्यायाध्ययनविधिः प्रकृतिः, अयं विकारः संस्तदीयान्धर्मान्मा हृणाति। तेन ‘ब्रह्मणः

प्रणवं' प्राक्कूलान्' इत्यादिधर्मो भवति। अन्ये तु 'विधा' विद्या-प्रकार-इतिकर्तव्यतेत्यादि चक्षते। नित्ये ब्रह्मचारिणा वश्यकर्तव्ये स्वाध्यायाध्ययने विधेतिकर्तव्यता तामाश्रितः। अस्य तु विधेस्तदा नित्यत्वं 'ब्रह्मसूत्रं' हि तत्सम तमित्यादिवाक्येभ्यो वसातव्यम्।

आद्यमेव व्याख्यानं युक्तरूपं द श्यते। न हि विधिशब्दः प्रकारवचनतया प्रसिद्धः। यदि च नैत्यकशब्देन ब्रह्मचारिणो विधिरुच्यते तदा "नैत्यके नास्त्यनध्यायः" (२।१०६) इत्यत्रापि नैत्यकशब्देन तस्यैवाभिधानं स्यात्तत्तश्चानध्ययननिषेधस्तत्रैव प्रसज्येत।।१०४।।

वेदोपकरणे चैव स्वाध्याये चैव नैत्यके।

नानुरोधो नस्त्यनध्याये होममन्त्रेषु चैव हि।। १०५।।

अन्वय - वेदोपकरणे स्वाध्याये च नैत्यके च होममन्त्रेषु च अनध्याये अनुरोधः नास्ति।

हिन्दी अर्थ - वेद के पठन-पाठन में और नित्यकर्म में आने वाले गायत्री जप या सन्ध्योपासना में तथा यज्ञ करने में अनध्याय का विचार या आग्रह नहीं होता अर्थात् इन्हें प्रत्येक स्थिति में करना चाहिए, इनके साथ अनध्याय का विचार लागू नहीं होता।। १०५।।

मेधातिथिः। उपकरणमुपकारकं वेदाङ्गं कल्पसूत्रनिरुक्ताद्युच्यते। तस्मिन्पठ्यमाने ध्यायेष्वनुरोध आदरो नास्ति। स्वाध्याये होममन्त्रेषु चैव ह्यनध्याया नादरणीयाः। अनध्यायेष्वध्येतव्यम्। 'न निरोध' इति वा पाठः। निव त्तिरनध्यायेष्वध्ययनस्य नास्ति। यद्यप्यध्ययनविधिधर्मो न यायायेनध्ययनं, अध्ययनविधिश्च स्वाध्यायविषयः, स्वाध्यायश्च वेदो, न च वेदशब्दवाच्यान्यङ्गानि, तथापि वेदवाक्यमिश्रत्वात् तद्बुद्धिः स्यादिति स्पष्टार्थमुच्यते। दृष्टान्तो वा यम्। वेदाङ्गेष्विव वेदे प्यनध्यायो नास्ति। होममन्त्रेषु अग्निहोत्रहोमे ये मन्त्रा अन्यस्मिन्वा सावित्रादिशान्तिहोमे। एतच्च प्रदर्शनार्थम्। शश्वज्जपप्रैषादिमन्त्राणां कर्माङ्गानां वैदिकवाक्योच्चारणमात्रधर्मो नध्यायानध्ययनं स्वाध्यायाध्ययनविधिप्रयुक्त इति मन्यमानो होमादिमन्त्रेषु चतुर्दश्यादिष्वनुच्चारणं प्रपद्येत यः, स न्यायसिद्धेनार्थेनानूद्यमानेन प्रतिबोध्यते। स्वाध्यायाध्ययनविधिप्रयुक्तमनध्यायानुक्रमणं न वेदधर्मः, ततो नास्ति कर्माङ्गमन्त्रेष्वनध्यायः।

नैत्यके स्वाध्याये पूर्वेण वाक्येन सर्वाश्रमिणां विहिते नित्ये स्वाध्यायविधौ।।१०५।।

नैत्यके नास्त्यनध्यायो ब्रह्मसत्रं हि तत्सम तम्।

ब्रह्माहुतिहुतं पुण्यमनध्यायवषट्कृतम्।। १०६।।

अन्वय - नैत्यके अनध्यायः नास्ति हि तत् ब्रह्मसत्रं स्म तम् अनध्यायवषट्कृतं ब्रह्माहुतिहुतं पुण्यम् (स्म तम्)।

हिन्दी अर्थ - नित्यकर्म में अनध्याय नहीं होता क्योंकि उसे ब्रह्मयज्ञ माना गया है। अनध्याय में किए गए अग्निहोत्र को पुण्यरूप कहा गया है।

मेधातिथिः। पूर्वविधिशेषो यमर्थवादः। एतेन हेतुना नैत्यके नास्त्यनध्यायो यतो ब्रह्मसत्रं तत्सम तम्। सततप्रवृत्तं 'सत्रं', यथा सहस्रसंवत्सरादिसत्रं न कदाचिद् विच्छिद्यत इत्यतः सत्रमेवमिदमपि। ब्रह्माध्ययननिर्वर्त्य 'ब्रह्मसत्रम्' सत्रत्वाच्च न कदाचिद्विच्छेत्तव्यम्। विच्छेदे हि सत्रत्वं न स्यात्। सत्रत्वमिदानीं रूपकभङ्ग्या योजयति। 'ब्रह्म'अध्ययनम् 'आहुतिहुतम्' अन्यत्सत्रं सोभाहुत्या हूयते। जुहोतिर्निव तौ वर्तते। अनेकार्थत्वाद्भातूनाम्। ब्रह्मशब्देन तद्विषयाध्ययनक्रिया लक्ष्यते। ब्रह्माध्ययनमाहुतिरिव "उपमितं व्याघ्रादिभिरिति" (पा० सू० २।१।५६) समासः। 'अनध्याये यदध्ययनं' तेन 'वषट्कृतम्'। यथा याज्यान्ते अविच्छेदो वषट्कारेण क्रियत एवं चतुर्दश्याद्यनध्यायाध्ययनं वषट्कारस्थानीयम्। वषट्शब्देन वौषट्शब्दो लक्ष्यते। तेन कृतं युक्तं संस्कृतम्। साधनं कृतेति समासः।। १०६।।

यः स्वाध्यायमधीते ब्रह्मं विधिना नियतः शुचिः।

तस्य नित्यं क्षरत्येष पयो दधि घ तं मधु।। १०७।।

अन्वय - यः अब्दं स्वाध्यायम् शुचिः नियतः विधिना अधीते तस्य एषः नित्यं पयः दधि घ तं मधु क्षरति।

हिन्दी अर्थ - जो व्यक्ति वर्ष भर स्वाध्याय को अर्थात् वेदों का अध्ययन एवं गायत्री का जप, यज्ञ, उपासना आदि स्वच्छ-पवित्र होकर, एकाग्रचित्त होकर विधिपूर्वक करता है उसके लिए यह स्वाध्याय सदा दूध, दही, घी और मधु को बरसाता है अर्थात् सुफलदायी होता है।। १०७।।

मेधातिथिः। प्रकृतविधिशेषो यम्। स च नित्यसमधिगतः। नित्ये च फलश्रवणमर्थवादः। न च विधिविभक्तिर्विद्यते। येन “एकस्य तूभयत्वे संयोगः पथक्त्वमि” त्यनेन न्यायेनाधिकारान्तरहेतुः पयःप्रभ ति स्यात्। लब्धे च नित्ये धिलंकारे रात्रिसत्रन्यायोऽपि नास्ति, येन पय आदीनि निष्फलत्वेन कल्पेरन्। तस्मादर्थवाद एवायं अधीयानस्य लोकपक्त्या प्रतिग्रहादिना गोलाभात्पयःप्रभ तेः प्रक्षरणानुवादस्यालम्बनम्।

स्वाध्यायं वेदमधीते ब्दं संवत्सरं विधिना प्राक्कूलाध्यासनेन। नियतः संयतेन्द्रियः। शुचिः स्नानादिना। तस्य पुरुषस्य नित्यं यावज्जीवम्। क्षरति स्रवति ददाति, एषः स्वाध्यायः। ‘पयो दधीति।’

अन्ये तु धर्मार्थकाममोक्षान् पय आदिभिः शब्दैरभिहितान्मन्यन्ते। पयः शुद्धिसामान्याद्धर्मः, दधि पुष्टिहेतुत्वादर्थः, स्नेहसामान्यात् घ तं कामः, सर्वरसैक्यान्मधु मोक्षः। यावान्कश्चन पुरुषार्थः स सर्वो वेदाध्ययनात्संवत्सरेणैव प्राप्यते किं पुनर्बहुना कालेन ?

अर्थवादत्वात्पादिशब्दानां को र्थो युक्त इति नाभिनिवेष्टव्यम्।। १०७।।

अग्नीन्धनं भैक्षचर्यामधःशय्यां गुरोर्हितम्।

आ समावर्तनात्कुर्यात्कृतोपनयनो द्विजः।। १०८।।

अन्वय - कृतः उपनयनः द्विजः अग्नीन्धनम् भैक्षचर्यामधः शय्याम् गुरोः हितम् आसमावर्तनात् कुर्यात्।

हिन्दी अर्थ - यज्ञोपवीत संस्कार में दीक्षित द्विज अग्निहोत्र करना भिक्षाव त्ति, भूमि में शयन, गुरु की सेवा, समावर्तन संस्कार पर्यन्त करता रहे।। १०८।।

मेधातिथिः। सायम्प्रातः समिदिभरग्नेरादीपनमग्नीन्धनम्। अपर्यङ्कारोहणमधःशय्या। न तु स्थण्डिलशायित्वमेव। गुरवे हितमुदकुम्भाद्याहरणं शुश्रूषणलक्षणम्। यत्तु तदुपकारकरणं तद्यावज्जीविकम्। एतत् आ ब्रह्मचर्यसमाप्तेर्गुरुकुलनिव तिलक्षणात् स्नानात्कर्तव्यं, स्वाध्यायाध्ययन-विध्यर्थत्वात्। ब्रह्मचर्यस्य तद्धर्माणां च यावद्ग्रहणमनुव त्तिस्तन्निव त्या च निव त्तिः सिद्धैवेति।

अग्नीन्धनादीनां पुनर्वचनं तदव्यतिरिक्तस्यातिक्रान्तस्य धर्मकलापस्योत्तरेषामप्याश्रमिणामनुष्ठानार्थम्। तथा च गौतमः (अ०३ सु० ६) “इतरेषां चैतदविरोधि” इति।

“अथैवं कस्मान्न भवति-‘एते यावद्ब्रह्मचर्यभाविनः, अन्ये पुनरर्वागपि निवर्तन्त’ इति”। स्म त्यन्तरमत्र दर्शितम्। प्रधानकालानुवर्तिनश्च नियमा इत्येष न्यायः सत्यां गतौ स्यात्।

गुरवे हितमिति हितयोगे चतुर्थी (पा० सू० २।१।३६) न्याय्या।। १०८।।

आचार्यपुत्रः शुश्रूषुर्ज्ञानदो धार्मिकः शुचिः।

आप्तः शक्तो र्थदः साधुः स्वो ध्याप्या दश धर्मतः।। १०९।।

अन्वय - आचार्यपुत्रः शुश्रूषुः ज्ञानदः धार्मिकः शुचिः आप्तः शक्तः अर्थदः साधुः (एते) दश धर्मतः अध्याप्याः।

हिन्दी अर्थ - अपने आचार्य का पुत्र, सेवा करने वाला, किसी विषय के ज्ञान देने वाला, धर्मनिष्ठ व्यक्ति, छल-कपटरहित आचरण वाला, घनिष्ठ व्यक्ति मित्र आदि, विद्या ग्रहण करने में समर्थ अर्थात् बुद्धिमान्, धन देने वाला, हितैषी तथा अपने परिवार का सम्बन्धी आदि ये दश धर्म से अवश्य पढ़ाने योग्य हैं।। १०९।।

मेधातिथिः। वक्ष्यति (श्लो० २३३) 'सर्वेषामेव दानानां ब्रह्मदानं विशिष्यत' इति तत्र कीदृशाय विद्या दातव्या इति पात्रलक्षणार्थः श्लोकः। ब्रह्मचारिधर्मप्रसङ्गेनाध्यापनविधिरयमुच्यते।

आचार्यस्य पुत्रः। शुश्रूषा परिचर्या गृहोपयोगि शक्तितः कर्मकरणं शरीर-संवाहनं च। ज्ञानदः यः कश्चिद्ग्रन्थ आचार्यस्य न विदितः, शिष्येण कथञ्चिच्छिक्षितो कामकलाविषयो धर्मविषयो वा। विद्याविनिमयेनेदमध्यापनम्। 'धार्मिकः' अग्निहोत्रादिकर्मानुष्ठानप्रधानः। शुचिर्मद्वारिशुद्धः अर्थशुद्धश्च। गोबलीवर्दवत्पदत्रयमपुनरुक्तं-'धार्मिकः' 'शुचिः' 'साधुरिति'। आप्तः सुहृद्बान्धवादिः प्रत्यासन्नः। शक्तः ग्रहणधारणसमर्थः। अर्थदः। स्वः पुत्रः उपनीतश्च। पूर्वं अन्योपनीता अप्यध्याप्याः।

"ननु च धर्मत इत्युच्यते, एतैरध्यापितैर्धर्मो भवति। अर्थदश्च दष्टेनोपकरोति, तव कुतो दष्टकल्पना?"

केनोक्तं कल्पनेति। श्रुते का कल्पना। साक्षादेव हि श्रुतं अध्याप्या दश धर्मत इति।

उपाध्यायस्त्वाह धर्मशास्त्रव्यवस्थोच्यते। एतैरध्यापितैर्धर्मातिक्रमो न भवति, न पुनरर्थवे अध्यापिते विद्यादानलक्षणो धर्मो भवति।।१०६।।

नापष्टः कस्यचिद्ब्रूयान्न चान्यायेन पच्छतः।

जानन्नपि हि, मेधावी जडवल्लोक आचरेत्।। ११०।।

अन्वय - नापष्टः अन्यायेन च पच्छतः कस्यचिद् न ब्रूयात्। मेधावी जानन् अपि लोके जडवत् आचरेत्।

हिन्दी अर्थ - कभी बिना पूछे अन्याय से पूछने वाले जो कि कपट से पूछता हो ऐसे किसी को उत्तर न देवे उनके सामने जानते हुए भी बुद्धिमान् लोक में जड़ के समान रहे।।११०।।

मेधातिथिः। अधीयानेनानुपसन्नेन यदि नाशितमपाक्षरं विस्वरं वा धीतं तदा पष्टेन न वक्तव्यम्, 'नाशितं त्वयैवमेतत्पठितव्यमिति'। शिष्यस्य त्वपच्छतोऽपि वक्तव्यम्। पच्छमानोऽपि यद्यन्यायेन पच्छति तथापि न वक्तव्यम्। प्रश्नपूर्वकम्, 'अस्मिन्वस्तुनि मे संदेहस्तदुपदेष्टुमर्हसीति' शिष्यधर्मेण प्रश्नो न्यायेन। अन्यथा तु जानन्नपि जडवत् मूक इव लोके वर्तेत आचरेदज्ञ इव तूष्णीमासीत्। शास्त्रविषयो यमपष्टसन्देहापनयननिषेधः। व्यवहारे तु वक्ष्यति "नियुक्तो वा नियुक्तो वा धर्मज्ञो वक्तुमर्हतीति।" अन्ये त्वविशेषेणोच्छन्ति।।११०।।

अधर्मेण च यः प्राह यश्चाधर्मेण पच्छति।

तयोरन्यतरः प्रैति विद्वेषं वा धिगच्छति।। १११।।

अन्वय - यः अधर्मेण पच्छति यश्च अधर्मेण प्राह तयो अन्यतरः प्रैति विद्वेषम् वा अधिगच्छति।

हिन्दी अर्थ - जो सत्य का परित्याग दुराग्रह, कपट इत्यादि अधर्म से पूछता है और जो पूर्वोक्त प्रकार से उत्तर देता है। पूछने वा उत्तर देने वाले दोनों में से एक मर जाता है अर्थात् निन्दित होता है अथवा अत्यन्त विरोध को प्राप्त होता है।। १११।।

मेधातिथिः। अस्य प्रतिषेधस्यातिक्रमे दोषमाह अधर्मेण पष्टो न्यायपष्टश्च यः प्रब्रवीति 'एवमेतद्युक्तमध्येतुमिति'। यश्च पच्छति। तावुभावपि म्रियेते अप्राप्तकालो। अथैको व्यतिक्रमकारी स एव म्रियते। यद्यन्यायेन पष्टो न वक्ति तदा प्रष्टैव वा थ प्रतिवक्ति तदोभावपि। अनेनान्यायप्रश्ने दोषदर्शनेन प्रष्टुर्न्यायः प्रश्नविधिः।

विद्वेषं वा द्वेष्यतां लोके प्राप्नोति।। १११।।

धर्मार्थो यत्र न स्यातां शुश्रूषा वापि तद्विधा।

तत्र विद्या न वप्तव्या शुभं बीजमिवोषरे।। ११२।।

अन्वय - यत्र धर्मार्थो न स्याताम् तद्विधा वा शुश्रूषा अपि (न) तत्र विद्या न वप्तव्या। (सा तु) ऊषरे शुभं बीजमिव (व्यर्था भवति)।

हिन्दी अर्थ - जहाँ धर्म और अर्थप्राप्ति न हो और गुरु के अनुरूप सेवाभावना भी न हो ऐसे को विद्या का उपदेश नहीं करना चाहिये, क्योंकि वह ऊसर भूमि में श्रेष्ठ बीज बोने के समान है। जैसे बंजर भूमि में बोया हुआ बीज व्यर्थ होता है उसी प्रकार उक्त व्यक्ति को दी गई विद्या भी व्यर्थ जाती है।। ११२।।

मेधातिथिः। यदुक्तम् “अध्याप्या दश धर्मत” (अ० २।१०६) इति तस्यैवायं प्रकारान्तरेण सङ्क्षेपतः प्रतिनिर्देशो, नापूर्वार्थाभिधानम्, प्रकृतानुवादत्वात्। अर्थशब्द उपकारमात्रलक्षणापरो द्रष्टव्यः, विद्याविनिमयेनापि पूर्वमध्ययनस्योक्तत्वात्। तद्विधा ध्यापनानुरूपा। महती महती स्वर्ल्प स्वल्पेति। तत्र विद्या। विद्यते ज्ञायते यया सर्वो र्थ इति सा ‘विद्या’ पाठो र्थावबोधश्च। अनुपकारी ना ध्याप्यः, न चास्यार्थविवरणं कर्तव्यम्।

ऊषरो भूमिभाग उच्यते, यस्मिन्नखिले पि म त्तिकादोषाद्बीजं न प्ररोहति। शुभं श्रेष्ठं व्रीह्यादिकं लाङ्गलादिनोप्यते। एवं विद्या पि क्षेत्रे व्युप्ता महाफला भवति। न चैतन्मन्तव्यम्, अर्थमादाय यदध्यापनं सा भूतिः। न हि पणपरिमाणसम्भाषणपूर्विका तत्र प्रव त्तिः- ‘यदेयद्दासि तदैतदध्यापयामिति’। एतद्भ त रूपम्। न पुनरर्थोपकारकगन्धमात्रेण। यत्तु ‘न पूर्वं किंचिद्गुरवे उपकुर्वीतेति’ नासौ पूर्वोपकारप्रतिषेधः, किन्तु स्यान्स्यता वश्यमाज्ञप्तेन गुर्वर्थो यथाशक्ति सम्पाद्यः,’ तच्छेष एव प्रतिषेधो न प थग्वक्त्यम्।।११२।।

विद्ययैव समं कामं मर्तव्यं ब्रह्मवादिना।

आपद्यपि हि घोरायां न त्वेनामिरिणे वपेत्।। ११३।।

अन्वय - कामं ब्रह्मवादिना विद्यया सममेव मर्तव्यम् तु एनां घोरायां आपद्यपि इरिणे न वपेत्।

हिन्दी अर्थ - वेद का विद्वान् विद्या को साथ लेकर मर जाये पर भयंकर आपत्तिकाल में भी इस विद्या को बंजर भूमि में न बोये अर्थात् जहां विद्या फलवती न हो, जो उसका विनाश या दुरुपयोग करे, ऐसे कुपात्र के लिए न दे, उसे न पढ़ाये।। ११३।।

मेधातिथिः। समंशब्दः सहार्थः। अप्रतिपादितया स्वदेह एव जर्जरितया युक्तं ब्रह्मवादिनो वेदाध्यायिनो मरणं, न पुनरपात्रे प्रतिपादनम्। अनेन च ज्ञायते अध्यापनमप्यधीतवेदेनवाश्यं कर्तव्यं, न केवलं व त्थर्थम्। नापि वार्यादिदानवत्फलकामस्यैवाधिकारः। तथा च श्रुतिः “यो हि विद्यामधीत्यार्थिने न ब्रूयात्स कार्यहा स्यात्। श्रेयसो द्वारमपाव गुयात्। अध्यापयेन्महदेतद्यशस्यं वाचो धिकारं कवयो वदन्ति। अस्मिन्योगे सर्वमिदं प्रतिष्ठितम्। य एवं विदुरम तारस्ते भवन्ति।” ‘स कार्यहा स्यादित्यनेनानध्यापने दोषानुवदन्ती श्रुतिरेवावश्यकर्तव्यतां ज्ञापयति।

इरिणे। पूर्वोक्तप्रयोजनत्रयोभावो यत्र। आपद्यपि हि घोरायां कष्टायामपि। कष्टा आपदुक्तशिष्याभावः। एतच्चावश्यकर्तव्ये सत्युपपद्यते। नित्यत्वे हि मुख्याभावे प्रतिनिधिशिष्योपादानेनाध्यापननिवर्त्तिः प्राप्ता। व्रीह्यभाववन्नीवारैः। अतो स्यामवस्थायामध्यापनाधिकारनिव त्तिरेव। यथोक्तलक्षणातिथ्यभावे तिथिपूजानिव त्तिः। वपेदिति लक्षणया बीजधर्मेणाध्यापनमुच्यते। बीजं किल क्षेत्रोप्तं बहुफलं भवत्येवं विद्या पि।

अन्ये तु धनाभावनिमित्तामापदमाचक्षते। अत्यन्तदुर्गतेनापि नेरिणे वप्तव्येति वरं भ्रियताम्। “सर्वत एवात्मानं गोपायेद्” इति नैष विधिरितिक्रान्तो भवति सत्यपि तथाविधाध्यापने व त्त्युपाये। तदेतदयुक्तम्। अर्थदो नैवेरिणं, पूर्वोक्तानुवादत्वादिरिणशब्दस्य। यदि चार्थदो पि न भवति कथमापदि तत्र प्रव त्तिः सम्भाव्यते, या निषिध्यते।। ११३।।

विद्या ब्राह्मणमेत्याह शेवधिस्मि रक्ष माम्।

असूयकाय मां मा दास्तथा स्यां वीर्यवत्तमा।। ११४।।

अन्वय - विद्या ब्राह्मणं एत्य आह ते शेवधिः अस्मि माम् रक्ष माम् असूयकाय मा दाः तथा वीर्यवत्तमा स्याम्।

हिन्दी अर्थ - विद्या विद्वान् ब्राह्मण के पास आकर बोली-“मैं तेरा खजाना हूँ, तू मेरी रक्षा कर मुझे मेरी उपेक्षा, निन्दा या ईर्ष्या द्वेष करने वाले को मत प्रदान कर इस प्रकार से ही मैं वीर्यवती=महत्त्वपूर्ण और शक्तिसम्पन्न बन सकूंगी।।११४।।

मेधातिथिः। अयमप्यर्थवाद एव। विद्या मूर्तिमती कचिदुपाध्यायमागत्याह प्रोक्तवती। शेवधिर्निधिस्तवास्मि रक्ष माम्। का पुनस्ते रक्षा ?। असूयकाय कुत्साकराय निन्दकाय मां मादाः। निन्दकं मा ध्यापय। तथा चैवमहं वीर्यवत्तमा तिश्येन तव कार्यकारिणी भवामि। वीर्यं कार्यनिर्वृत्तौ सामर्थ्यातिशयः। ‘शेवधिष्टे स्मीति’ कृतषत्त्वं पठितं तच्छान्दसप्रयोगानुकरणम्।। ११४।।

यमेव तु शुचिं विद्यान्नियतं ब्रह्मचारिणम्।

तस्मै मा ब्रूहि विप्राय निधिपायाप्रमादिने।। ११५।।

अन्वय - यमेव तु शुचिं नियतब्रह्मचारिणम् विद्यात् तस्मै अप्रमादिने निधिपाय विप्राय मां ब्रूहि।

हिन्दी अर्थ - “जिसे तुम छल-कपट रहित शुद्ध श्रद्धाभाव से युक्त, जितेन्द्रिय और ब्रह्मचारी समझो उस आलस्यरहित और इस खजाने की रक्षा एवं वद्धि करने में समर्थ विप्र वेदभक्त जिज्ञासु शिष्य को मुझे पढ़ाना”।।११५।।

मेधातिथिः। यं शिष्यं शुचिं जानीयाः नियतं संयतेन्द्रियं यत्नपरं ब्रह्मचारिणं तस्मै मां ब्रूहि। यो हि निधिं पाति रक्षति। यतो सावप्रमादी न प्रमाद्यति न स्खलति, तत्परत्वात्। शक्ताप्तार्थदादीनां सर्वशिष्याणामेतद्गुणसंयोगे देयेत्यस्मादर्थवादाद्गम्यते।।११५।।

ब्रह्म यस्त्वननुज्ञातमधीयानादवाप्नुयात्।

स ब्रह्मस्तेयसंयुक्तो नरकं प्रतिपद्यते।। ११६।।

अन्वय - यः तु अधीयानात् अननुज्ञातं ब्रह्म अवाप्नुयात् सः ब्रह्मस्तेयसंयुक्तः नरकं प्रतिपद्यते।

हिन्दी अर्थ - जो मनुष्य किसी पढ़ने-पढ़ाने वाले से उसकी बिना आज्ञा या स्वीकृति के वेदज्ञान को ग्रहण करता है वह वेदज्ञान की चोरी का भागीदार होकर नरक में जाता है।। ११६।।

मेधातिथिः। यो भ्यासार्थमधीयानस्यान्यं चोद्दिश्यैवं व्याचक्षाणस्य तत्संनिकर्षमन्य आगत्य तद्ब्रह्मापूर्वं गृह्णीयात्सन्देहं वा पनुदेत्तस्यैष दोष उच्यते। यावदनुज्ञामसौ न दाप्यते। ‘यथैते वत्सकाशादधीयत एवमहमप्यधीयीयेत्यनुज्ञातुमर्हसीति’ लब्धानुज्ञां शिक्षेत। अन्यथा तु यद्ब्रह्माध्ययनं तत्स्तेयमिव। सो ध्येता नेन ब्रह्मचौर्येण संयुक्तो नरकं महायातनास्थानं प्राप्नोति।

अधीयानादिति प चमी “आख्यातोपयोगे” (पा० सू० १।४।२६) इति। अपायस्य वा गम्यमानत्वाद्, ब्रह्म ह्यध्येतुर्निष्क्रामतीव। त्यब्लोपे वा कर्मणि। अधीयानं श्रुत्वा प्नोति शिक्षते।। ११६।।

लौकिकं वैदिकं वा पि तथा ध्यात्मिकमेव वा।

आददीत यतो ज्ञानं तं पूर्वमभिवादयेत्।।११७।।

अन्वय - यतः लौकिकम् वैदिकम् वा तथा च आध्यात्मिकमेव ज्ञानं आददीत तं पूर्वम् अभिवादयेत्।

हिन्दी अर्थ - जिससे लोक में काम आने वाला =शस्त्रविद्या, अर्थशास्त्र, इतिहास, राजनीति विज्ञान आदि सम्बन्धी अथवा वेदविषयक तथा आत्मा-परमात्मा सम्बन्धी ज्ञान प्राप्त करे उसको पहले नमस्कार करे।। ११७।।

मेधातिथिः। अतिक्रान्तं प्रासङ्गिकम्। अभिवादनविधिरिदानीं प्रक्रम्यते। लोके भवं लौकिकं लोकाचारशिक्षणम्। अथवा गीतन त्यवादित्रकलानां ज्ञानं वात्स्यायनविशाखिकलाविषयग्रन्थज्ञानं वा। वैदिकं विधिनोदितम्। वेदवेदाङ्गस्मृतिविषयम्। आध्यात्मिकविद्या त्मोपनिषद्विद्या। आत्मोपचाराद्वा शरीरस्य वैद्यकम्।

एतज्ज्ञानम् यतः शिक्षेत तं पूर्वमुपदेष्टारं पुरुषमभिवादयेत्। प्रथमसङ्गमे यदाशीःप्रयोगार्थं वक्ष्यमाणस्वरूपेण प्रयोगेण शब्देन सम्मुखीकरणं सो भिवादयतेरर्थः।

पूर्वमिति प्रथमम्। तेनासौ सम्बोध्यो, न पुनस्तदीयं वचनमपेक्षितव्यम्। तदाहि प्रत्यभिवादयिता भवेत्। 'अभिवादयेदित्यनेनैव सिद्धत्वात् पूर्वशब्दो नर्थकः' इति चेत्तत्र। सति ह्यस्मिन्नयमर्थो लभ्यते। धातूपसर्गार्थपर्यालोचनया ह्याभिमुख्येन वदनमात्रं प्रतीयते। अन्येनापि सम्बोधितस्य भवत्येव। ये तु 'पूर्व' स्वयोनिगुरुभ्य इति व्याचक्षते, तदप्रकृतसंशब्दितमित्युपेक्ष्यम्॥२२७॥

सावित्रीमात्रसारोऽपि वरं विप्रः सुयन्त्रितः।

नायन्त्रितस्त्रिवेदोऽपि सर्वाशी सर्वविक्रयी॥११८॥

अन्वय - सावित्रीमात्रसारः सुयन्त्रितः विप्रः अपि वरम् सर्वाशी सर्वविक्रयी अयन्त्रितः न।

हिन्दी अर्थ - केवल गायत्रीमन्त्र के सार का ज्ञाता जितेन्द्रिय ब्राह्मण भी श्रेष्ठ है, किन्तु तीन वेदों का ज्ञाता जो सब कुछ खाने वाला हो सब वस्तुओं का व्यापार करने वाला हो अजितेन्द्रिय हो वह श्रेष्ठ नहीं है॥ ११८॥

मेधातिथिः। अभिवादानाद्याचारविधेः स्तुतिरियम्। सावित्रीमात्रं सारं प्रधानं यस्य स एवमुच्यते, सावित्रीमात्राध्ययनः। वरं श्रेष्ठो विप्रो यदि सुयन्त्रितो भवति शास्त्रनिग हीतात्मा। अयन्त्रितस्त्रिवेदोऽपि शास्त्रविदपि। सर्वाशी सर्वमश्नाति लोकाचारगर्हितं साक्षादप्रतिषिद्धमपि। एवं सर्वविक्रयी। प्रदर्शनार्थावशनविक्रयौ अन्यस्यापि प्रतिषिद्धस्य।

एतदुक्तं भवति यथा न्यनियमत्यागान्निन्द्यते एवं प्रत्युत्थानादित्यागादपि।

"अथ कथं 'वरं विप्र' इति ? यावता 'वरो विप्र' इति भविष्यतम्"।

केचिदाहुः सामान्योपक्रमस्य विशेषस्याभिधानात्, 'वरमेतत्'-किं तत् ? 'यत्सुयन्त्रितो विप्र' इति। अन्ये त्वाहुराविष्टलिङ्गो वरशब्दो नपुसंकलिङ्गो प्यस्ति॥११८॥

शय्यासने अध्याचरिते श्रेयसा न समाविशेत्।

शय्यासनस्थश्चैवेनं प्रत्युत्थायाभिवादयेत्॥ ११९॥

अन्वय - श्रेयसा अध्याचरिते शय्यासने न समाविशेत् शय्यासन च एनम् प्रत्युत्थाय अभिवादयेत्।

हिन्दी अर्थ - गुरुजन आदि बड़ों द्वारा प्रयोग में लायी जाने वाली शय्या पलंग आदि और आसन पर न बैठे और यदि अपनी शय्या और आसन पर लेटा हो या बैठा हो तो इन गुरुजन आदि बड़ों को उनके आने पर उठकर अभिवादन करे॥११९॥

मेधातिथिः। शय्या चासनं चेति 'जातिरप्राणिनामिति' (पा० सू० २।४।६) द्वन्द्वैकवद्भावः। तस्मिन् श्रेयसा विद्याद्यधिकेन गुर्वादिना च न समाविशेत् सहासीत। किं सर्वस्मिन्नेव ? नेत्याह अध्याचरिते कल्पिते शय्यात्वेनासनत्वेन च। यत्तु शिलाफलकादिस्तत्र न दोषः। वक्ष्यति च (श्लो० २०४)। "आसीत् गुरुणा सार्धमिति", तस्यैवायमनुवादः।

अन्ये व्याचक्षते 'अध्याचरिते', अधिष्ठित इति। न समाविशेत्तत्रोत्तरकालमपि; न केवलं सहासनप्रतिषेधः। स हि वक्ष्यमाणेनैव सिद्धः। विधौ च सम्भवति नानुवादो युक्तः।

तत्र केचिदाचारतो भेदं व्याचक्षते। यद् गुरोरसाधारण्येन शय्यात्वेनासनत्वेन च विज्ञातं, यत्र गुरुः शेते आस्ते च, तत्र शिष्यः प्रत्यक्षं परोक्षं च नोपविशेत् यत्र तु कथाचिदेते क्रिये गुरुणा कृते तत्र गुरोः प्रत्यक्षं प्रतिषेधः। ईदं शमेवाध्याचरितमुच्यते, न स्वस्वामिसम्बन्धेन यदधिष्ठानम्।

शय्यासनस्थस्य च यदि श्रेयानागच्छति तदा तत् उत्थायाभिवादनं कर्तव्यम्। यत्तु 'यानासनस्थ इति' तद्गुरुद्विष्टमवरोहम्। शय्यासनत्याग एवं भूमिष्ठेन कर्तव्य इति तस्यार्थः। इदं त्वगुरोः श्रेयसः प्रत्युत्थानमासनस्थस्यैव सम्भवति॥११९॥

ऊर्ध्वं प्राणा ह्युत्क्रामन्ति यूनः स्थविर आयति।

प्रत्युत्थानाभिवादाभ्यां पुनस्तान्प्रतिपद्यते॥ १२०॥

अन्वय - स्थविरे आयति यूनः प्राणाः उत्क्रामन्ति प्रत्युत्थान अभिवादाभ्यां पुनः प्रतिपद्यते।

हिन्दी अर्थ - विद्या, पद, आयु आदि में बड़ों के आने पर छोटों के प्राण ऊपर को उभरने-से लगते हैं अर्थात् प्राणों में हलचल घबराहट-सी उत्पन्न होने लगती है। किन्तु उठने ओर नमस्कार करने से फिर से शिष्य प्राणों को सामान्य-स्वाभाविक स्थिति को प्राप्त कर लेता है अर्थात् प्राणों की घबराहट, हलचल और उभराव दूर हो जाते हैं॥१२०॥

मेधातिथिः। पूर्वस्यार्थवादः। स्थविरे व द्धवयस्यायत्यागच्छति, यूनस्तरुणस्योर्ध्वं प्राणाः जीवितहेतवो न्तर्मरुत ऊर्ध्वमास्याद्ब- हिर्निष्क्रामन्ति। अपानव त्तिं परित्यज्य जीवविच्छेदं चिकीर्षन्ति प्रत्युत्थाय यदभिवादनं क्रियते तेन यथापूर्वं जीवितस्थेन कल्पन्ते। प्रतिपद्यते प्रत्युज्जीवति॥ १२०॥

अभिवादनशीलस्य नित्यं व द्धोपसेविनः।

चत्वारि सम्प्रवर्धन्ते आयुर्धर्मो यशो बलम्॥ १२१॥

अन्वय - अभिवादनशीलस्य नित्यं व द्धोपसेविनः तस्य आयुः धर्मः यशः बलम् चत्वारि वर्धन्ते।

हिन्दी अर्थ - अभिवादन करने का जिसका स्वभाव और विद्या वा अवस्था में व द्ध पुरुषों का जो नित्य सेवन करता है उसको आयु, धर्म, कीर्ति और बल, इन चारों की नित्य उन्नति हुआ करती है॥ १२१॥

मेधातिथिः। सर्वानेव प्रति पूर्वाभिभाषिता यथार्हा भिवादनशीलता न पुनरभिवादनशब्दोच्चारणमेव। शीलशब्देन प्रयोजनापेक्षाभाव उच्यते। नित्यं व द्धानुपसेवते प्रियवचनादिना, यथाशक्त्या ह्युपकारेण चाराधयते। तस्य चत्वारि सम्प्रवर्धन्ते। आयुर्धर्मो मुत्र स्वर्गादिफलपादपः। यशोबले च प्रागुक्ते। अर्थवादोऽप्ययं फलावगमहेतुः॥ १२१॥

अभिवादात्परं विप्रो ज्यायांसमभिवादयन्।

असौ नामाहमस्मीति स्वं नाम परिकीर्तयेत्॥ १२२॥

अन्वय - विप्रः ज्यायंसम् अभिवादयन् परम् अहं असौ नामा अस्मि इति स्वं नाम परिकीर्तयेत्।

हिन्दी अर्थ - द्विज अपने से बड़े को प्रणाम करते हुए अभिवादनसूचक शब्द के बाद 'मैं अमुक नाम वाला हूँ' ऐसा कहते हुए अपना नाम बतलाये जैसे-अभिवादये अहं देवदत्तः॥१२२॥

मेधातिथिः। येन शब्देन परः सम्बोध्यते, आशिषं प्रति प्रयोज्यते, कुशलप्रश्नं वा कार्यते, स 'अभिवादः'। अस्मादभिवादादभिवादनप्रतिपादकाच्छब्दात्परम् अव्यवहितपूर्वं इमं शब्दमुच्चारयेत् असौ नामाहमस्मीति। असाविति सर्वनाम सर्वविशेषप्रतिपादकम्। अभिमुखीकरणार्थो यमीद शः शब्दप्रयोगः 'मया त्वमभिवाद्यसे आशीर्वादार्थमभिमुखीक्रियसे'। ततो ध्येष्णामवगम्य प्रत्यभिवादमाशीर्दानादि कर्तुमारभते। न च समान्यवाचिना सर्वनाम्ना प्रयुज्यमानेनैतदुक्तं भवति, -इदं नामधेयेन मया भिवाद्यसे इत्यतो ध्येष्णामनवबुध्य कस्याशिषं प्रयुङ्क्ताम्। अपि च स्वंनाम परिकीर्तयेदिति श्रुतम्। तत्र 'असौ देवदत्तनामा हमस्मि' इत्युक्तेनाभिवादनं प्रतिपद्येत। "असावित्येतस्य पदस्यानर्थक्यादर्थानवायः"। स्म त्यन्तरतन्त्रेणापि व्यवहरन्ति सूत्रकाराः। यथा पाणिनिः (पा० सू० २।३।२) 'कर्मणि द्वितीये'ति द्वितीयादिशब्दैः। इहाप्साविति। 'स्वं नामातिदेशेनेति'। यज्ञसूत्रे पि परिभाषितम्। "यद्येवं स्व नामेत्यनेनैव सिद्धे सो नायेत्यनर्थकम्।" नामशब्दप्रयोगार्थम्। कथम् ? 'स्व नाम कीर्तयेदिदं नामाहमिति। अनेन स्वरूपेणाहमस्मीति'। समानार्थत्वाद्विकल्पं मन्यन्ते। अत्र श्लोकद्वये एतावदभिवादानावाक्यस्य रूपं सिद्धम्। 'अभिवादये देवदत्तनामा हं भोः' उत्तरेण श्लोकेन भारित्येतद्विधास्यते। ज्यायांसमिति वचनात्समहीनानामप्यभिवादनमस्ति, न त्वयं प्रकारः, ज्यायोविषयत्वादस्य॥ १२२॥

नामधेयस्य ये केचिदभिवादं न जानते।

तान्प्राज्ञो हमिति ब्रूयात् स्त्रियः सर्वास्तथैव च॥ १२३॥

अन्वय - ये केचित् नामधेयस्य अभिवादं न जानते तथैव च सर्वाः स्त्रियः प्राज्ञः अहमिति ब्रूयात्।

हिन्दी अर्थ - जो कोई अभिवादन का उत्तर देते समय नामोच्चारणपूर्वक अभिवादन करना नहीं

जानते ओर उसी प्रकार सब स्त्रियों को भी बुद्धिमान् व्यक्ति 'मैं हूँ' बस इतना ही कहे अर्थात् नाम का उच्चारण न करे।। १२३।।

मेधातिथिः। वित्ताद्याधिक्येनाविदुषोऽपि यथाविध्याभिवाद्यतायां तन्निव त्थमिदम्। ये केचिदविद्वांसो नामधेयस्य संस्कृतस्योच्चारितस्याभिवादमभिवादार्थम्। अभिवादिता एतेन वयमित्वैयाकरणा न जानते-संस्कृतं नावबुध्यन्ते-तान्प्राज्ञः नारीश्चाभिवाद्याः। एते न संस्कृतमुच्यमानं प्रतिपद्यन्ते, तत्र विध्येकदेशं स्वनामग्रहणं हित्वा अभिवादये हमित्येतावदेव ब्रूयात् तदपि चेन्नावबुध्यन्ते, लौकिकेनापभ्रंशेनाप्यभिवाद्याः इत्येवमर्थं प्राज्ञग्रहणम्। तदीयामबोधशक्तिं ज्ञात्वोहितव्योऽभिवादप्रयोगो, नोपदेश एवादर्थव्यः। स्त्रियोऽप्येवमेव। सर्वग्रहणं गुरुपत्नीनां संस्कृतप्रयोगज्ञानामपि। अन्ये तु य उपनामिकया प्रसिद्धो वनमालीवर्ण इति, पितृकृतं यत्तस्य नाम तत्र प्रसिद्धम् यत्प्रसिद्धम् न तन्नामेत्यतो सौ स्वनाम कीर्तयेत्।

अन्ये तु प्रत्यभिवादं न जानन्त इति वर्णयन्ति। “प्रत्यभिवादे शूद्रे” (पा०सू० ८।२।८३) इति नामान्ते प्लुतो विहितः। तं ये न विदुस्तेष्वहमित्येव वाच्यम्। व्याकरणप्रयोजनोपन्यासप्रसङ्गेन चैतन्महाभाष्यकारेण प्रदर्शितम्।

“अविद्वांसः प्रत्यभिवादे नाम्नो ये न प्लुतिं विदुः। कामं तेषु तु विप्रोष्य स्त्रीष्विवायमहं वदेत्।।” स्मृत्यन्तरसामर्थ्यादेवायमभिवादशब्दः प्रत्यभिवादे वर्तत इत्याहुः। यदि चैतदेवं न व्याख्यायते तदा ‘नाभिवाद्यः स विदुषेति’ सर्वेण सर्वमभिवादप्रतिषेध आश्रीयमाणे ‘अयमहं’ वदेदिति, स्मृत्यन्तरविरोधः। अस्मिंस्त्वेवं व्याख्याते स प्रतिषेधः स्तुत्यालम्बनो न विधायक एतदर्थानुसारितया नीयते।। १२३।।

भोःशब्दं कीर्तयेदन्ते स्वस्य नाम्नो भिवादाने।

नाम्नां स्वरूपभावो हि भोभाव ऋषिभिः स्मृतः।। १२४।।

अन्वय - अभिवादाने स्वस्य नाम्नः अन्ते भोः शब्दं कीर्तयेत् हि ऋषिभिः भो भावः नाम्नां स्वरूपभाव स्मृतः।

हिन्दी अर्थ - अभिवादन में अपना नाम बताने के पश्चात् ‘भोः’ यह शब्द भी लगायें क्योंकि ऋषियों ने ‘भोः’ के अभिप्राय को नामों के स्वरूप का द्योतक ही माना है अर्थात् ‘भोः’ संबोधन के उच्चारण में ही नाम का अन्तर्भाव स्वतः हो जाता है। जैसे-“अभिवादये अहं देवदत्तः ‘भोः’।। १२४।।

मेधातिथिः। स्वस्य नाम्नो अन्ते भोःशब्दं कीर्तयेत्। स्वग्रहणमभिवाद्यमानप्रतिषेधार्थम्। परिशिष्टो र्थवादः। न च नामाक्षराणामेवान्तेऽपि तु ततः परेषाम् अहमस्मीति। एष हि तत्रेति करणं प्रयोगावधारणार्थम्। एवमेव प्रयोक्तव्यः। अपि च देवदत्तो भो अहमिति दुःशिष्टे प्रयोगे विलम्बितायां प्रतिपत्तौ सम्मुखीभावश्चिरेण स्यात्तत्र कार्यविरोधः व्यवहितसंबन्धे कश्चिन्नैवावधानवान्स्यात्।

स्वरूपभावः स्वरूपस्य सत्ता। अथवा भिवाद्यनाम्नां ‘स्वरूपे’ भवति, तत्स्थाने भवत्यतस्तन्नामनिवृत्तिः। भावसाधनः कर्तृसाधनो वा भावशब्दः। स्वरूपभाव इति सप्तम्यन्तो वा पठितव्यः। भावः भो इत्येतस्य यद्भवनं यत्स्वरूपं तन्नाम्नां स्वरूपम्। यथैव नाम गृहीत्वा कस्यचित्सम्बोधनं क्रियते-‘देवदत्त श्रूयतामि’त्येवं भोःशब्दोऽप्यामन्त्रितविभक्त्यन्तः सम्बोधनायैवं ऋषिभिः स्मर्यते।। १२४।।

आयुष्मान् भव सौम्येति वाच्यो विप्रो भिवादाने।

अकारश्चास्य नाम्नो अन्ते वाच्यः पूर्वाक्षरः प्लुतः।। १२५।।

अन्वय - अभिवादाने विप्रः सौम्य! “आयुष्मान् भव” इति वाच्यः। अस्य स्व नाम्नः अन्ते अकारः पूर्वाक्षरः प्लुतः (वाच्यः)।

हिन्दी अर्थ - अभिवादन का उत्तर देते समय द्विज को ‘हे सौम्य !’ आयुष्मान् हो’ ऐसा कहना चाहिए और नमस्कार करने वाले के नाम के अन्तिम अकार आदि स्वरों को पहल अक्षर सहित प्लुत को ध्वनि में उच्चारण करे। जैसे-‘यज्ञदत्त’ नाम में अन्तिम स्वर अकार है, जो ‘त्’ में मिला

हुआ है। इस प्रकार 'त्' सहित अकार को अर्थात् अन्तिम 'त' को ही प्लुत बोले। उदाहरण है-"आयुष्मान् भव सौम्य यज्ञदत्त३"।। १२५।।

मेधातिथिः। अभिवादन कृते प्रत्यभिवादः पित्रा भिवादयिता एवं वाच्यः आयुष्मान्भव सौम्येति। इतिशब्दः प्रकारे। आयुष्मानेधि दीर्घायुर्भूयाश्चिर जीवेत्येवमादिशब्दपरिग्रहः शिष्टाचारप्रसिद्धो भवति। अकारश्चास्य प्रत्यभिवाद्यस्य यन्नाम तदन्ते यो कारः स प्लुतः कर्तव्यः। प्लुत इति त्रिमात्रस्य संज्ञा। अकारग्रहणमिकारादीनामपि प्रदर्शनार्थम्। अनपेक्षमेव चान्तत्वं दृष्टव्यम्। व्य जनान्तस्यापि यो न्यः स्वरस्तस्य भवति। पूर्वाक्षर इति प्लुतभाविनो कारस्य विशेषणमेतत्। अक्षरमत्र व्य जनम्। तत्र पूर्वश्लिष्टः स एवमुच्यते। एतदुक्तं भवति-पूर्व एव नागन्तुरकारः प्लुतः कर्तव्यः, किं तर्हि ? य एव नाम्नि विद्यते स एव प्लावयितव्यः। सर्वं चैतदेवं व्याख्यानं भगवतः पाणिनेः स्मृतिसामर्थ्येन। शब्दार्थप्रयोगे च मन्वादिभ्यो धिकतरः प्रामाण्ये भगवान्पाणिनिः। स च 'प्रत्यभिवादे शूद्रे'। (पा० सू० ८।२।८३) टेः प्लुतिं स्मरति। टिशब्देन यो न्यो च तदादिशब्दरूपमुच्यते।

विप्रग्रहणमविवक्षितम्। क्षत्रियादीनामप्येष एव विधिः स्मृत्यन्तरसमाचारो ह्येवमेव स्थितः। न चैषां विध्यन्तरमस्ति। अत्रोदाहरणमायुष्मान् भव देवदत्त ३। व्य जनान्तस्यायुष्मानेधि सोमशर्म३न्।। १२५।।

यो न वेत्यभिवादस्य विप्रः प्रत्यभिवादनम्।

नाभिवाद्यः स विदुषा यथा शूद्रस्तथैव सः।। १२६।।

अन्वय - यः विप्रः अभिवादस्य प्रत्यभिवादनम् न वेत्ति विदुषा सः न अभिवाद्यः। सः यथा शूद्रः तथैव (अस्ति)।

हिन्दी अर्थ - जो द्विज अभिवादन करने के उत्तर में अभिवादन करना नहीं जानता अर्थात् नहीं करता बुद्धिमान् आदमी को उसे अभिवादन नहीं करना चाहिए, क्योंकि वह शूद्र के समान है।। १२६।।

मेधातिथिः। "यो न वेत्ति प्रत्यभिवादनमित्येवं वाच्यमभिवादस्येत्यतिरिच्यते, न सङ्गच्छते।" नैवम्। अभिवादस्यानुरूपं प्रत्यभिवादनमित्येवं योजना क्रियते। येन स्वनामोच्चार्याभिवादनं कृतं तस्य नामान्ते प्लुतिः कर्तव्या। यस्त्वं भो इत्येवमभिवदेन्न तस्य नामोच्चारणं नापि प्लुतिरिति। नाभिवाद्य इत्यभिवादन-शब्दोच्चारणप्रतिषेधः। यथाविहितमभिवादनं कर्तव्यम्, न पुनरहं भो इत्यादि, तस्य प्राग्दर्शितत्वात्। यथा शूद्र इति च दृष्टान्तेनैतदेव ज्ञायते। शूद्रस्यापि वद्वयसो भिवाद्यत्वं पूर्वाभिभाष्यत्वमिष्यते।

विदुषेति पादपूरणार्थम्।। १२६।।

ब्राह्मणं कुशलं पच्छेत्क्षत्रबन्धुमनामयम्।

वैश्यं क्षेमं समागम्य शूद्रमारोग्यमेव च।। १२७।।

अन्वय - समागम्य ब्राह्मणं कुशलं, क्षत्रबन्धुमनामयम्, वैश्यं क्षेमं शूद्रं च आरोग्यमेव पच्छेत्।

हिन्दी अर्थ - मिलने पर ब्राह्मण से कुशलता-प्रसन्नता एवं वेदाध्ययन आदि की निर्विघ्नता, क्षत्रिय के बल आदि की दृष्टि से स्वास्थ्य के विषय में, वैश्य से क्षेम-धन आदि की सुरक्षा और आनन्द के विषय में और शूद्र से स्वस्थता के विषय में पूछे।। १२७।।

मेधातिथिः। कृताभिवादनप्रत्यभिवादनयोः सौहार्दं प्राप्ते जिज्ञासाप्रश्ने जातिभेदाश्रयः शब्दनियमो यमिष्यते। प्रष्टव्यानां जातिनियमो यं, न प्रष्टव्यानाम्। नात्यन्तभिन्नार्थत्वाच्च एतेषां स्वरूपनियमो यं विधीयते। आरोग्या नामयशब्दौ समानार्थौ। एवं क्षेमकुशलशब्दावपि नात्यन्तभिन्नौ कुशलशब्दो यद्यपि प्रावीण्यवचनस्तथापीह संयोगिनामर्थानां शरीराणां चानपाये वर्तते। एते वश्यं प्रयोक्तव्याः। अन्येषामपि यथाप्रतिभं विशेषजिज्ञासया प्रतिषेधः। तथा महाभारते कस्मिंश्चिदध्याये दर्शितम्।

केचिदिह 'समागम्येति' लिङ्गान्न गुर्वादिविषयो यं प्रश्नः, किं तर्हि ? सवयसामेव। अभिगमनं हि गुरौ विहितं, न यद च्छया समागमः। अभिगमने पि समागमो स्तीति यत्किंचिदेतत्॥ १२७॥

अवाच्यो दीक्षितो नाम्ना यवीयानपि यो भवेत्।

भोभवत्पूर्वकं त्वेनमभिभाषेत धर्मवित्॥ १२८॥

अन्वय - दीक्षितः च यवीयान् अपि भवेत् (सः) नाम्ना अवाच्यः। धर्मवित् एनं भो भवत् पूर्वकं अभिभाषेत्।

हिन्दी अर्थ - उपनयन में दीक्षित यदि कोई छोटा भी हो तो उसे नाम लेकर नहीं पुकारना चाहिये। व्यवहार में चतुर व्यक्ति को चाहिए कि वह अपने से छोटे ऐसे व्यक्ति को 'भोः' 'भवत्' जैसे आदरबोधक शब्दों से सम्बोधित करे॥१२८॥

मेधातिथिः। प्रत्यभिवादनकाले अन्यत्र च दीक्षितो ज्योतिष्टोमादिषु दीक्षणीयातः प्रभ त्या अवभ थान्नाम्ना न वाच्यस्तस्य यन्नामधेयं तन्नोच्चारयितव्यम्। यवीयान्कनीयानचिरकालजातः। अपिशब्दात् ज्येष्ठस्यादीक्षितस्यापि नामग्रहणनिषेधो नुमीयते। तथा च गौतमः (अ० २ सू० २३) "नामगोत्रे गुरोः समानतो निर्दिशेत्"। 'मान' पूजा तत्पूर्वकं नाम ग्रहीतव्यं, तत्रेश्वरो जनार्दनमिश्र इति।

"कथं तर्हि दीक्षितेन कार्यार्थं सम्भाषः कर्तव्यः ?" - भोभवत्पूर्वकम्। भोः - शब्दं पूर्वं प्रयुज्येन दीक्षितमभिभाषेत, दीक्षितयजमानादिशब्दैर्योगिकैः। न तु भोः - शब्दपूर्वकं नामग्रहणमभ्यनुज्ञायते। भोभवच्छब्दः पूर्वो यस्याभिभाषणस्य तदेवमुक्ते द्वयोश्चैतयोः शब्दयोरेकत्र वाक्ये प्रयोगाभावाद् व्यवस्थां व्याचक्षते। यदा तेन सह सम्भाषणं भवति तदा मन्त्रितविभक्त्यन्तेन भोःशब्देन सम्बोध्यः। यदा तु तदीयगुणाख्यानं परोक्षं करोति, 'तत्रभवता दीक्षितेनैवं कृतं' 'तत्रभवानेवं करोती'त्येवं प्रयोक्तव्यम्। भवदिति च प्रातिपादिकमात्रमुपात्तं, यथा विभक्त्या सम्बन्धकुपैति तदन्तं प्रयोक्तव्यम्॥ १२८॥

परपत्नी तु या स्त्री स्यादसम्बद्धा च योनिः।

तां ब्रूयाद्भवतीत्येवं सुभगे भगिनीति च॥ १२९॥

अन्वय - या परपत्नी योनिश्च असम्बद्धा स्त्री स्यात् ताम् भवति, सुभगे, भगिनी इति एवं ब्रूयात्।

हिन्दी अर्थ - जो कोई दूसरे की पत्नी और योनि से सम्बन्ध न रखने वाली स्त्री अर्थात् सगी बहन आदि न हो उसे 'भवति!' (आप), 'सुभगे !' (सौभाग्यवती) 'भगिनी !' (बहन) इस प्रकार के शब्दों से सम्बोधित करे॥ १२९॥

मेधातिथिः। अर्थप्रयुक्तं सम्भाषणं स्त्रिया सह यदा भवति तदैव कर्तव्यम्।

या तावत्परस्य पत्नी सा 'भवति सुभगे' अथवा 'भवति भगिनि'। भवच्छब्दो यं स्त्रीप्रत्ययान्तः सम्बद्धौ कृतह्रस्वः। भवतीत्यत्रेमिकरणं पदार्थविपर्यासकृतस्वरूपं बोधयति; सुभगे भगिनीत्यत्र प्रकारे। ब्रूयादित्यधिकाराच्छब्दस्वरूपग्रहणं सिद्धम्।

आचार्यतायां च 'मातर्यशस्विनि', कनीयसी च 'दुहितरायुष्मती'त्येवमादिभिः शब्दैः संभाष्या।

पत्नीग्रहणात्कन्याया नैष विधिः।

असम्बद्धा च योनिः। मातृपक्षपितृपक्षाभ्यां या ज्ञातित्वं नागता मातुलदुहित्रादिः तासामन्यं वक्ष्यति (१३२ श्लोक) 'ज्ञातिसम्बन्धियोषित' इति।

"ननु च तेनैव तत्सिद्धम्, अस्योत्सर्गस्यान्यत्र चरितार्थत्वात्किमसम्बद्धा चेत्यनेन"। नात्र पौनरुक्त्योद्भावने यतितव्यं, पद्यग्रन्थो यम्॥१२९॥

मातुलांश्च पितृव्यांश्च श्वशुरान् त्विजो गुरुन्।

असावहमिति ब्रूयात्प्रत्युत्थाय यवीयसः॥ १३०॥

अन्वय - मातुलान्, पितृव्यान् श्वशुरान् ऋत्विजः गुरुन् च यवीयसः (अपि) प्रत्युत्थाय अहम् असौ

इति ब्रूयात् ।

हिन्दी अर्थ - मामा, चाचा, श्वशुर, ऋत्विज और गुरुजन आदि बड़ों को यदि ये छोटे भी हों तो भी उठकर 'मैं अमुक' इस प्रकार नामोच्चारण पूर्वक नमस्कार करे ॥ १३० ॥

मेधातिथिः । गुरुनिति । वचननिर्देशात् य एवात्र गुरुरुक्तः स एव ग ह्यते । किं तर्हि गौतमीय इव सामान्यशब्दो वित्तादिज्येष्ठवचनः । तान्यवीसो भागिनेयादेः स्ववयोपेक्षया हीनवयसः । असावहमिति स्वं नाम निर्दिष्यते । तत्परश्चाहंशब्दो भ्यनुज्ञायते । एतच्च प्रत्युत्थायागतानां कर्तव्यम् । अभिवादनं भोःशब्दप्रयोगो निषिध्यते । उक्तं च गौतमीये "प्रत्युत्थानमनभिवाद्याः" इति ॥ १३० ॥

मातृषसा मातुलानी श्वश्रूथ पितृषसा ।

सम्पूज्या गुरुपत्नीवत्समास्ता गुरुभार्याया ॥ १३१ ॥

अन्वय - मातृषसा मातुलानी श्वश्रूः अथ पितृषसा गुरुपत्नीवत् सम्पूज्या (हि) ताः गुरुभार्याया समाः ।

हिन्दी अर्थ - मौसी, मामी, सास और बूआ ये गुरुपत्नी के समान ही पूजनीय हैं क्योंकि वे गुरुपत्नी के समान स्तर की ही हैं ॥ १३१ ॥

मेधातिथिः । एताश्च गुरुपत्नीवत्सम्पूज्याः प्रत्युत्थानाभिवादानासनदानादिभिः । गुरुपत्नीवत् इत्यनेनैव सिद्धे समास्ता इति वचनमन्यदप्याज्ञादि गुरुपत्नीकार्यं कदाचिदनुजानाति । इतरथा प्रकरणात्सम्पूज्या इत्यभिवादनविषयमेव स्यात् । परिवयसश्च स्त्रियः स्मर्यन्ते । कनीयसीनामप्येष एवाभिवादनविधिः ॥ १३१ ॥

भ्रातृभार्योपसङ्ग्राह्या सवर्णा हन्यहन्त्यपि ।

विप्रोष्य तूपसङ्ग्राह्या ज्ञातिसम्बन्धियोषितः ॥ १३२ ॥

अन्वय - सवर्णा भ्रातृ भार्या अहनि अहनि उपसङ्ग्राह्या ज्ञातिसम्बन्धियोषितः तु विप्रोष्यसङ्ग्राह्या ।

हिन्दी अर्थ - बड़े भाई की सवर्णा स्त्री का प्रतिदिन चरणस्पर्श करके अभिवादन करना चाहिए, ओर जातिवालों तथा सम्बन्धियों की पत्नियों का तो केवल परदेश से लौटकर ही चरणस्पर्श करके अभिवादन करना चाहिये अन्यथा बिना चरणस्पर्श किये ही अभिवादन करें ॥ १३२ ॥

मेधातिथिः । भ्रातृज्येष्ठस्येति द्रष्टव्यम् । उपसङ्ग्राह्या पादयोरभिवाद्या । सवर्णा समानजातीया । क्षत्रियादिस्त्रीणां तु ज्ञातिसम्बन्धिधर्मो भ्रातृभार्याणामपि ।

विप्रोष्य ज्ञातिसम्बन्धियोषितः । 'विप्रोष्य' प्रवासात्प्रत्यागतेन । न हि प्रोषितस्योपसङ्ग्रहणसम्भवः । ज्ञातयः पितृ पक्षाः पितृ व्यादयः, सम्बन्धिनो मातृ पक्षाः श्वशुरादयश्च, तेषां ज्येष्ठानां याः स्त्रियः । पूजारूपत्वादुपसङ्ग्रहणस्य, न कनीयस्यः पूजामर्हन्ति ॥ १३२ ॥

पितुर्भगिन्यां मातुश्च ज्यायस्यां च स्वसर्यपि ।

मातृ वद्वत्तिमातिष्ठेन्माता ताभ्यो गरीयसी ॥ १३३ ॥

अन्वय - पितु मातुश्च भगिन्यां ज्यायस्यां च स्वसरि अपि मातृ वत्तिं आतिष्ठेत् । माता ताभ्यः गरीयसी ।

हिन्दी अर्थ - पिता की और माता की बहन अर्थात् बूआ और मौसी के साथ तथा बड़ी बहन के साथ भी माता के समान बर्ताव करे, किन्तु माता उन सबसे अधिक बड़ी है ॥ १३३ ॥

मेधातिथिः । पितुश्च या भगिनी मातुश्च या भगिनी तस्यां स्वसरि चात्मीयायां ज्येष्ठायां भगिन्यां मातृ वद्वत्तिरतिदिश्यते ।

"ननु च मातृषसुः पितृषसुश्चायमुक्तः (श्लो० १३१) एव धर्मो 'मातृषसा मातुलानी' इत्यत्र । अथोच्यते । 'तत्र गुरुपत्नीवदित्युक्तम् । इह तु मातृ वद्वत्तिरित्युच्यते इति ।' "नैष भेदः । तुल्या हि गुरुपत्न्यां मातरि च वत्तिः" ।

केचिदाहुः माता ताभ्यो गरीयसीत्येतद्वक्तुमनूद्यते भगिन्योः पितुर्मातुश्च गरीयस्त्वम्। यदा माता ज्ञां ददाति स्वस्त्रादयश्च तदा मातुराज्ञा क्रियते न तासाम्। न चैतद्वाच्यमेतदपि सिद्धं “माता गौरवेणातिरिच्यते” इति। अर्थवादत्वात्तस्य।

अन्ये तु गुरुपत्न्या मातुश्च व तिभेदं मन्यन्ते। गुरुपत्न्याः पुजाज्ञाद्यावश्यकम्। मातुस्तु शैशवाद्वाल्लभ्येनान्यथात्वमपि। लालनात्तत्रोभयापदेशान्मातृष्वसुः पितृष्वसुश्च व्यवस्था। शैशवे लालनं तुल्यमेव स्वस्यां स्वसरि। अतीतशैशवस्य तु गुरुपत्नीवत्संपूज्यत्वमिति। न चानेनैवैतत्सिध्यति। असति हि वाक्यद्वये मातृ वद्व तिरित्येतावता प्राकरणिकी अभिवादननिर्वृत्तिरेव विज्ञायेत।। १३३।।

दशाब्दाख्यं पौरसख्यं प चाब्दाख्यं कलाभ ताम्।

त्र्यब्दपूर्वं श्रोत्रियाणां स्वल्पेनापि स्वयोनिषु।। १३४।।

अन्वय - पौरसख्यं दशाब्दाख्यम् कलाभ तां प चाब्दाख्यम् श्रोत्रियाणां तु त्र्यब्दपूर्वं स्वयोनिषु स्वल्पेनापि (व्यवहारः कार्यः)।

हिन्दी अर्थ - नगर या ग्रामवासियों के साथ मित्रता का बर्ताव दश वर्ष की आयु के अन्तर तक होना चाहिये। कलाओं के जानने वालों में पांच वर्ष के अन्तर तक, वेदपाठियों के साथ तीन वर्ष के अन्तर के तक समान मित्रता का व्यवहार होना चाहिये अर्थात् उक्त अन्तरों में बड़े-छोटे का अधिक विचार नहीं करना चाहिये किन्तु अपने कुल वालों में आयु का थोड़ा अन्तर में भी छोटे-बड़े का व्यवहार रखना चाहिये।। १३४।।

मेधातिथिः। उक्तं पूर्वं “ऊर्ध्वं पणा ह्युत्क्रामन्ति यूनः स्थविर आयतीति”। तत्र कियद्भिर्वर्षैः स्थाविर्यं भवति। लोके हि शिरःपालित्ये स्थविरव्यवहारः तन्निरूपणार्थमिदम्।

दशभिर्वर्षैर्जन्मनो धिकैरपि पोरणां सख्यमाख्यायते। तेन दशवर्षाधिको ज्येष्ठो भवति, अपि तु मित्रवद्वयवर्तव्यः। यथोक्तं ‘भो भवन्निति वयस्य’ इति। दशभ्यो वर्षेभ्य ऊर्ध्वं ज्येष्ठः। आख्यानामाख्या। दशाब्दा आख्या यस्य सख्यस्य। त्रिपदो बहुव्रीहिः। आख्यानिमित्तत्वाद्दर्षणां सामानाधिकरण्यं, निमित्तनिमित्तिनोर्भेदस्याविवक्षितत्वात्। एतावांश्च समासान्तर्भूतो र्थः ‘यः पूर्वजो दशवर्षाणि यावत्स सखैव भवति’। पुरे भवाः ‘पौराः’ तेषाम्। पुरग्रहणं प्रदर्शनार्थं, ग्रामवासिनामपि एष एव न्यायः। ये केचिदेकस्मिन् ग्रामे वसन्ति तावत् यस्मिन् परस्परप्रत्यासत्तिहेतुर्विद्यते ते सखायः।

ये तु कलां का चनं विभ्रति शिल्पगीतवाद्यादिकां, तेषां प चवर्षाणि यो धिकः स सखा; तत ऊर्ध्वं ज्येष्ठः। त्रयो ब्दाः पूर्वं यस्य तच्छ्रोत्रियाणां सख्यम्। अल्पेनापि कालेन स्वयोनिषु एकवर्षेषु कतिचिदहानि यो धिकः स ज्येष्ठः। “कियान्पुनः स्वप्लकालः।” न तावत् त्र्यब्दः। त्र्यब्दपूर्वमिति निर्दिश्याल्पेनेत्युच्यमानस्ततो न्यूनः प्रतीयते। एकवचननिर्देशाच्च न वर्षद्वयम्। नाप्येको ब्दः। स्वल्पेनेति विशेषणानुपपत्तेः। परिच्छिन्नपरिमाणो ह्यब्दवाच्यो र्थः तस्याहोरात्रमात्रेण न्यूनस्य नाब्दत्वमस्ति। तस्मादल्पेनेति कालसामान्यमपेक्षते। संवत्सरादवरश्च तस्य विशेषः। अपिशब्दश्चैवशब्दस्यार्थं द्रष्टव्यः। अल्पेनैव कालेन सख्यं, बहुना तु ज्येष्ठत्वमेव।

एतच्च समानगुणानां समानजातीयानां च द्रष्टव्यम्। एतेन लौकिकं स्थविरलक्षणं निवर्तितमापेक्षिकमाश्रितम्। अन्ये तु व्याचक्षते। नानेन स्थविरत्वं लक्ष्यते, किं तर्हि ? सखित्वमेव। यथाश्रुतत्यागेन स्थविरलक्षणं स्यात्, ‘इयता कालेन सखा परतस्तु ज्येष्ठ इति’। अयं च श्लोकार्थः। एकत्र पुरे वसन्ति दशवर्षाणि यावत्तानि मित्राणि कलाश्चतुःषष्टिस्तद्विदां सङ्ख्या प चभिर्वर्षैः स्वयोनिषु स्वल्पेनापि च कालेन सह वसतां मित्रत्वमेव। अतश्च न सर्वो वयसा तुल्यो वयस्यः, किं तर्हि ? एतदेव। समानवयस्त्वे चैतल्लक्षणम्।

युक्तमेतत्। किन्तूत्तरश्लोको विरुध्यते। तत्र हि जातेः प्राधान्यं, न वयसः। यदि चात्रेयता कालेन ज्यैष्ठ्यमुक्तं भवति तदा विजातीयानामप्याशङ्क्यमानं न निवर्त्यत इति युक्तम्। पूर्वं च व्याख्यातार आद्यमेव व्याख्यानं मन्यन्ते।। १३४।।

ब्राह्मणं दशवर्षं तु शतवर्षं तु भूमिपम्।

पितापुत्रौ विजानीयाद् ब्राह्मणस्तु तयोः पिता॥ १३५॥

अन्वय - दशवर्षं तु ब्राह्मणं शतवर्षं तु भूमिपम् पितापुत्रौ विजानीयात् तयोः पिता तु ब्राह्मणः।

हिन्दी अर्थ - दश वर्ष के तो ब्राह्मण को और सौ वर्ष के क्षत्रिय को क्रमशः पिता और पुत्र समझना चाहिये उनमें ब्राह्मण ही पिता है॥ १३५॥

मेधातिथिः। दशवर्षाणि जातस्य यस्य स भवति 'दशवर्षः' परिच्छेदकः कालः, तस्य परिच्छेदो ब्राह्मणः श्रुतः। न च तस्योच्चनीचतादि काश्यादि वा कालेन परिमातुं शक्यम्, किं तर्हि ? तदीया काचित्क्रिया सा च जन्मनः प्रभृति नित्यसमवायिनी प्राणधारणलक्षणैव।

एवं शतवर्षमिति। पितृपुत्रौ तौ द्रष्टव्यौ। तयोः सम्प्रधार्यमाणयोर्ब्राह्मणः पिता। चिरवर्षेणापि क्षत्रियेण स्वल्पवर्षोऽपि ब्राह्मणः प्रत्युत्थायाभिवाद्यश्चेति प्रकरणार्थः॥ १३५॥

वित्तं बन्धुर्वयः कर्म विद्या भवति पचमी।

एतानि मान्यस्थानानि गरीयो यद्यदुत्तरम्॥ १३६॥

अन्वय - वित्तं बन्धुः वयः कर्म पचमी विद्या भवति। एतानि मान्यस्थानानि यद् यद् उत्तरं गरीयः।

हिन्दी अर्थ - एक-धन, दूसरे-बंधु, कुटुम्ब, कुल, तीसरी-आयु, चौथा-उत्तम कर्म और पांचवीं-श्रेष्ठ विद्या ये पांच सम्मान के स्थान अर्थात् कारण हैं, परन्तु जो-जो परला है वह अतिशयता से उत्तम है॥ १३६॥

मेधातिथिः। उक्तं जातेरुत्कर्षहेतुत्वम्। हीनजातीयेनोत्तमजातीयः पूज्यः। इदानीं समानजातीयानां य अभिवादनादिपूजाहेतवस्तेषां बलाबलमुच्यते। तत्र वयसः पुनरभिधानं बलाबलार्थम्।

वित्तादिसम्बन्धोऽत्र सर्वत्र पूजाहेतुः। वित्तवत्त्वं बन्धुमत्त्वं मानस्थानमिति। अयमत्रार्थः - न विशिष्टबन्धुतैव पितृ व्यमातुलादिरूपता मानकारणं, बन्धुमान्यो बहुबन्धुः स पूज्यः।

वयः प्रकृष्टमिति ज्ञेयम्। पूजाहेतुः। ईदं श एव चार्थे प्रायेणायं प्रयुज्यते। "पित्रा पुत्रो वयःस्थोऽपि सततं वाच्य एव सः" इति। यावच्च वयः पूजाहेतुः तदुक्तमेव 'दशाब्दाख्यमिति'।

कर्म श्रोतं स्मार्तं तनदुष्टानपरता। विद्या साङ्गसोपकरणवेदार्थज्ञानम्।

"ननु विद्वान्यजते विद्वान्याजयतीत्यविद्यस्य कर्मानुष्ठानानधिकाराद्विद्यया विना कथं कर्मणां मानहेतुता?"

नैष दोषः। प्रकर्षोऽत्राभिप्रेतः। अतिशयवती विद्या मानहेतुः। स्वल्पविद्यस्याप्यनुष्ठानोपपत्तिः। यो यावज्जानाति स तावत्यधिक्रियते। न विद्याया वाचनिकमधिकारहेतुत्वमपि तु सामर्थ्यलक्षणम्।

"अविदितकर्मस्वरूपो ह्यवैद्यस्तिर्यक्कर्मा क्वाधिक्रियताम्?"

शक्यं ह्यनेन कतिचित्स्मृतिवाक्यान्पुनश्च जपतपस्यनुष्ठानम्। अग्निहोत्रादिकर्मणां तु वेदवाक्यावबोध उपकरोति। तत्रापि यो यावज्जानाति स तावत्यधिक्रियते। अग्निहोत्रवाक्यानां योऽर्थं वेत्ति स तत्राधिक्रियते। क्रत्वन्तरज्ञानं न तत्रोपकारकम्।

अथोच्यते-"वेद कृत्स्नो धिगन्तव्यः", इति कृत्स्नवेदविषयो यं विधिरवबोधपर्यन्तः। तत्र कृत्स्नस्य वेदस्यावबोधे कर्तव्ये कुतो यं प्रतिभागावबोधसंभवः ? येनोच्यते 'योऽग्निहोत्रवाक्यस्यार्थं वेत्ति वाक्यान्तरार्थमविद्वानप्यधिक्रियते', इति।

अत्रोच्यते। एकशाखाध्ययनं तावदवश्यं कर्तव्यम्। तत्र येनैकशाखा धीता तस्याश्चार्थो वध तः सो नवध तशाखान्तरार्थो धिक्क्रियते।

"ननु च सर्वत्रैक एव शास्त्रार्थः। यदि नाम पदवर्णानुपूर्वीभेदः, शास्त्ररूपं त्वभिन्नम्। पदार्थन्यायव्युत्पत्त्या तावबोधः। न च प्रतिशाखं पदार्था भिद्यन्ते। नापि न्यायः। तत्र येनैव हेतुनैकस्याः शाखाया अर्थो वधार्यते शाखान्तरेऽप्यसावस्ति, न व्युत्पत्त्यन्तरमपेक्ष्यते। तत्र यद्येका शाखा वगता, सर्वा एवावगता भवन्ति।"

सत्यम्। यान्येकस्यामग्निहोत्रादीन्युपदिष्टानि तेषां शाखान्तरे प्युपदिश्यमानानां मा भूद् भेदः। किन्तु कस्याचिच्छाखायां कानिचित्कर्माणि नैवोपदिश्यन्ते। यथा बाह्व चे आश्वलायनके दर्शपूर्णमासौ श्येनादिराभिचारिकः, अन्ये च सोमयागवाजपेयब हस्पतिसवादयः। तत्र यत्तच्छाखाधीनमग्निहोत्रज्योतिष्टोमादि तत्राधिक्रियते। शाखान्तरं त्वनधीतमश्रुतं कथं तद्विहितानि कर्माण्यतच्छाखाध्यायी वेत्तु। न चैते सोमयागा नित्या, येनाननुष्ठानप्रत्यवायभयात्परिज्ञानाय शाखान्तरमन्विष्येत। आधानं तु यद्यपि तत्र न पठितं तत्राप्युद्धराहवनीयमि;त्याहवनीयस्य विधानम्। लोकात्तदर्थमनवबुध्यमानः को यमाहवनीयो यस्याधानमिति शाखान्तरमन्विष्यति। ततः शाखान्तरे पठ्यमानमाधानप्रकरणं सर्वं पर्यालोचयति। एवमामावास्येन वा हविषेष्ट्वा पौर्णमासेन वेति श्रुत्वा कीदृशमनयोः कर्मणो रूपमिति तथैव शाखान्तरं गवेषयते। एवमन्यदपि यत्काम्यं नित्यं चानुष्ठेयं तस्य यत्किंचिदङ्गजातं तत्र नाम्नातमाध्वर्यवमौद्गात्रं वा तत्परिज्ञाय तथैव शाखान्तराधिगमः। यत्तु शाखान्तराधीतमनुष्ठेयं तस्य न वेदनसम्भवः। अनेकशाखाध्यायिनस्तु तदर्थपरस्य सर्वमेतत्प्रत्यक्षमिति। अस्तीदृशी विद्यामन्तरेणापि कर्मानुष्ठानम्। अथवा ईषद्व्युत्पत्त्यापि सम्भवत्यनुष्ठानम्।

यस्य तु निर्मला विद्या, व्याख्येयानि विद्यास्थानानि, तस्य विद्या मान्यतास्थानम्। 'गीय' इति द्वयोर्द्वयोः सम्प्रधारणे यमियसुन्नत्ययः। चतुर्दशविद्यास्थानज्ञः पङ्ग्वन्धनिर्धनादिरनधिकृतोऽपि विद्ययैव पूज्यते।

तेषां विरोधे बलाबलमाह गरीयो यद्यदुत्तरम्। एकस्य वित्तमन्यस्य बहुबन्धुता, तत्र वित्तवतो बन्धुमान्मान्यः। यस्माच्च यत्परं तत्तस्माद् गुरुतरम्। तथा बन्धोर्वयः, ततः पूर्वस्मादपि वित्तात्तद्गुरु सिद्धम्। अत उपपन्नम्। "श्रुतं तु सर्वेभ्यो गरीयस्तन्मूलत्वाद्धर्मस्येति" गौतमवचनम् (अ० ६ सू० १६।२०)।

"गरीय इति कथं प्रकर्षप्रत्ययो यावता नैव पूर्वस्य गुरुत्वम्। यदि हि द्वे गुरुणो तत्रोत्तरस्य गरीयस्त्वमस्ति। तर्हि पूर्वापेक्षया वित्तस्य नास्तीति" चेत्।

समुदाये सामान्येन गुत्वे पेक्षिते अपरस्य प्रकर्षविवक्षायां युज्यत ईयसुन्।

मानः पूजा तस्य स्थानं कारणम्।

'मान्यस्थानानीति' वा पाठे न्तर्भूतभावार्थो द्रष्टव्यः, 'मान्यत्वस्थानानि, मान्यत्वकारणानि'। १३६।।

प चानां त्रिषु वर्णेषु भूयांसि गुणवन्ति च।

यत्र स्युः सो त्र मानार्हः शूद्रोऽपि दशमी गतः।। १३७।।

अन्वय - त्रिषु वर्णेषु प चानां यत्र भूयांसि गुणवन्ति स्युः अत्र स मानार्हः। दशमी गतः शूद्रः अपि।

हिन्दी अर्थ - तीनों वर्णों में अर्थात् ब्राह्मण, क्षत्रिय और वैश्यों में परस्पर उक्त पांच गुणों में उत्तरोत्तर स्तर वाले अधिक गुण जिसमें हों समाज में वह कम गुणवालों के द्वारा सम्मान करने योग्य है तथा दशमी अवस्था अर्थात् नब्बे वर्ष से अधिक आयुवाला शूद्र भी सब के द्वारा सम्मान देने योग्य है।। १३७।।

मेधातिथिः। एकैकगुणसम्बन्धे परस्य ज्यायस्त्वमुक्तम्। यत्रेदानीं द्वौ पूर्वविकस्य भवतो परस्यैकः पर इति तत्र कथमित्यत आह। प चानामेतेषां मानस्थानानां यत्र भूयांसि बहून्यसर्वाणि स मान्यः। तत्र परत्वन्नातीवादर्थव्यम्। एकस्य वित्तबन्धु द्वे। अन्यो व द्धवयाः। तत्र पूर्वं बाधके। सत्यपि बहुत्वे यदि न श्रेष्ठानि भवन्ति, एकं चैकस्यात्युत्कृष्टं, तदा साम्यम्। न पुनः परबाधकत्वम्। गरीय एकापेक्षया वरिष्ठत्वात्। यदि तु भूयांसि गुणवन्त्यत्युत्कृष्टानि तदा साम्येऽपि सङ्ख्यया परेषां, पूर्वाणि परैश्च समसङ्ख्यानानि, तदा न पूर्वतरतया बाध्यबाधकभावः। किं तर्हि ? सामान्यमेव।

"ननु च यत्र गुणवन्ति स्युः सो त्र मानार्ह इत्यभिधानेन समसङ्ख्यस्यापि पूर्वस्य बाधकत्वमेव युक्तम्।"

नैवम् तुल्यत्वे गुणानामेतस्य चरितार्थत्वात्। यथैको पि विद्यावानपरो पि, तयोर्यस्य गुणवती प्रकृष्टा विद्या स प्रशस्यते। एवं सर्वत्र।

त्रिषु वर्णेषु ब्राह्मणक्षत्रियवैश्येषु। यद्येते गुणा भूयांसः प्रकृष्टाश्च क्षत्रियस्यापि भवन्ति तदा हीनगुणेन ब्राह्मणेन जात्युत्कृष्टेनापि क्षत्रियः पूज्यः। एवं क्षत्रियेण वैश्यः। एवं त्रिभिरपि द्विजातिभिः शूद्रोऽपि दशमीमितः। 'दशमी' अन्त्यावस्थोच्यते। अत्यन्तवार्धकोपलक्षणमेतत्। एवं च वित्तबन्धू शूद्रस्य माने न हेतू त्रैवर्णिकान्प्रति, दशमीग्रहणात्। कर्मविद्ये तु नैव तस्य सम्भवतो नधिकारात्।

भूयांसीत्याधिक्यमात्रं विवक्षितं न बहुत्वसङ्ख्यैव। तेन द्विविषयता पि सिद्धा भवति। न ह्ययं सङ्ख्याद्यावाच्येव बहुशब्द इत्यत्र प्रमाणमस्ति। भूयःशब्दश्चायं न बहुशब्द आधिक्ये च तत्र तत्र दृष्टप्रयोगः। "भूयांश्चात्र परिहारः" "भूयसा भ्युदयेन योक्ष्य" इति। प्रत्ययार्थबहुत्वमपि न विवक्षितम्। "जात्याख्यायाम्" ह्येतद्बहुवचनम्। विवक्षायां हि एकस्य गुणतो मानहेतुत्वं न स्यात्। ततश्च पूर्वोवगतिर्बाध्येत। 'शूद्रोऽपि दशमी'मित्यत्र च केवलस्यैव वयसः प्रकर्षे मानहेतुत्वं बुवन्नविवक्षां दर्शयति। समाचारश्चैवमेव॥१३७॥

चक्रिणो दशमीस्थस्य रोगिणो भारिणः स्त्रियाः।

स्नातकस्य च राज्ञश्च पन्था देयो वरस्य च॥ १३८॥

अन्वय - चक्रिणः, दशमीस्थस्य, रोगिणः, भारिणः, स्त्रियाः, स्नातकस्य, राज्ञः वरस्य च पन्था देयः।

हिन्दी अर्थ - चक्री अर्थात् रथ, गाड़ी आदि में बैठे हुए को दशमी अवस्था वाले अर्थात् नब्बे वर्ष से अधिक आयु वाले को, रोगी को, बोझ उठाये हुये को, स्त्री को और स्नातक को राजा को तथा दूल्हे को पहले रास्ता दे देना चाहिये॥१३८॥

मेधातिथिः। अयमन्यः पूजाप्रकारः प्रासङ्गिक उच्यते। चक्री रथिको गन्त्र्यादियानाधिरूढः। तस्य पन्था देयः। येन भूमिभागेन ग्रामादिदेशान्तरं गम्यते स पद्धतिः 'पन्था' उच्यते। तत्र यदि पृष्ठतः सम्मुखतो वा रथिक आगच्छेत्तदा तद्गमनोपरोधिनः पथाग्रदेशात्पदातिरपक्रामेत्। दशमीस्थो त्यन्तपरिणतवयाः। रोगी व्याधिना त्यन्तपीडितः। भारी ग हीतब्रीह्यादिगुरुद्रव्यः सोऽपि यथोपसर्तुमशक्तो नुग्राह्यः। स्त्रियाः। अनपेक्ष्य जातिगुणभक्तसम्बन्धान्स्त्रीत्वमात्रेणैव। राजा च विषयेश्वरो त्राभिप्रेतः, न क्षत्रिय एव। तथा चोत्तरत्र पार्थिवग्रहणेन निगमने, पथिव्या ईश्वरः पार्थिवः।

"ननु चोपक्रमे राजशब्दश्रवणाद्वाक्यान्तरगतः पार्थिवशब्दस्तत्पर एव युक्तः। राजशब्दो हि क्षत्रियजातिवचनो विज्ञातः। स तावदनुपजातविरोधित्वादुपक्रमगतो मुख्यार्थो ग्राह्यः। बलाबलादिवाक्ये तु तत्सापेक्षक्षत्रियजातिविहितेन धर्मेण पथिवीपालनाख्येन पार्थिवशब्दस्य प्रयोगसम्भवेन जात्यन्तरविषयत्वमयुक्तम्।" अत्रोच्यते। मान्यता त्र श्रुता। स्नातको न पमानभागिति। तत्र क्षत्रियजातीयमात्रान्मान्यत्वं स्नातकस्य सिद्धमेव, 'ब्राह्मणं दशवर्षमिति'। तत्र हि 'भूमिप' - शब्दः क्षत्रियजातिमात्रोपलक्षणार्थ इत्युक्तम्। उपलक्षणत्वाच्च राजजातेः क्षत्रियस्यापि प्रजेश्वरस्यायं धर्मो विज्ञायते। वरो विवाहाय प्रवृत्तः। एतेषां पन्था देयः। त्यागमात्रं च ददात्यर्थः। त्यागश्च पथो पसरणम्। अत एव चतुर्थी न कृता॥ १३८॥

तेषां तु समवेतानां मान्यौ स्नातकपार्थिवौ।

राजस्नातकयोश्चैव स्नातको न पमानभाक्॥ १३९॥

अन्वय - तेषां तु समवेतानां स्नातकपार्थिवौ मान्यौ राजस्नातकयोश्चैव स्नातको एव न पमानभाक्।

हिन्दी अर्थ - सब के एकत्रित होने पर स्नातक और राजा सबसे सम्मान के योग्य हैं और राजा तथा स्नातक में भी स्नातक ही राजा के द्वारा सम्मान पाने योग्य है अर्थात् स्नातक विद्वान् सबसे अधिक सम्मान का पात्र है॥ १३९॥

मेधातिथिः। तेषां तु समवेतानामेकत्र सन्निपतितानां मान्यौ स्नातकपार्थिवौ प्रकृतेन पथो दानेन।

न पमानभाक् न पस्य सकाशान्मानं भजते लभते।

‘षष्ठी निर्धारणे’ (पा० सू० २।३।४९)।

चक्रादीनां त्वन्योन्यं विकल्पः। स च शक्त्यपेक्षः॥ १३६॥

उपनीय तु यः शिष्यं वेदमध्यापयेद्विजः।

सकल्पं सरहस्यं च तमाचार्यं प्रचक्षते॥ १४०॥

अन्वय - य द्विजः तु शिष्यं उपनीय सकल्पं सरहस्यं च वेदमध्यापयेद् तमाचार्यं प्रचक्षते।

हिन्दी अर्थ - जो द्विज शिष्य को यज्ञोपवीत कराके उसको कल्पसूत्र और वेदान्तसहित शिष्य को वेद पढ़ावे उसको ‘आचार्य’ कहते हैं॥ १४०॥

मेधातिथिः। आचार्यादिशब्दानामेवार्थनिरूपणार्थमिदमारभ्यते। सोपचारो हि लोके एषां प्रयोगः। न च शब्दार्थसम्बन्धस्य स्मर्तृभिराचार्यपाणिनिप्रभृतिभिरेतन्निरूपितम्। इयं चाचार्यपदार्थस्मृतिर्व्यवहारामूला, न वेदमूला, पाणिन्यादिस्मृतिवत्। न ह्यत्र किंचित् कर्तव्यमुपदिश्यते। अस्य शब्दस्यायमर्थ इति सिद्धरूपो यमर्थः, न साध्यरूपः।

उपनीयोपनयनं कृत्वा यो वेदमध्यापयति ग्राहयति स आचार्यः। ग्रहणं चात्राध्येत्रन्तरनिरपेक्षं वाक्यानुपूर्वीस्मरणम्। कल्पशब्दः सर्वाङ्गप्रदर्शनार्थः। रहस्यमुपनिषदः। यद्यपि ते पि वेदशब्देनैव गृहीतास्तथापि द्वितीयस्तेषां व्यपदेशो स्ति, वेदान्ता इत्यन्तशब्दं समीपवचनं मन्यमानो नैते वेदा इति मन्येत, तदाशङ्कानिवर्त्य रहस्यग्रहणम्।

अन्ये तु ‘रहस्यं’ वेदार्थं वर्णयन्ति। तेन न स्वरूपग्रहणमात्रादाचार्यत्वनिष्पत्तिः, अपि तु तद्व्याख्यानसहितात्। तथा चाभिधानकोशे भिहितम्। “विव णोति च मन्त्रार्थानाचार्यः सो भिधीयते” इति। मन्त्रग्रहणं वेदवाक्योपलक्षणार्थम्। अस्मिन् च व्याख्याने र्थावबोधो प्याचार्यकरणविधिप्रयुक्तः स्यात् केवलं सम्पादमात्रम्। ततश्च सर्वस्य सर्वः स्वाध्यायविधेरनुष्ठापकः स्यात्। अस्तु परप्रयुक्ते प्यनुष्ठाने स्वाध्यायविधेरब्रह्मचारिणः स्वार्थसिद्धिः यदा, तर्हि काम्यत्वादाचार्यकारणविधेरुपाचार्यो न प्रवर्तते, तदा स्वाध्यायविध्यर्थानुष्ठानं न प्राप्नोति। ततश्च न नित्यः स्वाध्यायविधिः स्यात्। न च रहस्यशब्दो वेदार्थवचनतया प्रसिद्धः। तस्मात्पूर्वमेव रहस्यग्रहणस्य प्रयोजनम्। प्राधान्याद्वा पृथगुपादानम्। यत्तु ‘विव णोति च मन्त्रार्थान्’ इत्यस्मिन् तिरैवैषां मन्त्रशब्दस्योपलक्षणत्वे प्रमाणाभावात्। तस्मात्पूर्वमेव रहस्यग्रहणस्य प्रयोजनम्। प्राधान्याद्वा पृथगुपादानम्। यत्तु ‘वि णोति च मन्त्रार्थान्’ इत्यस्मिन् तिरैवैषां मन्त्रशब्दस्योपलक्षणत्वे प्रमाणाभावात्। तस्मात्प्राहाभिप्रायमस्य विधेः प्रयोजनकत्वम्। अतो वेदस्वरूपग्रहणे माणवकस्य जाते आचार्यकरण-विधिनिर्वृतिः॥ १४०॥

एकदेशं तु वेदस्य वेदाङ्गान्यपि वा पुनः।

यो ध्यापयति व त्थर्थमुपाध्यायः स उच्यते॥ १४१॥

अन्वय - यः व त्थर्थं वेदस्य एकदेशं अपि वा पुनः वेदाङ्गानि अध्यापयति सः उपाध्यायः उच्यते।

हिन्दी अर्थ - जो वेद के किसी एक भाग या अंश को या फिर वेदाङ्गों=शिक्षा, कल्प, व्याकरण, निरुक्त, छन्दशास्त्र और ज्योतिष विद्याओं को पढ़ाता है वह ‘उपाध्याय’ कहलाता है॥ १४१॥

मेधातिथिः। वेदस्यैकदेशो मन्त्रः ब्राह्मणं वा। वेदवर्जितनि वा केवलान्यङ्गान्येव यो ध्यापयति; तथा सर्वमपि वेदम्। व त्थर्थं जीविकार्थम्, नाचार्यकरणविधिवशेन, स उपाध्यायो नाचार्यः। अन्येनोपनीतं यः कृतस्नमपि वेदमध्यापयति नासावाचार्य उपनीयापि यः कृत्स्नं वेदं नाध्यापयति सोऽपि नाचार्यः।

“यद्येवमेकदेशग्रहणमुपाध्यायलक्षणे कृतमाचार्यलक्षणे उपनयनग्रहणम्, यस्तर्ह्यनुपनेता कृत्स्नवेदाध्यापकश्च, तस्य किं लक्षणम् ? नासावाचार्यो नाप्युपाध्यायः। न चापि नामान्तरं तस्य श्रुतम्।” उच्यते। ‘अल्पं वा बहु वा यस्य श्रुतस्येत्यनेन गुरुरसावाचार्यान्नयून उपाध्यायादप्यधिकः।

अपिपुनःशब्दौ पादपूरणार्थौ॥ १४१॥

निषेकादीनि कर्माणि यः करोति यथाविधिः।

सम्भावयति चाग्नेन स विप्रो गुरुच्यते॥ १४२॥

अन्वय - यः यथाविधिः निषेकादीनि कर्माणि करोति अन्नेन च सम्भावयति स विप्रः गुरुः उच्यते।

हिन्दी अर्थ - जो विधि-अनुसार गर्भाधान आदि संस्कारों को कराता है तथा अन्न आदि भोज्य पदार्थों द्वारा बालक का पालन-पोषण करता है वह विद्वान् द्विज 'गुरु' कहलाता है॥ १४२॥

मेधातिथिः। निषेकग्रहणात्पितुरयं गुरुत्वोपदेशः। निषेको रेतः सेकः स आदिर्येषां कर्मणाम्। आदिग्रहणात्सर्वे संस्कारा ग ह्यन्ते। तानि यः करोत्यग्नेन च यः सम्भावयति संवर्धयति। चैवैनमिति वा पाठः। अर्थस्तु स एव, अन्नैवैव सम्भावनोपपत्तेः। अर्थान्तरनिर्देशः 'एनं' कुमारम्। "ननु चान्वादेशः। न चेह कुमारस्य पूर्वमुपदेशः।" नैवम्। कस्यान्यस्य निषेकादीनि क्रियन्ते। सामर्थ्यादपि निर्देशो न निर्देशत एव। तानि यः करोति। एवमाभ्यां गुणाभ्यां हीनः केवलजनकत्वे पितैव भवति न गुरुः न चैवं मन्तव्यमसति गुरुत्वे नासौ मान्यः। सर्वप्रथममसावेव मान्यः। तथा च भगवान्यासः "प्रभुः शरीरप्रभवः प्रियकृत्प्राणदो गुरुः। हितानामुपदेष्टा च प्रत्यक्षं दैवतं पिता" इति। विप्रग्रहणं प्रदर्शनार्थम्॥ १४२॥

अग्न्याधेयं पाकयज्ञानग्निष्टोमादिकान्मखान्।

यः करोति व तो यस्य स तस्यत्विगिहोच्यते॥ १४३॥

अन्वय - यः व तः तस्य अग्न्याधेयम् पाकयज्ञान् अग्निष्टोमादिकान् मखान् करोति सः तस्य ऋत्विक् उच्यते।

हिन्दी अर्थ - जो ब्राह्मण किसी के द्वारा वरण किये जाने पर उस वरण करने वाले के अग्निहोत्र बलिवैश्वदेव आदि तथा पूर्णिमा आदि विशेष उपलक्ष्यों पर किये जाने वाले यज्ञों को अग्निष्टोम आदि बड़े यज्ञों को करता है वह उस वरण करने वाले यजमान का 'ऋत्विक्' कहलाता है॥ १४३॥

मेधातिथिः। आहवनीयादीनामग्नीनामुत्पादककर्माग्न्याधेयमुच्यते, 'वसन्ते ब्राह्मणो ग्नीनादधीत' इति विहितम्। पाकयज्ञा दर्शपूर्णमासादयः। अग्निष्टोमादयो मखाः सोमयागः। मखशब्दः क्रतुपर्यायः। एतानि कर्माणि यस्य यः करोति स तस्यत्विगित्युच्यते। यस्य तस्येति शब्दौ सम्बन्धितां दर्शयतः। यस्यैवैतानि कर्माणि करोति तस्यैवासाव त्विगुच्यते नान्यस्य। सर्व एत आचार्यादयः सम्बन्धिशब्दाः। व तः प्रार्थितः शास्त्रीयेण विधिना कृतवरणः। मान्यताप्रसङ्गाद त्विक्संज्ञोपदेशो त्र। न हि ब्रह्मचारिधर्मेषु ऋत्विजामवसरः। आचार्यादिवत्पूज्य इत्यस्मिन्नवधौ तल्लक्षणमुच्यते॥ १४३॥

य आव णोत्यवितथं ब्रह्मणा श्रवणावुभौ।

स माता स पिता श्रेयस्तं न द्रुह्येत्कदाचन॥ १४४॥

अन्वय - य ब्रह्मणा उभौ श्रवणौ अवितथम् आव णोति सः माता सः पिता श्रेय तं कदाचन न द्रुह्येत।

हिन्दी अर्थ - जो गुरु या आचार्य वेदज्ञान के द्वारा दोनों कानों को भलीभाँति परिपूर्ण करता है उसे माता, पिता समझाना चाहिए ओर उससे कभी द्रोह न करे॥ १४४॥

मेधातिथिः। य उभौ श्रवणौ ब्रह्मणा वेदाध्यापनेनाव णोति स माता स पिता ज्ञेयः।

नेदमध्यापकस्य मातापितृ शब्दवाच्यताविधानम्। आचार्यादिशब्दवत्प्रसिद्धार्थो हि पितृ मातृशब्दौ। जनकः 'पिता', जननी 'माता'। उपचारेणाध्यापकस्तुर्थं प्रयुज्यते। यथा गौर्वाहीक इति। लोके ह्यत्यन्तोपकारको मातापितरौ प्रथितौ, तो हितं जनयतो, भक्तादिना च पुष्णीतः, स्वशरीरानपेक्षमपि पुत्रहितं प्रवर्तते। अतो महोपकारकत्वात्ताभ्यामुपाध्यायः स्तूयते। यो विद्यायामुपकरोति स सर्वोपकारकेभ्यः श्रेयान्। अवितथं क्रियाविशेषणमेतत्। अवितथेन सत्येन ब्रह्मणा नक्षरविस्वरवर्णितेन तन्न द्रुष्येत। अपकारो

द्रोहस्तदुपरि अवज्ञानं च। कदाचन निष्पन्नग्रन्थग्रहणे तदुत्तरकालमपि न द्रुह्येत्। तथा च निरुक्तकारः “अध्यापिता ये गुरुन्नाद्रियन्ते विप्रा वाचा मनसा कर्मणा वा”-“नाद्रियन्ते” अवज्ञां कुर्वन्ति-“यथैव ते शिष्या न गुरोर्भोजनीयाः” - न भोगाय कल्पन्ते-“तथैव तान्न भुनक्ति श्रुतं तत्”। पाठान्तरमातृ णतीति। अर्थात् कर्णो भिनत्ति विध्यतीत्युपमया ध्यापनमेवोच्यते। अविद्धकर्णः किल स स्म तो नरः, श्रुतं न यस्य श्रुतिगोचरं गतम् इति। सर्वाध्यापकानामाचार्योपाध्यायगुरुणामयं कृतविद्यस्यापि द्रोहप्रतिषेधः।। १४४।।

उपाध्यायान्दशाचार्य आचार्याणां शतं पिता।

सहस्रं तु पितृन्माता गौरवेणातिरिच्यते।। १४५।।

अन्वय - दश उपाध्यायान् आचार्यः शतम् आचार्याणां पिता सहस्रं पितृन् तु माता गौरवेण अतिरिच्यते।

हिन्दी अर्थ - दश उपाध्यायों की अपेक्षा आचार्य, सौ आचार्यों की अपेक्षा पिता हजार पिताओं की अपेक्षा माता गौरव में अधिक है।। १४५।।

मेधातिथिः। स्तुत्यक्रमेण प्रकृष्टपूर्वविधानम्। उपाध्यायाच्छेष आचार्यस्तस्मात्पिता ततो पि मातेति। दशादिसङ्ख्यानिर्देशः स्तुतिमात्रम्। पूर्वस्मात् पूर्वस्मात्परस्य परस्यातिशयो विवक्षितः। अत एव सहस्रं पितृनिति वचनम्। उपाध्यायान्दशातिरिच्यते। दशभ्य उपाध्यायेभ्यो धिकः। कथं पुनरत्र द्वितीया ? अतिरयं कर्मप्रवचनीयः। उपाध्यायानतिक्रम्यातिरिच्यते गौरवेण सातिशयेन युज्यते। अथवा धिक्यमतिरेकः तद्धेतुके भिभवे धातुर्वर्तते। गौरवाधिक्येनोपाध्यायानभिभवति। अतिरिच्यत इति कर्मकर्तरि द्वितीया चाविरुद्धा ‘दुपहिपच्योर्बहुलं सकर्मकयोः’ (वार्तिकम् पा० सू० ३।१।८७) इति बहुलग्रहणात्।

“ननु चानन्तरमेव वक्ष्यति ‘गरियान् ब्रह्मदः पिता’ इति, इह चाचार्यात्पितुराधिक्यमुच्यते तदितरेतरव्याहतम्।” नैष दोषः। इहाचार्यो नैरुक्तदर्शनेनाध्यापकः, संस्कारमात्रेणाचारोपदेशमात्रेण चाभिप्रेतः। ‘आचार्य’ आचारं ग्राहयतीति। न चैष नियमः स्वशत्रुसिद्धाभिरेव संज्ञाभिव्यवहारः। गुरुशब्दो ह्यत्र पितरि परिभाषितः, आचार्यं च तत्र तत्र प्रयुज्यते। तेन स्वल्पोपकारादुपनयन-मात्रकरादाचारग्राहकादध्यापनरहितादिदं पितुर्ज्यायस्त्वम्। अस्मिंश्च क्रमे विवक्षिते समवाय एतेषां माता प्रथमं बन्धा, ततः पिता, तत आचार्यस्तत उपाध्यायः।। १४५।।

उत्पादकब्रह्मदात्रोर्गरीयान् ब्रह्मदः, पिता।

ब्रह्मजन्म हि विप्रस्य प्रेत्य चेह च शाश्वतम्।। १४६।।

अन्वय - उत्पादकब्रह्मदात्रोः ब्रह्मदः पिता गरीयान् हि विप्रस्य ब्रह्मजन्म प्रेत्य च शाश्वतम्।

हिन्दी अर्थ - उत्पन्न करने वाले पिता और विद्या या वेदज्ञान देनेवाले पिता आचार्य में वेदज्ञान देनेवाला आचार्यरूप पिता ही अधिक बड़ा और माननीय है क्योंकि द्विज के शरीर-जन्म की अपेक्षा ब्रह्मजन्म इस लोक और परलोक में स्थिर रहने वाला है अर्थात् शरीर तो इस जन्म के साथ ही नष्ट हो जाता है किन्तु योग तथा विद्या के संस्कार मुक्तिप्राप्ति तक साथ देते हैं।। १४६।।

मेधातिथिः। “मुख्याचार्यसन्निधौ पितरि च संस्कर्तरि सन्निहिते कः क्रमः ?” अत आह उत्पादको जनकः ब्रह्मदाता ध्यापकः तौ द्वावपि पितरौ। तयोः पित्रोर्गरीयान्पिता यो ब्रह्मदः। अतः पित्राचार्यसमवाये आचार्यः प्रथममभिवाद्यः। अत्र हेतुरूपमर्थवादमाह ब्रह्मजन्म हि, ब्रह्मग्रहणार्थं जन्म ब्रह्मजन्म। शाकपार्थिवादित्वात्समासः। (वातिकं पा० सू० २।१।६०)। अस्मिन्समासे उपनयनं ब्रह्मजन्म। अथवा ब्रह्मग्रहणमेव जन्म। तद्विप्रस्य शाश्वतं नित्यं प्रत्योपकारकमिह चोपकारकम्।। १४६।।

कामान्माता पिता चैनं यदुत्पादयतो मिथः।

सम्भूतिं तस्य तां विद्याद्यद्योनावभिजायते।। १४७।।

अन्वय - माता पिता च कामात् यदेनं मिथः उत्पादयतः यत् योनौ अभिजायते तस्य तां संभूतिं विद्यात्।

हिन्दी अर्थ - माता और पिता परस्पर काम के वश होकर जो इस बालक को मिलकर उत्पन्न करते हैं और वह जो माता के गर्भ से उत्पन्न होता है उसका वह साधारणरूप से संसार प्रकट होना मात्र जन्म है, अर्थात् वास्तविक जन्म तो उपनयन में दीक्षित करके शिक्षा के रूप में आचार्य ही देता है, जिससे मनुष्य वास्तव में मनुष्य बनता है।। १४७।।

मेधातिथिः। श्लोकद्वयमर्थवादः। मातापितरो यदेनं दारकमुत्पादयतो जनयतो मिथो रहसि परस्परं तत्कामाद्देतोर्मन्मथपरवशौ। सम्भूतिं तस्य तां विद्यात् तस्य दारकस्य सम्भवोत्पत्तिर्यद्योनौ मात कुक्षावभिजायते ङ्गप्रत्यङ्गानि लभते। सम्भवश्च येषां भावनां ते तथैव विनश्यति। अतः किं तेन सम्भवेन यस्यानन्तरभावी विनाशः।। १४७।।

आचार्यस्त्वस्य यां जातिं विधिवद्वेदपारगः।

उत्पादयति सावित्र्या सा सत्या सा जरा मरा।। १४८।।

अन्वय - वेदपारगः आचार्यः विधिवत् सावित्र्या अस्य यां जातिम् उत्पादयति सा तु सत्या सा अजरा सा अमरा।

हिन्दी अर्थ - वेदों में पारंगत आचार्य विधि-अनुसार गायत्रीमन्त्र की दीक्षापूर्वक अर्थात् उपनयन संस्कार से इस विद्यार्थी को जिस ब्रह्म-जन्म को प्रदान करता है वही जन्म तो वास्तविक, अजर और अमर जन्म है।। १४८।।

मेधातिथिः। आचार्यात्तु यत्तस्य जन्म तदविनाशि। ग हीते वेदे वगते च तदर्थं कर्मानुष्ठानात्स्वर्गापवर्गप्राप्तिरित्यस्य सर्वस्याचार्यमूलत्वात्स श्रेष्ठः। यां जातिमुत्पादयति यं संस्कारमुपनयनाख्यं द्वितीयं जन्मेति जन्मसंस्तुतिं निर्वर्तयति, सावित्र्या तदनुवचनेन सा जातिः सत्या सा जरा मरा। यद्यप्येते भिन्नार्थाः शब्दास्तथापीहोपनयनाख्यस्य जन्मनो मात जन्मनः सकाशाद्गुणातिशयविवक्षायां प्रयुक्ताः। न हि जराम त्यू प्राणिनामिव जातेः सम्भवतः। अविनाशित्वं त्वेकेनैव शब्देन, शक्यते प्रतिपादयितुम्। न च तत्प्रतिपाद्यते। वेदपारग आचार्यो यां जातिं विधिवत्सावित्र्या उपनयनाङ्गकलापेन-सावित्रीशब्दस्य। तल्लक्षणत्वात्-उत्पादयति सा श्रेयसीति, पदयोजना जातिर्जन्म।। १४८।।

अल्पं वा बहु वा यस्य श्रुतस्योपकरोति यः।

तमपीह गुरुं विद्याच्छ्रु तोपक्रियया तया।। १४९।।

अन्वय - यः यस्य श्रुतस्य अल्पं वा बहु उपकरोति तमपि इह तया श्रुत उपक्रियया गुरुं विद्यात्।

हिन्दी अर्थ - जो कोई जिस किसी का विद्या पढ़ाकर थोड़ा या अधिक उपकार करता है उसको भी इस संसार में उस विद्या पढ़ाने के उपकार के कारण गुरु समझना चाहिये।। १४९।।

मेधातिथिः। य उपाध्यायो यस्य माणवकस्योपकरोति श्रुतस्य श्रुतेनेत्यर्थः। अल्पं वा बहु वा क्रियाविशेषणमेतत्। तमपि स्वल्पश्रुतोपकारिणं गुरुं विद्यात्। एवं तु योजना ज्यायसी-यस्य श्रुतस्य समानाधिकरणे-वेदविषयस्य वेदाङ्गविषयस्य वा शास्त्रान्तरविषयस्य तर्ककलाशास्त्रस्य-यदल्पं बहु वा-तेनोपकरोतीत्यध्याहारः। श्रुतं च तदुपक्रिया चासौ श्रुतोपक्रिया तया, उपकारक्रियया तद्धेतुत्वाच्छ्रुतमुपक्रियेति सामानाधिकरणयम्। गुरुव त्तिस्तत्र कर्तव्या तद्व्यपदेशो वा तत्राचार्यादिशब्दवत्पर्यते।। १४९।।

ब्राह्मस्य जन्मनः कर्ता स्वधर्मस्य च शासिता।

बालो पि विप्रो व द्धस्य पिता भवति धर्मतः।। १५०।।

अन्वय - ब्राह्मस्य जन्मनः कर्ता स्वधर्मस्य च शासिता विप्रः बालो पि धर्मतः व द्धस्य पिता भवति।

हिन्दी अर्थ - ईश्वरज्ञान एवं वेदाध्ययन के जन्म को देने वाला और उसके अपने धर्म का उपदेश

देने वाला विद्वान् बालक अर्थात् अल्पायु होते हुए भी धर्म से शिक्षा प्राप्त करने वाले दीर्घायु व्यक्ति का पिता अर्थात् गुरु के समान बड़ा होता है।। १५०

मेधातिथिः। ब्रह्मग्रहणार्थं जन्म ब्राह्मम् उपनयनम्, तस्य कर्ता। स्वधर्मस्य शासिता उपदेष्टा, वेदार्थव्याख्यानेन। स ताद शो बालो पि ब्राह्मणो व द्धस्य ज्येष्ठस्य पिता भवति। पित तुल्या तत्र व त्तिः कर्तव्या ज्येष्ठेनापि। “कथं पुनः कनीया ज्येष्ठमुपनयते?। अष्टमे ह्युपनयनम्। यावच्च नाधीतश्रुतवेदस्तावन्नाचार्यकरणविधावधिक्रियते।” एवं तर्हि नोपनयनमत्र ‘ब्राह्मं जन्म’, किं तर्हि ? स्वाध्यायग्रहणमेव। तस्य कर्ता ध्यापयिता। स्वधर्मस्य वेदार्थस्य शासिता व्याख्याता पिता भवति। धर्मतः पित धर्मास्तत्र कर्तव्याः। धर्मत इति धर्मनिमित्तं तत्र पित त्वम्। न च ते धर्मा अध्यापकव्याख्यात्रोः पित सम्बन्धिनः सिद्धाः सन्ति, अतो विधीयन्ते ब्राह्मणवत्क्षत्रिये वर्तितव्यमिति यथा।। १५०।।

अध्यापयामास पित न् शिशुराङ्गिरसः कविः।

पुत्रका इति होवाच ज्ञानेन परिग ह्य तान्।। १५१।।

अन्वय - आङ्गिरसः शिशुः कविः पित न् अध्यापयामास ज्ञानेन परिग ह्य तान् पुत्रका इति ह उवाच।

हिन्दी अर्थ - (इस प्रसंग में एक इतिव त्त भी है) अंगिरा के विद्वान् बालक ने अपने पिता के समान चाचा आदि पितरों को पढ़ाया, ज्ञान देने के कारण उनको ‘हे पुत्रो’ इस शब्द से सम्बोधित किया।। १५१।।

मेधातिथिः। पूर्वस्य पित वद्व त्तिविधेरर्थवादो यं परकृतिनामा। अङ्गिरसः पुत्रः कविर्नाम शिशुर्बालः पित तुल्यान्पुत व्यमा- तुलतत्पुत्रादीनधिकवयसो ध्यापया चकाराध्यापितवान्। स च ननिमित्तेषु तान्पुत्रका जागच्छत इत्याजुहाव। ज्ञानेन परिग ह्य तान्स्वीकृत्य शिष्यान्कृत्वा।। १५१।।

ते तमर्थमप च्छन्त देवानागतमन्यवः।

देवाश्चैतान् समेत्योचुर्न्याय्यं वः शिशुरुक्तवान्।। १५२।।

अन्वय - आगतमन्यवः ते तमर्थं देवान् अप च्छन्त देवाश्च समेत्य एतान् ऊचुः शिशुः वः न्याय्यम् उक्तवान्।

हिन्दी अर्थ - उक्त संबोधन को सुनकर गुस्से में आये हुए उन पितरों ने उस ‘पुत्र’ सम्बोधन के अर्थ अथवा औचित्य के विषय में देवताओं = बड़े विद्वानों से पूछा और तब सब विद्वानों ने एकमत होकर इनसे कहा कि तत्त्वदर्शी बालक आंगिरस ने तुम्हारे लिए ‘पुत्र’ शब्द का सम्बोधन ठीक ही किया है।। १५२।।

मेधातिथिः। ते पित्रादिस्थानीयाः पुत्रका इत्याह्वानेनागतमन्यव उत्पन्नक्रोधाहस्तमर्थं पुत्रशब्दाह्वानं देवान् पृष्टवन्तः। ‘अनेन बालेन वयमेवमाह्वयामहे। किमेतद्युक्तम् ? ते देवाः पृष्टाः सन्तः सर्वे समवायं कृतवन्तः ‘समेत्य’ ऐकमत्यं स्थापयित्वैतान्कवेः पितृन्चुरुक्तवन्तो ‘न्याय्यं युक्तं वो युष्मान् शिशुरुक्तवान्’।। १५२।।

अज्ञो भवति वै बालः पिता भवति मन्त्रदः।

अज्ञं हि बाल इत्याहुः पितेत्येव तु मन्त्रदम्।। १५३।।

अन्वय - अज्ञो वै बालः भवति मन्त्रदः पिता भवति। हि अज्ञं बालमिति, मन्त्रदः तु पितेत्येव आहुः।

हिन्दी अर्थ - चाहे सौ वर्ष का भी हो परन्तु जो विद्या-विज्ञान से रहित है वह बालक और जो विद्या-विज्ञान का दाता है वह उस बालक को भी बड़ा मानना चाहिए क्योंकि सब शास्त्र, आप्त विद्वान् अज्ञानी को बालक और ज्ञानी को पिता कहते हैं।। १५३।।

मेधातिथिः। न च वयसा स्वल्पेन बालो भवति, किं तर्हि ? अज्ञो मूर्खो व द्धो पि यः। मन्त्रद उपलक्षणम्। मन्त्रान्वेदान्यो ददात्यध्यापयति विव णोति च स पिता भवति। वैशब्द आगमान्तरसूचकः। देवानामप्येष आगमः पुराण एव। तथा चैतिह्यसूचकः परोपदेश आहुरिति। अज्ञं मूर्खं बाल

इत्याहुरस्मत्पूर्वे पि। पितेति मन्त्रदम्। इतिकरणं स्वरूपपरतां बोधयति। यतः परतः श्रूयते। बाल इत्येतेन शब्देनाज्ञमात्रः। अतश्च बालशब्दाद्वितीयाया अभावः। छान्दोग्ये शैशवं ब्राह्मणमेतद्वस्तुतः स्मृतिकारेण वर्णितम्॥१५३॥

न हायनैर्न पलितैर्न वित्तेन न बन्धुभिः।

ऋषयश्चक्रिरे धर्मं यो नूचानः स नो महान्॥ १५४॥

अन्वय - हायनैः पलितैः वित्तेन बन्धुभिः महान् नः ऋषयः धर्मं चक्रिरे नः यो अनूचान् स महान्।

हिन्दी अर्थ - अधिक वर्षों के बीतने, श्वेत बाल के होने, अधिक धन से, बड़े कुटुम्ब के होने से वृद्ध नहीं होता किन्तु ऋषि-महात्माओं का यही नियम है कि जो हमारे बीच में विद्या-विज्ञान में अधिक है, वही महान् कहाता है॥ १५४॥

मेधातिथिः। इयमपरा ध्यापकप्रशंसा। हायनशब्दः संवत्सरपर्यायः। न बहुभिर्वर्षैः परिणतवया महान्पूज्यो भवति, न पलितैः केशश्मश्रुरोमभिः शुक्लैर्न वित्तेन बहुना, न बन्धुभिः। प्रागुक्तानि मान्यस्थानान्यापद्यन्ते। समुदितैर्न महान्भवति, किं, तर्हि ? एकयैव विद्यया। यस्माद षयश्चक्रिरे। ऋषिदर्शनात्। निःशेषवेदार्थदर्शिनो निश्चित्येधं धर्मं व्यवस्थापितवन्तः। यो नूचानः, अनुवचनमध्यापनं कृत्स्नाङ्गस्य वेदस्य, स नो स्माकं महा छ्रेष्ठः। करोतिर्व्यवस्थापने वर्तते, नाभूतजनने॥ १५४॥

विप्राणां ज्ञानतो ज्यैष्ठ्यं क्षत्रियाणां तु वीर्यतः।

वैश्यानां धान्यधनतः शूद्राणामेव जन्मतः॥ १५५॥

अन्वय - विप्राणां ज्ञानतः क्षत्रियाणां वीर्यतः, वैश्यानां धान्यधनतः शूद्राणां जन्मतः एव ज्यैष्ठ्यम् (भवति)।

हिन्दी अर्थ - ब्राह्मण ज्ञान से क्षत्रिय बल से वैश्य धन-धान्य से और शूद्र जन्म अर्थात् अधिक आयुसे बड़ा होता है॥१५५॥

मेधातिथिः। अयमप्यर्थवाद एव। यदुक्तं 'वित्तादिभ्यः समुदितेभ्यः केवलापि विद्या ज्यायसीति' तदेव सप्रप चमनेन निर्दिश्यते। ब्राह्मणानां ज्ञानेन ज्यैष्ठ्यं, न वित्तादिभिः। क्षत्रियाणां वीर्यतः। वीर्यं द्रव्यस्य कौशलं, तद् दप्राणता च। वैश्यानां धान्यधनतः। धान्यस्य पथगुपादानाद्धनशब्दो हिरण्यादिवचनः, ब्राह्मणपरिव्राजकवत्। बहुधनो वैश्यः स ज्येष्ठः। आद्यादित्वात् तीयार्थे तसिः, हेतौ त तीया (पा० २।३।२३)॥१५५॥

न तेन वद्धो भवति येनास्य पलितं शिरः।

यो वै युवा प्यधीयानस्तं देवाः स्थविरं विदुः॥ १५६॥

अन्वय - तेन वद्धः न भवति येन अस्य शिरः पलितम् यः वै युवा अपि अधीयानः त देवाः स्थविरं विदुः।

हिन्दी अर्थ - शिर के बाल पक जाने से कोई बड़ा नहीं होता, जो युवा भी पढ़ा लिखा हो तो विद्वान्! उसे बड़ा कहते हैं॥ १५६॥

मेधातिथिः। न तेन वद्ध उच्यते येनास्य पलितं धवलं शिरः शिरः स्थाःकेशाः। कथं तर्हि ? यो वै युवापि तरुणोपि अथ चाधीते तं देवाः स्थविरं विदुः ब्रुवते। देवाः किल सर्वस्य वेदितार इति प्रशंसा॥ १५६॥

यथा काष्ठमयो हस्ती यथा चर्ममयो म गः।

यश्च विप्रो नधीयानस्त्रयस्ते नाम बिभ्रति॥ १५७॥

अन्वय - यथा काष्ठमयः हस्ती यथा चर्ममयः म गः यश्च अनधीयान् विप्रः ते त्रयः नाम बिभ्रति।

हिन्दी अर्थ - काठ का हाथी, चमड़े का हरिण और बिना पढ़ा ब्राह्मण ये तीनों नाम के ही होते हैं काम के नहीं॥ १५७॥

मेधातिथिः। इयमध्यनाध्येत स्तुतिः। काष्ठमयः दारुणा यः क्रियते क्रकचादिना हस्त्याकृतिः, स यथा निष्फलः, न हस्तिकार्यं राज्ञां शत्रुवधादि करोति। एवं यो ब्राह्मणो नाधीते स काष्ठतुल्यः, न क्वचिदधिकारी। चर्ममयो म गः चर्मविकारो न्योऽपि यो म गः स निष्फलो ना खेटकादिकार्यं करोति। त्रय एते नाममात्रं बिभ्रति, न तस्यार्थम्॥ १५७॥

यथा षण्ढो फलः स्त्रीषु यथा गौर्गवि चाफला।

यथा चाज्ञे फलं दानं तथा विप्रो न चो फलः॥१५८॥

अन्वय - यथा स्त्रीषु षण्ढः अफलः यथा गवि गौः अफला यथा च अज्ञे दानम् तथा अन चः विप्रः अफलम्।

हिन्दी अर्थ - जैसे स्त्रियों में नपुंसक निष्फल है और जैसे गायों में बैल निष्फल है और जैसे अज्ञानी व्यक्ति को दिया हुआ दान निष्फल होता है वैसे ही वेद न पढ़ता हुआ अथवा वेद के पाण्डित्य से रहित ब्राह्मण निष्फल है, अर्थात् उसका ब्राह्मणत्व सफल नहीं माना जा सकता, क्योंकि वेदाध्ययन ही ब्राह्मण का सबसे प्रधान कर्म है॥ १५८॥

मेधातिथिः। षण्ढो नपुंसकं उभयव्य जनो शक्तः स्त्रीगमने, यथा स्त्रीष्वफलः। यथा गौर्गवि स्त्रीगौः स्त्रीगव्याम्। एवं तथा विप्रो न चो नधीयानो फलः। सप्ताष्टश्लोकाः अध्येत वेदित्रोः प्रशंसार्था अतिक्रान्ताः॥ १५८॥

अहिंसयैव भूतानां कार्यं श्रेयो नुशासनम्।

वाक् चैव मधुरा श्लक्ष्णा प्रयोज्या धर्ममिच्छता॥ १५९॥

अन्वय - धर्ममिच्छता अहिंसया एव भूतानाम् श्रेयः अनुशासनं कार्यम् मधुरा श्लक्ष्णा च वाक् प्रयोज्या।

हिन्दी अर्थ - धर्म की इच्छा करने वाला विद्वान् अहिंसाभाव से सब मनुष्यों को कल्याण के मार्ग का उपदेश करे मधुर और कोमल वाणी बोले॥१५९॥

मेधातिथिः। इदानीमश्रद्धस्य शिष्यस्याधीयानस्येतस्तत्तश्चि तं व्याक्षिप्यते। अध्यापयितुः क्रोधोत्पत्तौ ताडनपरुषभाषणाद्यमत्यर्थं प्राप्तं निषिध्यते। अहिंसया अताडनेन भूतानां भार्यापुत्रदासशिष्यसोदर्याणाम्। श्रेयोर्थमनुशासनं कार्यम्। भूतग्रहणान्मा शिष्यस्यैव विज्ञायि। दष्टादष्टफलावाप्तिः श्रेयः तदर्थमनुशासनम् अग्रन्थको वोपदेशः, शास्त्राध्यापनव्याख्याने वा। यथासम्भवमतिताडनं क्रोशनं चात्र प्रतिषिध्यते। ईषत्ताडनं त्वभ्युनज्ञातमेव 'रज्ज्वा वेणुदलेन वे'ति। "कथं तर्हि माग्रे स्थाप्याः ?।" वाक् चैव मधुरा सान्त्वपूर्विका प्रियया वाचा श्लक्ष्णया नोच्चैरुद्धतेन काकरुक्षेण स्वरेण-प्रियेणापि 'अधीष्व पुत्रक मा चित्तमन्यत्राबद्धाः श्रद्धया समापय शीघ्रं प्रपाठकं तत्क्षणं विहरिष्यसि शिशुभिः सवयोभिः'। यस्तु न तथा श्रद्धामुपैति तस्योक्तो विधिः 'वेणुदलेनेति'। प्रयोज्या वक्तव्या। धर्ममिच्छता। एवं सातिशयो ध्यापनधर्मो भवति॥ १५९॥

यस्य वाङ्मनसी शुद्धे सम्यग्गुप्ते च सर्वदा।

स वै सर्वमवाप्नोति वेदान्तोपगतं फलम्॥ १६०॥

अन्वय - यस्य वाङ्मनसी सदा शुद्धे सम्यग्गुप्ते (स्तः) स वै सर्वं वेदान्तोपगतं फलं प्राप्नोति।

हिन्दी अर्थ - जिस मनुष्य के वाणी और मन शुद्ध तथा सुरक्षित सदा रहते हैं वही सब वेदान्त अर्थात् सब वेदों के सिद्धान्तरूप फल को प्राप्त होता है॥१६०॥

मेधातिथिः। यस्याध्यापयितुरन्यस्य वा सङ्क्षोभहेतौ सति वाङ्मनसी शुद्धे न कालुष्यं गच्छतः। सम्यग्गुप्ते चोत्पन्नेऽपि कालुष्ये न परद्रोहव्यवसायो न च तत्पीडार्थः कर्मारम्भः, -एतत्सम्यग्गोपनं वाङ्मनसयोः (सोः)। सर्वदाग्रहणं पुरुषमात्रधर्मार्थं, नाध्यापयितुरेव अध्यापनकाले। स वै सर्वमवाप्नोति। वेदान्ता वेदसिद्धान्ताः। सिद्धशब्दस्यात्यन्तं सिद्ध इति 'सिद्धे शब्दार्थसम्बन्धे' इत्यवत्रात्यन्तशब्दस्येव लोपः। वैदिकेषु यः सिद्धान्तो व्यवस्थितार्थो स्य कर्मण इदं फलमित्युपगतः, अभुपगतो वेदविद्भिः,

तत्फलं सर्वं प्राप्नोति।

एव च वदता वाङ्मनससंयमस्यानेन वाक्येन क्रतुषु पुरुषोभयधर्मतोक्ता भवति। केवलपुरुषधर्मातिक्रमे ह्यसति क्रतुवैगुण्ये संयतोऽपि वाङ्मनसाभ्यां किमिति कृत्स्नं फलं न प्राप्नोति, येनोच्यते 'संयमी सर्वमाप्नोति' इति।

अन्ये तु वेदान्तान् रहस्यब्राह्मणान्याचक्षते। तेषु यदभ्युपगतं फलं, नित्यानां कर्मणां निष्फलानां च यमनियमानां तत्फलं ब्रह्मप्राप्तिलक्षणं सर्वमाप्नोति। "कथं पुनर्नित्यानि ब्रह्मप्राप्त्यर्थानीति" चेदस्ति केषांचिद्दर्शनम्। अथवा वेदस्यान्तो ध्यापनसमाप्तिस्ततो यत्फलमाचार्यकरणविधिस्तत्प्राप्नोति। एवं तु व्याख्याने ध्यापनविध्यर्थतैव स्यात्॥ १६०॥

नारुन्तुदः स्यादार्तोऽपि न परद्रोहकर्मधीः।

यया स्योद्विजते वाचा नालोक्यां तामुदीरयेत्॥ १६१॥

अन्वय - आर्तः अपि अरुन्तुदः न स्यात् न परद्रोह कर्मधीः अस्य यथा वाचा उद्विजते नालोक्यां तामुदीरयेत्।

हिन्दी अर्थ - मनुष्य स्वयं दुःखी होता हुआ भी किसी दूसरे को कष्ट न पहुंचावे या बुरा करने की भावना मन में न लावे जिस वचन से कोई दुःखित हो उस ऐसी, लोक में अप्रशंसनीय वाणी को न बोले॥ १६१॥

मेधातिथिः। अयमपरः पुरुषमात्रधर्मः। अरुंषि मर्माणि तुदति व्यथयतीत्युरुन्तुदो मर्मस्पर्शिनीर्वाचो त्यन्ततोद्वेजनकरीराक्रोशवाचो यो वदति। आर्तः पीडितोऽपि परेण न तादृशमप्रियं भाषेत।

तथा परद्रोहः परापकारः तदर्थं कर्म तद्धीश्च न कर्तव्या। अथवा परद्रोहश्चासौ कर्म च तत्र धीः न कर्तव्या।

यया वाचा नर्मप्रयुक्तयाऽपि उद्विजते अथ च तां वाचं नोदीरयेत्। वाक्यैकदेशमपि तादृशं नोच्चारयेद्यत एकदेशादर्थप्रकरणादिनार्थान्तरसूचनं प्रतीयते। यतः वाक् आलोक्या स्वर्गादिलोकप्राप्तिप्रतिबन्धिनी॥ १६१॥

सम्मानाद्ब्राह्मणो नित्यमुद्विजेत विषादिव।

अम तस्येव चाकाङ्क्षेदवमानस्य सर्वदा॥ १६२॥

अन्वय - ब्राह्मणः विषादिव सम्मानात् नित्यम् उद्विजेत अम तस्य इव अवमानस्य सर्वदा आकाङ्क्षेत्।

हिन्दी अर्थ - ब्राह्मण विष के समान उत्तम मान से नित्य उदासीनता रखे और अम त के समान अपमान की आकांक्षा सर्वदा करे अर्थात् ब्रह्मचर्यादि आश्रमों के लिए भिक्षा आदि मांगते हुए कभी मान की इच्छा न करे॥ १६२॥

मेधातिथिः। भिक्षुसमागणस्य ब्रह्मचारिणो गृहे वोपाध्यायस्य जीविकया ध्यापयतो यत्र सम्मानं न स्यान्न तेन चित्तसङ्क्षोभमाददीत, अपि तु सम्मानादेवोद्विजेत पूजयैव दीयमानं न बहु मन्येत। अम तमिवाकाङ्क्षेदभिलषेदवमानमवज्ञां सर्वदा। उत्कण्ठासामान्यात् अधीरार्थत्वमाकाङ्क्षेरारोप्य षष्ठी कृता। "ननु चानर्चितमभोज्यम्।" सत्यं, चित्तसङ्क्षोभप्रतिषेधार्थमेतत्। न तु तादृशस्य भोज्यतोच्यते सम्मानावमानयोः समेन भवितव्यं न पुनरवमानं प्रार्थनीयम्। ब्रह्मचारिणस्त्ववमतमपि भिक्षा दानम्। न चायं प्रतिग्रहो, 'यो चित्तं प्रतिगृह्णातीत्येतस्य येन विषयः स्यात्॥ १६२॥

सुखं ह्यवमतः शेते सुखं च प्रतिबुध्यते।

सुखं चरति लोकेऽस्मिन्नवमन्ता विनश्यति॥ १६३॥

अन्वय - हि अवमतं सुखं शेते सुखं च प्रतिबुध्यते अस्मिन् लोके सुखं चरति अवमन्ता विनश्यति।

हिन्दी अर्थ - क्योंकि अपमान को सहन करने का अभ्यासी मनुष्य सुखपूर्वक सोता है और

सुखपूर्वक जागता है अर्थात् जाग त अवस्था में भी सुखपूर्वक रहता है और अपमान करने वाला नष्ट हो जाता है।

विशेष - अभिप्राय यह है कि मानव को सर्वाधिक रूप में व्यथित करने वाली मान-अपमान और उससे उत्पन्न होने वाली भावनाएं उस व्यक्ति को सोते तथा जागते व्यथित नहीं करती, वह निश्चिन्त एवं शान्तिपूर्वक रहता है। वह इस संसार में सुखपूर्वक विचरण करता है तथा अपमान में व्यथित होने वाला तथा व्यथित करने वाला व्यक्ति विनाश को प्राप्त होता है।। १६३।।

मेधातिथिः। पूर्वस्य विधेरर्थवादो यं फलदर्शनार्थः यो वमानात्र क्षुभ्यति स सुखं शेते। अन्यथा द्वेषेण दह्यमानो न कथंचिन्निद्रां लभते। प्रतिबुद्धश्च तच्चिन्तापरो न सुखं विन्दति। उत्थितश्च शयनात्कार्येषु सुखं चरति। यस्त्ववमानस्य कर्ता स तेन पापेन विनश्यति।। १६३।।

अनेन क्रमयोगेन संस्कृतात्मा द्विजः शनैः।

गुरौ वसन् सचिनुयाद्ब्रह्माधिगमिकं तपः।। १६४।।

अन्वय - अनेन क्रमयोगेन संस्कृतात्मा द्विजः गुरौ वसन् शनैः ब्रह्माधिगमिकं तपः सचिनुयात्।

हिन्दी अर्थ - इसी प्रकार से कृतोपनयन द्विज गुरु के समीप अर्थात् गुरुकुल में रहते हुए धीरे-धीरे वेदार्थ के ज्ञानरूप उत्तम तप को बढ़ाता चला जाये।। १६४।।

मेधातिथिः। संस्कृतात्मोपनीतो द्विजो नेन क्रमयोगेन तपः सचिनुयात्। 'अध्येष्यमाण' इत्यत आरभ्य यद्ब्रह्मचारिणः कर्तव्यमुक्तं तस्यानेनेति प्रत्यवमर्शः। अनेन ङ्घातेन क्रमयोगेन क्रमेणानुष्ठीयमानेन तप आत्मसंस्कारं निष्कल्मषत्वलक्षणम्। यथा तपसा चान्द्रायणादिना निष्कल्मषत्वं भवति, एवमनेनापि वेदग्रहणार्थेन यमनियमसमूहेन। अतः सचिनुयात् शनैरत्वरयो र्जयेच्च वर्धयेच्च। क्रमः परिपाटी इदं कृत्वेदं कर्तव्यम्, ओंकारपूर्विका, इत्यादिः, तेन योगः सम्बन्धो यस्यानुष्ठानस्येति यावत्। ब्रह्मणः आधिगमिकमधिगमार्थम्। अध्ययनबोधावधिगमः।। १६४।।

तपोविशेषैर्विविधैर्ब्रतैश्च विधिचोदितैः।

वेदः कृत्स्नो धिगन्तव्यः सरहस्यो द्विजन्मना।। १६५।।

अन्वय - द्विजन्मना विधिचोदितैः तपो विशेषैः च विविधैः ब्रतैः कृत्स्नः वेदः सरहस्यः अधिगन्तव्यः।

हिन्दी अर्थ - द्विजमात्र को शास्त्रों में विहित विशेष तपों ब्रह्मचर्यपालन, वेदाभ्यास, प्राणायाम, द्वन्द्वसहन आदि तपों और विविध ब्रतों का पालन करते हुए सम्पूर्ण वेदज्ञान को रहस्यपूर्वक अर्थात् गूढार्थज्ञान-चिन्तनपूर्वक अध्ययन करके प्राप्त करना चाहिये।। १६५।।

मेधातिथिः। तपोविशेषैः कृच्छ्रचान्द्रायणादिभिर्विविधैर्बहुप्रकारैरेकाहारचतुर्थकालाहारादिभिरभिक्षिण्यता शरीरम्। ब्रतैश्चोपनिषन्महानाम्निकादिभिः। विधिनोदितैर्गृह्यस्म तिष्वात्मनातैरनुष्ठीयमानैर्वेदः कृत्स्नो धिगन्तव्यः।

ये तु "पूर्वश्लोके तपः शब्दो ब्रह्मचारिधर्मे प्रयुक्तः, इहापि तपोविशेषास्त एवाभिप्रेताः" इत्याहुर्न ते सम्यङ्मन्यन्ते। ब्रतशब्देनैव तेषां संग हीतत्वात्। ब्रतमिति हि शास्त्रतो नियम उच्यते। सामान्यशब्दत्वाच्च ब्रतशब्दस्य महानाम्निकादीनामपि ग्रहणसिद्धिः। तस्मात्तपांस्युपवासादीन्यभिप्रेतानि।

इह केचिद्वेद इत्यत्रैकवचनं विवक्षितं मन्यन्ते यद्यपि तव्यप्रत्ययनिर्देशाद्विनियोगतो वेदस्य प्राधान्यं संस्कार्यतया प्रतीयते, तथापि विधितो वस्तुतश्चार्थावबोधे गुणभाव एव। गुणे च संविवक्षिते र्थावबोधपर्यन्तो ह्ययं वेदविषयो माणवकस्य व्यापारो विधिव तत्पर्यालोचनया वसीयते। अयं ह्यत्र विध्यर्थो 'अधीतेन वेदेनार्थावबोधं कुर्यात्' न संस्कार्यत्वमन्यथा निर्वहति। सर्वो हि कार्यान्तरे शेषभूतः संस्क्रियते। वेदस्य च दृष्टमेव कार्यमधीतस्य स्वार्थावबोधजनकत्वम्, अन्यथा 'सक्तू जुहोति' इतिवत्प्राधान्यं श्रुतमप्युत्स ज्येत। धातुरप्यवबोधार्थ एव। 'अधिगमनं' हि ज्ञानमुच्यते। 'सर्वे गत्यर्था ज्ञानार्था' इति स्म तम्। स्वरूपग्रहणं च वेदस्य प्रागेव विहितं 'सहंत्य हस्तावध्येयम्' इत्यादिना।

तस्यैवार्थग्रहणपर्यान्तता नेन प्रतिपाद्यते। विवक्षामेव मत्वा नेकवेदाध्ययनमप्राप्तं प्रतिप्रसविष्यते 'वेदानधीत्येति'। "यद्यनेकवेदाध्ययनमस्ति क्वैकत्वविवक्षोपयुज्यते ?।" बाढमुपयुज्यते, एकस्यामेव शाखायामधीतायां 'स्वाध्यायो ध्येतव्य' इति विध्यर्थनिर्वृतिः। इच्छातस्त्वेकवेदाध्ययनम्। "यदि न विधिचोदितं क उन्मतो दन्तकलशिकया त्मानं क्लेशयिष्यति"। अस्त्येवा त्र विध्यन्तरं 'वेदानधीत्येति' तच्च फलकामस्य। फलं च स्वर्गः। अथास्य विधेर्वाक्यशेषे किंचिदाम्नायते, घ तिल्यादयो न्यद्वा, ततस्देव भवितुमर्हति। ब्रह्मचारिणे हि विधिरर्थावबोधविषयो दष्टप्रयोजनश्च, अवबोधस्य कर्मानुष्ठानोपयोगदर्शनाद्विदुषः कर्मण्यधिकारात्। अनेकवेदाध्ययनमदष्टायैव। अन्यथैकवेदाध्ययनेनैव स्वाध्यायविधिनिर्वृत्तेरसति धर्माय विधौ 'वेदानधीत्ये'त्यादिवचनमनर्थकमेव स्यात्।

तत्रोच्यते। कथमयं पक्षः सङ्गच्छेत यावतैको यं विधिर्वेदो धिगन्तव्य इति, स चेत्संस्कारविधित्वाद्दष्टकर्मानुष्ठानोपयोगाच्च नादष्टार्थः कल्प्यते, तदनेकवेदाध्ययने पि तुल्यम्। तत्रापि ह्ययं प्रकारो सत्येव। वैरूप्यं च स्यात्। क्वचिदाधानविधिवदवबोधद्वारेण नित्यकाम्यकर्मसम्बन्धः, क्वचित्साक्षात्फलार्थतेति।

अथ मतं "वेदानधीत्येति विध्यन्तरमेतत्, न चाचार्यकरणविधिप्रयोज्यम्। तत्फलकाम एवात्राधिक्रियत" इति।

तदसत्। न चैतद्विध्यन्तरम्। प्रकृतस्यैव विधेरसत्यां सङ्ख्याविवक्षायां प चषट्सप्तादिशाखाध्ययनं यावच्छक्ति प्राप्तं त्रयं नियमयति। न चाधीयीतेति विधिरत्र श्रूयते। अपि तु 'ग हस्थाश्रममावसेदि'त्ययमत्र विधिः।

यदपि सङ्ख्याया विवक्षितत्वमुक्तं तदत्यन्तासम्बद्धम्। विनियोगतो हि सङ्ख्याविवक्षा, नोपपादनतः। स च विनियोगः स्वाध्यायार्थमध्ययनमाह। नार्थेन गुणभावेन द्वितीयान्ताभ्यामवगतं प्राधान्यमपैति। एवं ह्याश्रीयमाणे ग्रहे प्येकत्वं विवक्ष्येत 'ग्रहं सम्मार्ष्टीति'। प्रधानभूतस्यापि हि तस्य सम्मार्गं प्रत्यस्त्येव साधनभावः। न त्वसौ शब्देनाभिधीयते। यथा ग्रहैर्जुहोतीति होमे पि गुणभावः। तस्मादभिधानविनियोगाभ्यां प्राधान्यं स्वाध्यायस्य। सति च प्राधान्ये, न विवक्षितमेकत्वम्।

"हन्तः तर्हि यद्येकेनापि वेदेन ग हीतेन निर्वर्तेत स्वाध्यायविध्यर्थो, वक्तव्यमनेकवेदाध्ययनप्रयोजनम्।" त तृतीये वक्ष्यामः।

"ननु यद्यवबोधपर्यन्तो यं विधिस्तदा ग हीते पि स्वरूपतो वेदे यावदर्थवबोधो न जातस्तावदन्तरा मधुमांसादियमनियमानुष्ठानमव्यावृत्तं स्यात्। 'तत्र को दोषः ?'। शिष्टसमाचारविरोधः। न हि शिष्टा अधीते वेदे तदर्थमुपशृण्वन्तो पि मधुमांसादि वर्जयन्ति।"

नैष दोषः अस्ति हि स्म त्यन्तरं 'वेदमधीत्य स्नायात्' इति। तत्राधीत्येति पाठमात्रमुच्यते। 'स्नायादिति' च सकलस्वाध्यायविध्यङ्गयमनियमव तिलक्ष्यते। यथैव मधुमांसे प्रतिषिद्धे एवं स्नानमपि। तत्र स्नानमनुज्ञायमानं साहचर्यान्मधुमांसादीन्यपि तुल्यप्रकरणत्वादनुजानाति। स्त्रीसम्प्रयोगस्तु वचनान्तरेणाविप्लुतब्रह्मचर्य इति प्रतिषिद्धः। तद्व्यतिक्रमे च न स्वाध्यायविधेरर्थावबोधकाले किंचित्परिहीणम्। न हि तस्यामवस्थायां तदङ्गं, सर्वेषां यमनियमानां ग्रहणान्तत्वात्। पुरुषार्थस्त्वयं प्रतिषेधः। अत एव कथाचिद्विप्लवेनावकीर्णिप्रायश्चित्तम्। व्रतस्थस्य हि रेतःसेको विकारः, न च व्रतस्थश्चान्द्रायणादिना नेनोपपातकप्रायश्चित्तेनाधिक्रियते।

"किं पुनः स्नायादिति लक्षणात्वे कारणम् ?" उच्यते-न तावदिदं स्नानमदिभः शरीरक्षालनरूपमदष्टार्थत्वप्रसङ्गात्। ब्रह्मचारिनियमानां चावध्यपेक्षत्वादस्य चावधिसमर्पकत्वेनापेक्षितार्थविधिनोपपत्तेः।

"न पुरनेवं तेषामवध्यन्तरापेक्षा। स्वाध्यायविध्यर्था हि ते तस्तन्निव त्तिरेव तेषामवधिः। तस्य च निवृत्तिर्विषयनिवृत्त्या। अध्ययनं च तस्य विषयः। तन्निवृत्तिः प्रत्यक्षैव।"

सत्यं-यद्यस्य श्रुतविषयनिष्ठतैव स्यात्। अश्रुतोऽप्यस्य विषयः फलभूतो र्थाधिगमोऽपि संस्कारविधित्वान्यथानुपपत्त्या। विषयतामापन्नः। यतः श्रुताध्ययननिष्ठत्वे विधित्वमेवास्य व्याह्र्यते।

विधेर्हि स्वार्थानुष्ठापकत्वं रूपम्। स्वार्थश्च कार्यकरणेतिकर्तव्यतात्मकः। तच्च विध्यर्थव्यतिरेकेण नान्यत्किञ्चित्। न कार्यं करणं विषयः, एकपदोपादानात्। अधीयीतेत्यध्ययनादिधात्वार्थावच्छिन्नो भावार्थः। यमनियमानुष्ठानमितिकर्तव्यता। न तत्र तावदस्य विधेः स्वार्थानुष्ठापकत्वसम्भवः। यतो विषयानुष्ठानद्वारिका सर्वा विधीनां स्वार्थानुष्ठानसम्पत्तिः। तस्यास्य विषयानुष्ठानं विध्यन्तरवशादेव सिद्धम्। आचार्यस्य हि विधिरस्ति 'उपनीय शिष्यं वेदमध्यापयेत्' इति। न चाध्ययनमन्तरेणाध्यापनसिद्धिः। अत आचार्यः स्वविधिसम्पत्त्यर्थमध्ययने माणवकं प्रवर्तयति स्वयं च ज्ञात्वा नाचार्येणाप्रवर्तितस्यानुष्ठानसम्भवः। अतो वश्यमाचार्यविधिप्रयुक्तता एषितव्या। तत्प्रयुक्तत्वे सति सिद्धमनुष्ठानमिति न स्वाध्यायाध्ययने माणवकस्य विधिना कश्चिदर्थः। अतः प्रयोक्तृत्वासम्भवात्कीदृशी विधिरूपता स्य विधेः?। स्वरूपनाशे प्रसक्ते स प्रकारो न्विष्यते, यथा स्य प्रयोक्तृत्वं लभ्यते। तत्र निश्चितस्तावदयं संस्कारविधिः। न च निष्फलः संस्कारः। अध्ययने सति याद शस्य ताद शस्यार्थबन्धस्य दर्शनात्तस्य च सकलतत्कर्मानुष्ठानोपयोगित्वात्। अतः श्रुताध्ययनविषयसम्बद्धावबोधकर्तव्यता तो विधेः प्रतीयते। यद्यपि च वस्तुस्वाभाव्येन वाक्यग्रहणसमनन्तरमवबोधो जायते, न तु निश्चितरूपो भवति। अतो येन प्रकारेण निश्चयो भवति तस्मिन्नंशे विधेः प्रयोक्तृत्वम्। निश्चयो विचार्य संशयादिव्युदासेन भवति। न च विचारो न्यतः प्राप्तः। नाचार्यविधेः, तस्याध्ययनमात्रेण निर्वर्त्ते। नापि दृष्टकार्यप्रयुक्तः, किं विचारमन्तरेण पुरुषस्य न सिद्ध्यद्यदर्थं प्रवर्त्तेत।

"यद च्छया ग्रामादिकामस्येव विचारोऽपि प्राप्तः" इति चेत्-एवं तदर्थनियतत्वात्पुरुषेच्छायाः कश्चिन्न विचारयेत्। यदि विचारयेन्नाध्ययनसमनन्तरम्। अतो स्यांशस्याप्राप्तत्वाद्यावदप्राप्तं विधेर्विषय इत्यस्ति विधेर्व्यापारः। तस्मादध्ययनस्यान्यतः प्राप्तत्वात्तत्सम्बन्धस्यावबोधस्यानिश्चितरूपस्य वस्तुस्वाभाव्येनोत्पत्तेस्ताद शस्य न क्वचिदर्थवत्त्वात्सत्यपि तस्मिन्संस्कारकत्वात्त्रिव्यूढे निश्चितस्यैव फलवत्कर्मानुष्ठानोपयोगित्वात्निश्चयस्य विचारसाध्यत्वात्तस्य नियतकालावश्यकर्तव्यप्राप्तेस्तन्निव त्थं विचारपर्यवसायी विधिरयमवतिष्ठते।"

अतो भवत्याकाङ्क्षा नियमानाम्-किं श्रुताध्ययनपर्यवसानावधिरुता क्षिप्तनिश्चितावबोधजननार्थविचारपर्यवसानः ? अतो स्यामपेक्षायां 'वेदमधीत्य स्नायादि'-त्येननावधिसमर्पणं क्रियते। तत्र प्रकृतस्यापेक्षायाश्चाविशेषाद्युक्ता लक्षणा। "ननु किमिदमुच्यते श्रुतो वबोधः, यावता 'अधिगन्तव्य इति' श्रूयत एव। वेदे स्म तिषु चान्यासु 'वेदमधीते', 'स्वाध्यायो ध्येतव्यः' इति च पठ्यते। मानव्या अपि स्म तेरेतस्म तिमूलत्वादभिन्नार्थतैव।" आक्षिप्तावबोधाभिप्रायो यमधिगमः। यदि वा स्वरूपग्रहणमवाधिगमः। अवबोधपर्यन्तता तु तेनैव न्यायेन लभ्यते। न च विसम जसमेको यं विधिस्तस्य च विषयांशः कश्चिदाचार्यविधिना प्रयुज्यते, कस्यचिदंशस्य स एव प्रयोजक इति वैरूप्यम्। किमत्रानुपपन्नम्। अर्थभेदस्यैवावगमात्।

यत्तूक्तं "अनेकवेदाध्ययनमदृष्टार्थं युक्तमिति"-तस्य 'षट्त्रिंशदाब्दिकम्' इत्यत्र परिहारं वक्ष्यामः। वेदशब्दो मन्त्रब्राह्मणवाक्यसमुदायात्मिकां शाखामाचष्टे। तदवयवेऽपि वाक्ये वेदशब्दस्य प्रयोगदर्शनात् तदाशङ्कानिवर्त्यर्थः कृत्स्नशब्दः। यद्यप्येकस्मिन्वाक्ये धीते वाक्यान्तरस्यापि वेदशब्दवाच्यत्वादन्ये तमध्ययनं संस्कारमैत्वाद्ग्रहवत्तथापि विस्पष्टार्थं कृत्स्नग्रहणम्।

अन्ये त्वङ्गविषयं कृत्स्नशब्दं वर्णयन्ति। वेदशब्दो ह्युक्तपरिमाणस्य वाक्यसमुदायस्य वाचकः। तत्र ऋङ्मात्रेणापि न्यूनं न स्वाध्यायो धीतो भवति। तस्मात्कृत्स्नशब्दो ङ्गाध्ययनप्राप्त्यर्थः। तथा च स्म त्यन्तरम् "ब्राह्मणेन निष्कारणो धर्मः षडङ्गो वेदो ध्येयः" इति।

"ननु 'यो वेदः स कृत्स्न' इत्येतदत्र प्रतीयते। न चाङ्गानि वेदशब्दवाच्यानि। तत्र कुतो ङ्गैः साहित्यम् ? या त्वेषा स्म तिः 'षडङ्गोवेदो ध्येय' इति तत्र स्वशब्देनाङ्गान्युपात्तानि। इह तु वेदविशेषणत्वात्कृत्स्नशब्दस्य कथमिवाङ्गानि ग ह्येरन् ?"।

उच्यते-'स्वाध्यायो ध्येतव्य' इति मूलैवैषा स्म तिः। सा चावबोधपर्यन्ता व्यवस्थापिता। अवबोधश्च नानतरेणाङ्गानि कल्पत इत्यर्थसिद्धमङ्गानामुपादानम्। अतो निगमनिरुक्तव्याकरणमीमांसावेदनमपि

विध्याक्षिप्तम्। एवमर्थमङ्गानामुपादानमङ्गीकृत्य कृत्स्नशब्दोद्घोतकत्वेन युक्त उपादातुम्। तत्र यथा रम्भकाणि पुरुषस्य हस्तपादादीन्यङ्गान्युच्यन्ते, नैवं वेदस्य निरुक्तादीन्यारम्भकाणि। अथ च भक्त्या ङ्गत्वेन वेदस्योच्यन्ते। न किल तैर्विना वेदः स्वार्थाय प्रभवत्यतो ङ्गानीवाध्यासो त्र। एवमध्यारोपितवेदत्वेन कृत्स्नशब्द उपपद्यते। सरहस्य इति। रहस्यमुपनिषदः। सत्यपि वेदत्वे प्राधान्यात्पथगुपादानम्॥१६५॥

वेदमेव सदाभ्यस्येत्तपस्तप्यन् द्विजोत्तमः॥

वेदाभ्यासो हि विप्रस्य तपः परमिहोच्यते॥ १६६॥

अन्वय - द्विजोत्तमः सदा तपः तप्यन् वेदमेव अभ्यस्येत् हि विप्रस्य वेदाभ्यासः इह परं तपः उच्यते।

हिन्दी अर्थ - द्विजोत्तम अर्थात् ब्राह्मणादिकों में उत्तम सज्जन पुरुष सर्वकाल तपश्चर्या करता हुआ वेद का ही अभ्यास करे क्योंकि ब्राह्मण वा बुद्धिमान् जन के लिए वेदाभ्यास करना इस संसार में परम तप कहा है॥ १६६॥

मेधातिथिः। प्रकृतशेषतया प्राप्त एव ग्रहणार्थो भ्यासो नूद्यते स्तुत्यर्थम्; न पुनर्विध्यन्तरम्। सदाशब्दो ग्रहणकालापेक्ष एव। तपःशब्दः शरीरक्लेशजननेष्वाहारनिरोधादिषु शास्त्रीयेषु वर्तते। इह तु तज्जन्यात्मसंस्कारो वराभिशापादिसामर्थ्यं लक्षणोच्यते। तत्तपस्तप्यन् तपसा र्जयितुमिच्छन्, अर्जनाङ्गे सन्तापे धातुर्वर्तते। कर्मकर्तृत्वस्याविवक्षितत्वात्परस्मैपदम्। हेतुरुपो द्वितीयश्लोकार्धो र्थवादः। वेदाभ्यासे हि यावत्किञ्चित्प्रकृष्टं तपः, ततः परं श्रेष्ठम् वेदाभ्यासस्तुल्यफलतामारोप्य स्तूयते॥१६६॥

आ हैव स नखाग्रेभ्यः परमं तप्यते तपः॥

यः स्रग्व्यपि द्विजो धीते स्वाध्यायं शक्तितो न्वहम्॥१६७॥

अन्वय - यः द्विजः स्रग्वी अपि अन्वहं शक्तितः स्वाध्यायं अधीते सः आ नखाग्रेभ्यः ह एव परमं तपः तप्यते।

हिन्दी अर्थ - जो द्विज माला धारण करके अर्थात् गहस्थी होकर भी पूर्ण शक्ति से अर्थात् अधिक से अधिक प्रयत्नपूर्वक वेदों का अध्ययन करता रहता है वह निश्चय ही, पैरों के नाखून के अग्रभाग तक अर्थात् पूर्णतः श्रेष्ठ तप करता है॥१६७॥

मेधातिथिः। अयमपरो वाजसनेयकस्वाध्यायविधिर्ब्राह्मणे र्थवादानुवादः। आ नखाग्रेभ्य एवेति सम्बन्धः। हशब्द ऐतिह्यसूचकः। परमशब्दात्तपसः प्रकर्षे नखाग्रग्रहणं प्रकृष्टस्यापि प्रकर्षमाह। नखाग्राणि निर्जीवानि तान्यपि तपसा नेन व्याप्यन्ते। तपो हि कृच्छ्रादिकं नखाग्राणामव्यापकत्वान्न निःशेषफलप्रदम्, इदं तु तान्यपि व्याप्नोतीति प्रशंसा। तप्यते तप इति। “तपस्तपःकर्मकस्यैव” (पा० सू० ३।१।८८) इति यगात्मनेपदे।

यः सुग्व्यपि। स्रगस्यास्तीति स्रग्वी, कृतकुसुमदामा पुरुष उच्यते। अनेन च ब्रह्मचारिनियमत्यागं दर्शयति। परित्यज्यापि ब्रह्मचारिधर्मान् यदि शक्तितो यावच्छक्नोति स्वल्पमप्यन्वहं प्रत्यहं वेदमधीते सोऽपि प्रकृष्टेन पुरुषार्थेन युज्यते। स्तुतिरियं न पुनर्नियमत्यागे ध्यानमुच्यते॥१६७॥

यो नधीत्य द्विजो वेदमन्यत्र कुरुते श्रमम्।

स जीवन्नेव शूद्रत्वमाशु गच्छति सान्वयः॥ १६८॥

अन्वय - यः द्विजः अनधीत्य अन्यत्र श्रमं कुरुते सः जीवन् सान्वयः आशु शूद्रत्वं गच्छति।

हिन्दी अर्थ - जो द्विज वेद को न पढ़कर अन्य शास्त्र में श्रम करता है वह जीवित ही अपने वंश के सहित शीघ्र ही शूद्रपन को प्राप्त हो जाता है॥ १६८॥

मेधातिथिः। येषां तावत्कृत्स्नशब्दो ङ्गपरिग्रहार्थस्तेषामनियतक्रमे ध्यानने प्राप्ते क्रमो नियम्यते। प्रथमं वेदो ध्येत्यस्ततो ङ्गानि। येषां तु वेदस्यैवासाकल्याणशङ्कानिवर्त्यर्थ, तेषां त्रैविद्यव्रतानन्तरं वेदस्यैव प्राप्तमध्ययनम्। अग हीते वेदेङ्गानामध्ययनं नाभ्यनुज्ञायते।

यौ द्विजो वेदमनधीत्यान्यत्र शास्त्रे अङ्गेषु तर्कशास्त्रग्रन्थेषु वा श्रममभियोगातिशयं कुरुते स जीवन्नेव शूद्रत्वमाप्नोति। आशु क्षिप्रम्। सान्वयः पुत्रपौत्रादिसन्तत्या सह। 'श्रमो' यत्रातिशयस्तन्निषेधायोगात्तात्समाप्तौ यथावरमसन्त्यान्यपि विद्यास्थानानि पठ्यन्ते। शूद्रत्वप्राप्तिवचनं निन्दातिशयः। द्विज इति वचनादुपनीतस्यायं क्रमनियमः। प्राक्चोपनयनादङ्गाध्ययनमनिषिद्धं शिक्षाव्याकरणादि यद्वेदवाक्यैर्न मिश्रितम्। "ननु च स्वाध्यायविधिना ङ्गान्याक्षिप्यन्ते। तं च विधिमाचार्यप्रयुक्तो माणवको नुतिष्ठति। प्रागुपनयनादसत्याचार्यं कुतो ङ्गाध्ययनसम्भवः ?" नैष दोषः। 'तस्मादनुशिष्टं पुत्रं लोक्यमाहुरिति' (ब ह० उप० १।५।१७) पित्रा यं संस्कर्तव्यः। स एनं प्रागुपनयनाद्व्याकरणाद्यध्यापयिष्यति।। १६८।।

मातुरग्रे धिजननं द्वितीयं मौजिबन्धने।

त तीयं यज्ञदीक्षायां द्विजस्य श्रुतिचोदनात्।। १६९।।

अन्वय - श्रुतिचोदनात् द्विजस्य मातुरग्रे अधिजननम् द्वितीयं मौ जीबन्धने त तीयं यज्ञदीक्षायाम्।

हिन्दी अर्थ - वेद के कहे अनुसार द्विज का माता से पहला जन्म, दूसरा मेखला बांधने के संस्कार अर्थात् उपनयन से तीसरा यज्ञ की दीक्षा लेने से होता है।। १६९।।

मेधातिथिः। द्विजातीनां तत्र तत्राधिकारः श्रुतः। तत्राचार्यादिशब्दवत्सुहृत्वात्तदर्थनिरूपणार्थमाह-मातुः सकाशादग्रे आदावधिजननं जन्म पुरुषस्य। द्वितीयं मौजिबन्धने उपनयने। 'ङ्यापोर्बहुलम्' (पा० सू० ६।३।६३) इति ह्रस्वः। त तीयं ज्योतिष्टोमादियज्ञदीक्षायाम्। दीक्षा पि जन्मत्वेन श्रूयते-"पुनर्वारं तद त्विजो गर्भं कुर्वन्ति यद्दीक्षयन्तीति।" त्रीणि जन्मानि द्विजस्य श्रुतिनोदितानि।

"नन्वेवं सति त्रिजः प्राप्नोति।" अस्तु। द्विजव्यपदेशे तावदुपनयनं निमित्तम्। तद्व्यपदेशनिबन्धश्च श्रौतस्मार्तसामयिकाचारिक- कर्माधिकारः। प्रथमतः तीयजन्माभिधानं द्वितीयजन्मस्तुत्यर्थम्। सर्वजन्मश्रेष्ठं तत्। अदीक्षितो हि यज्ञ एव नाधिक्रियते, अनुपनीतस्तु न क्वचिदेव। अन्ये त्वाद्व्यसामान्यादाधानं यज्ञदीक्षां मन्यन्ते। तस्यापि जन्मसम्भवो स्ति। 'अजात एवासौ यो ग्नीन्नाधत्' इति।। १६९।।

तत्र यद्ब्रह्मजन्मास्य मौ जीबन्धनचिह्नितम्।

तत्रास्य माता सावित्री पिता त्वाचार्य उच्यते।। १७०।।

अन्वय - तत्र अस्य यद् मौ जीबन्धनचिह्नितं तत्रास्य माता सावित्री आचार्यः तु पिता उच्यते।

हिन्दी अर्थ - उन तीनों जन्मों में इस ब्रह्मचारी का मेखलाबन्धन के चिह्नवाला जो ब्रह्मजन्म है उस समय गायत्री को तो इसकी माता और आचार्य को पिता के समान कहा गया है। १७०।।

मेधातिथिः। तत्र एतेषु त्रिजन्मसु यदेतद्ब्रह्मजन्म उपनयनं मौ जीबन्धनचिह्नितं मेखलाबन्धनेनोपलक्षितम्। तत्रास्य माता सावित्री। तया ह्यनूक्तया तन्निष्पन्नं भवति। अनेन च सावित्र्यनुवचनमुपनयने प्रधानं दर्शयति तदर्थं ह्यसौ समीपमानीयते। पिता चार्यः।

मातापितृ निर्वर्त्य जन्म। अतो रूपकभङ्ग्या तत्राप्याचार्यसावित्र्यौ मातापितरावुक्तौ।। १७०।।

वेदप्रदानाचार्य पितरं परिचक्षते।

न ह्यस्मिन् युज्यते कर्म किंचिदामौजिबन्धनात्।। १७१।।

अन्वय - वेदप्रदानात् आचार्य पितरं परिचक्षते अमौजिबन्धनात् अस्मिन् किंचित् कर्म न युज्यते।

हिन्दी अर्थ - वेदज्ञान देने के कारण आचार्य को पिता कहा गया है। मेखलाबन्धन अर्थात् उपनयन संस्कार से पूर्व इस द्विज पर किसी यज्ञ आदि की जिम्मेदारी नहीं होती।। १७१।।

मेधातिथिः। मौ जीबन्धनचिह्नितमित्युक्तम्। तत्र रज्ज्वास जनादाचार्यः वित वन्मान्यः स्यात्तदर्थमुच्यते-वेदप्रदानादाचार्य पितरं परिचक्षते। कृत्स्नवेदा ध्यापनान्नोपनयनाङ्ग-भूतसावित्र्यनुवचनमात्रादेव। प्रदानं माणवकस्य वेदाक्षरोच्चारणे स्वीकारोत्पादम्।

"यद्येवं, यावन्नाचार्येण पितृत्वं प्राप्तं तावन्न माणवको द्वितीयं जन्म समश्नुते। अप्राप्तद्विजभावश्च

प्राग्वोपनयनात्कामचारः स्यात्” -अत आह न ह्यस्मिन्प्राङ्मौजिबन्धनादस्य माणवकस्य किंचित्कर्म श्रौतस्मार्तमाचारप्रतिष्ठं वा दष्टार्थं प्रयुज्यते-न तत्राधिक्रियते- उपनयनसमनन्तरमेव सर्वेर्द्धिजातिपुरुषधर्मेरधिक्रियते।

“नन्ववैद्यत्वात्तस्यामवस्थायां कथमधिक्रियताम् ?।” एतदर्थमेवोक्तं “गुरौ शिष्यश्च याज्यश्चेति”। आचार्येणासौ शिक्षयितव्यः। तदुक्तं ‘शौचाचारंश्च शिक्षयेत्’ (मनु० २।६६)। यथा च गौतमः (अ० २ सू० ६) -‘उपनयनादिर्नियम’ इति। आचार्यस्य तु वेदसमापनान्तो व्यापारः।। १७१।।

नाभिव्याहारयेद् ब्रह्म स्वधानिनयनाद ते।।

शूद्रेण हि समस्तावद्यावद्वेदे न जायते।। १७२।।

अन्वय - यावत् वेदे न जायेत् तावत् शूद्रेण हि समः स्वधा निनयनात् ऋते ब्रह्म न अभिव्याहरेत्।

हिन्दी अर्थ - जब तक द्विज का वेद में जन्म नहीं होता अर्थात् उपनयन संस्कार नहीं होता तब तक वह शूद्र के ही समान होता है इसलिए म तक संस्कार के सिवाय वेद का उच्चारण अथवा वैदिककर्म न कराये।। १७२।।

मेधातिथिः। आमौजिबन्धनादित्यनुवर्तते। यदि वा यावद्वेदे न जायत इत्यर्थवादतो वधिपरिनिश्चयः। ब्रह्म वेदस्तत्रोच्चारयेत्। पितुरयमुपदेशः। यथा मद्यपानादिभ्यो रक्षेतथा वेदाक्षरोच्चारणात्। केचित्त्विममेव ब्रह्मभिव्यवहारनिषेधं प्रागुपनयनाद्व्याकरणद्वङ्गा ध्ययने ज्ञापकं वर्णयन्ति, णिजर्थं व्याचक्षते-‘पित्रा न वाचनीयः बाल्यात्तु कानिचिदव्यक्तानि वेदवाक्यानि स्वयं पठतो न दोषः’। एतत्तु न युक्तम्। स्मृत्यन्तरे हि पठ्यते ‘न ब्रह्माभिव्याहरेदिति’ (गौ० अ० २ सू० ५)। अर्थवादे च श्रुतं शूद्रेण हि समस्तावावदिति। यथा शूद्रो दुष्यति तद्वदयमपीत्युक्तं भवति।

‘स्वधा’शब्देन पितृभ्यः कल्पितमन्नमिहोच्यते। अथवा पित्र्यं कर्म ‘स्वधा’-शब्दनोच्यते। तन्निनीयते त्यज्यते प्राप्यते येन मन्त्रेण स ‘स्वधानिनयनः’, “शुन्धन्तां पितरः” इत्यादिः तं वर्जयित्वा न्यमन्त्रो नोच्चारयितव्यः। अनुपनीतेनोदकदाननवश्राद्धादि पितुः कर्तव्यमित्यस्मादेव प्रतीयते। पार्वणश्राद्धादौ त्वग्निमत्त्वाभावदनधिकारः। पिण्डान्वाहार्यके हि तद्वक्ष्यते। तृतीये चैतन्निपुणमुपपादयिष्यामः।। १७२।।

कृतोपनयनस्यास्य व्रतादेशनमिष्यते।

ब्रह्मणो ग्रहणं चैव क्रमेण विधिपूर्वकम्।। १७३।।

अन्वय - कृतोपनयनस्यास्य व्रतादेशनम् विधिपूर्वकम् च क्रमेण ब्रह्मणः ग्रहणं एव इष्यते।

हिन्दी अर्थ - उपनयन संस्कार होने पर ही इस ब्रह्मचारी के लिए व्रतों के आदेश का पालन करना और विधि के अनुसार क्रमशः वेदज्ञान को प्राप्त करना आवश्यक है।। १७३।।

मेधातिथिः। ‘उपनीय गुरुः शिष्यम्’ इत्यनेन शौचाचाराध्ययनानां क्रम उक्तः। अतश्च तेनैव क्रमेण पठेत्। उपनयनानन्तरमध्ययने प्राप्ते क्रमान्तरार्थमिदमारभ्यते।

उपनीतस्य त्रेविद्यादिव्रतं च कर्तव्यम्। ततः स्वाध्यायो ध्येतव्यः। कृतोपनयनस्य ब्रह्मचारिणो व्रतादेशनमिष्यते क्रियते चाचार्यैः। शास्त्रांशेनैवमिष्यते। अतश्च कर्तव्यतैवैषणा प्रतिपाद्यते। ततो ब्रह्मणो वेदस्य ग्रहणम्। क्रमेणानेन। विधिपूर्वकमित्यनुवादः श्लोकपूरणार्थः।। १७३।।

यद् यस्य विहितं चर्म यत्सूत्रं या च मेखला।

यो दण्डो यच्च वसनं तत्तदस्य व्रतेष्वपि।। १७४।।

अन्वय - अस्य यत् चर्म यत् सूत्रम् या च मेखला यश्च दण्डः यच्च वसनं निहितं तत्तदपि अस्य व्रतेषु।

हिन्दी अर्थ - इस ब्रह्मचारी के जो-जो चर्म जो यज्ञोपवीत और जो मेखला, जो दण्ड तथा जो वस्त्र विहित किये हैं वह सब भी इसके व्रतों के अन्तर्गत ही हैं।। १७४।।

मेधातिथिः। ग ह्यकारैर्व्रतनामधेयकानि कर्माण्युपदिष्टानि। ‘संवत्सरं वेदं भागं वा किंचिज्जिघक्षत’।

इयं व्रतचर्या यो यमनियमसमूहः। तत्र पूर्वव्रतसमाप्तौ व्रतान्तरारम्भे उपनयने ये विधयस्तादृश एव व्रतादेशेषु। “अथ प्रागुपात्तानां का प्रतिपत्तिः?”

अप्सु प्रासनम्। “ननु च तदुक्तं प्रागुपात्तानाम्। विनष्टानां का प्रतिपत्तिः?” विनाशे शास्त्रनोदितं चैषां कार्यमन्योपादानाच्च तेषां निर्वृतिः।

यच्चर्म यस्य ब्रह्मचारिणो विहितं तथा “कार्ष्णं ब्राह्मणस्य रौरवं क्षत्रियस्य” इति। एवं दण्डादिष्वपि द्रष्टव्यम्। तस्य व्रतेष्वपि। प्रकृत्वाद् व्रतशब्दो व्रतादेशे वर्तते।। १७४।।

सेवेतेमांस्तु नियमान् ब्रह्मचारी गुरौ वसन्।

सन्नियम्येन्द्रियग्रामं तपोवद्व्यर्थमात्मनः।। १७५।।

अन्वय - गुरौ वसन् ब्रह्मचारी आत्मनः तपो वद्व्यर्थं इन्द्रियं सन्नियम्य इमान् तु नियमान् सेवेत।

हिन्दी अर्थ - गुरु के समीप अर्थात् गुरुकुल में रहते हुए ब्रह्मचारी अपने विद्यारूप तप की वद्वि के लिये इन्द्रियों के समूह को वश में करके इन आगे वर्णित नियमों का पालन करे।। १७५।।

मेधातिथिः। वक्ष्यमाणस्य यमपियमसमूहस्य पथप्रकरणत्वेन श्लोको यं गौरवख्यापनार्थः। एवं तु यत्पूर्वमुक्तं तदवश्यकर्तव्यम्- इदं तु ततो गुरुतरमनुष्ठीयमानं महते फलाय। ब्रह्मचारिग्रहणं प्रकरणान्तरत्वेनातद्धर्माशङ्कया नुसन्धानार्थम्। “यदि ब्रह्मचारिधर्म एव आसीत्किं तर्हीदमुच्यते। प्रकरणान्तरमिति?” पूर्वभ्य एतेवामतिशयात्समान धर्मत्वादेतावता वैलक्षण्येन प्रकरणान्तरत्वव्यहारः। परिशिष्टानि पदानि श्लोकपूरणार्थतया नूद्यन्ते। सेवेत अनुतिष्ठेत। इमान्वक्ष्यमाणान्। बुद्धौ संनिहितत्वादिदमा निर्दिश्यन्ते। गुरौ वसन् गुरुसमीपे विद्याध्ययनार्थम् वसन् इति नित्यसन्निधानमाह। सन्नियम्येन्द्रियग्रामं प्रागुक्तेन मार्गेण। तपोवद्व्यर्थम् अध्ययनविध्यनुष्ठानजन्यात्मसंस्कारार्थम्।। १७५।।

नित्यं स्नात्वा शुचिः कुर्याद्देवर्षिपितर्तर्पणम्।

देवताभ्यर्चनं चैव समिदाधानमेव च।। १७६।।

अन्वय - ब्रह्मचारी नित्यं स्नात्वा शुचिः ऋषिपितर्तर्पणम् देवताभ्यर्चनं चैव समिदाधानं च कुर्यात्।

हिन्दी अर्थ - ब्रह्मचारी नित्य स्नान करके शुद्ध होकर ऋषियों तथा पितरों की भोजन वस्त्रादि से सन्तुष्टि, परमात्मा की उपासना तथा अग्निहोत्र किया करे।। १७६।।

मेधातिथिः। तानिदानीं पूर्वेण प्रतिज्ञातान् नियमानाह-प्रत्यहं स्नात्वा शुचिः स्नानेनापनीताशुचिभावो देवर्षिपितर्तर्पणं कुर्यात्। यदि पुनः शुचिः न तदा वश्यं स्नायात्। शुचिग्रहणेन शुद्धिहेतुतया त्र स्नानस्योपदिष्टत्वात् स्नातकव्रतवत्तदनुष्ठेयम्। अत एव स्म त्यन्तरे च स्नानं प्रतिषिद्धम्। स प्रतिषेधो म दा स्नानस्य प्रसाधनलक्षणस्य। गौतमेन तु स्नानमेव विहितम्-‘दण्ड इवाप्सु परिप्लवेत्, मलापकर्षणं करनिघर्षणादिना कर्तव्यम्’। असत्यमेध्यादि संसर्गे, यत्स्वेदजं वस्त्ररेणुसंयोगादिसहजं मलं न तदशुचित्वमापादयति। तद्धि नियतरूपमेव। तथा च ब्राह्मणं ‘किं नु मलं, किमजिनं, किमु श्मश्रूणि किं तप’ इति धर्मसाधनतामेवंविधस्य मलधारणस्य दर्शयति।

“कथं पुनः स्नानस्य शौचार्थता प्रतीयते?” नव पुनः स्नातः शुचिश्चोभयविशिष्टो देवकार्ये विनियुज्यते। स्नातस्याशुचित्वाभावात्कृतशौचाचमनादेः स्नानविधानात्, ‘स्नात्वा चा चान्तः पुनराचामेदिति’ च स्नातस्यापि शुचिरित्येतावता यादृशी शुद्धिस्तस्यां विज्ञायमानायां स्नानमपि सति निमित्ते प्राप्तं पुनरुच्यते। स्म त्यन्तरं चेदमसत्यशुचित्वे निमित्ते प्रतिषेधार्थम्। तथा च ‘वेदमधीत्य स्नायादिति’ समाप्ते स्वाध्यायविधौ प्रतिप्रसविष्यति।

कुर्याद्देवर्षिपितर्तर्पणम्। उदकदानं देवादिभ्यो ग हस्थधर्मेषु यदुक्तं तादृशमेव प्रतीयते, तर्पणशब्दसाहचर्यात्। ‘यदेव तर्पयत्यदिभरिति’, तथा “देवतास्तर्पयति” “आश्व० ग ० ३।४।२” इति ग ह्यकारैरुदकसाधनो यं विधिरुक्तः। उदकतर्पणमिति चैतत्संविज्ञायते।

ते देवाः ग ह्यकारैः पठिताः अग्निः प्रजापतिः ब्रह्मेत्यादयः। तेषां च 'तर्पणं' न सौहित्योत्पादनं, किं तर्हि ? तदुद्देशेनोदका जलिप्रक्षेपः। अतो यमुदकद्रव्यको याग एवोक्तो भवति। न ह्यन्यथा देवता देवतात्वं भवति। यागसंप्रदानं हि सेति स्मर्यते, न त प्लेः कर्त्री। एतावद्धि देवतालक्षणम्।- 'सूक्तभाजो हविर्भाजश्च देवताः'। तत्र सूक्तं स्तुत्यतया भजन्ते, हविः संप्रदानतया। तर्प्यत्वेन चोदकदानसंप्रदानतामेव गुणव त्या वक्ति। गुर्वाद्धि सम्प्रदानं गवादिना तदुद्दिश्यमानस्वाम्येन प्रतीयते। देवता पि सम्प्रदानभूता। सम्प्रदानत्वसाम्यात् 'त प्यन्ति' इत्युच्यते। यदि देवतात प्यर्थमेतत्स्यात्तदा संस्कारकर्मोदकतर्पणं स्यात्। न च देवतानां संस्कार्यत्वोपपत्तिः। न हि ताः क्वचिदुपयुक्ता उपयोक्ष्यन्ते वा। न चाकृताकारिष्यमाणकार्यस्य संस्कारतोपपत्तिः।

ऋषयो ये यस्यार्षेयाः। यथा पराशराणां वसिष्ठशक्तिपाराशर्या इति। ग ह्यकारैस्तु मन्त्रद श ऋषयस्तर्पणीयत्वेनोक्ताः, मधुच्छन्दो ग त्समदो विश्वामित्र इति। अविशेषाभिधानाद षिशब्दस्योभये पि प्राप्ताः। विशेषस्म तित्वात्। ग ह्यस्म तेस्त एव ग्रहीतुं न्याय्याः। पितरः पूर्वप्रेताः पित पितामहाः सपिण्डाः समानोदकाश्च। पितृणा तर्पणं तर्पणमेव। एतच्च श्राद्धविधौ प्रत्यक्षेण वक्ष्यते। देवताभ्यर्चनम्। अत्र केचिच्चिरन्तना विचारयांचक्रुः- "का एता देवता नाम यासामिदमभ्यर्चनमुच्यते ? यदि तावच्चित्रपुस्तकन्यस्तः चतुर्भुजो वज्रहस्त इत्यादयः, "प्रतिकृतय" इति लौकिका व्यवहरन्ति; अतो गौणस्तत्र देवताव्यवहारः। अथ या सूक्तहविःसम्बन्धिन्यो वैदिकीभ्यश्चोदनाभ्यो मन्त्रवाक्येभ्यश्चावगम्यन्ते-शब्दार्थसम्बन्धविदश्च स्मरन्ति अग्निः अग्नीषोमौ मित्रावरुणौ इन्द्रो विष्णुः" इति-यद्येवं तत्क्रियासम्बन्धितयैव तेषां देवतात्वं नार्थसम्बन्धितया। तत्रापि यस्यैव हविषो या देवता तेन चोदिता तस्यैव सा भवति। तथा हि आग्नेयो ष्टाकपाल इत्याग्नेये पुराडोशे देवता, न सौर्ये चरौ।" अयं च तेषां निर्णयः- 'मुख्यासम्भवादगौणस्यैव ग्रहणं न्याय्यं, समाचाराच्च।' अतः प्रतिमानामेवैतत्पूजाविधानम्। यच्चात्र तत्त्वं, तद् 'व्रतवद्देवदैवत्य' (श्लो० १८६) इत्यत्र वक्ष्यामः। समिदाधानं सायंप्रातरग्नौ दारुशकलप्रक्षेपणम्॥ १७६॥

वर्जयेमधु मांसं च गन्धं माल्यं रसान् स्त्रियः।

शुक्तानि यानि सर्वाणि प्राणिनां चैव हिंसनम्॥ १७७॥

अन्वय - (ब्रह्मचारी) मधुन्मांसं, गन्धं, माल्यं, रसान् स्त्रियः च सर्वाणि शुक्तानि प्राणिनां हिंसनम् चैव वर्जयेत्।

हिन्दी अर्थ - ब्रह्मचारी गंध, मदकारक मदिरा आदि पदार्थ और मांस, माला, रस और स्त्री का संग, सब प्रकार की खटाई तथा प्राणियों की हिंसा छोड़ देवे॥ १७७॥

मेधातिथिः। मधु सारघम्। माध्वीकस्य तु मद्यत्वात्प्रागप्युपनयनात्प्रतिषेधो 'नित्यं मद्यं ब्राह्मणो वर्जयेत्' इति (गौतम० २।२०)। मांसं प्रशक्षिताद्यपि।

गन्धशब्देन सुरभित्वातिशययुक्तानि कर्पूरागरुप्रभ तीनि द्रव्याणि सम्बन्धिलक्षण्या प्रतिषिध्यन्ते। तेषामनुलेपनाद्युपभोगप्रतिषेधः, गन्धस्तु स्वदेशान्निर्गत आगच्छतीत्यशक्यो निषेधुम्। तत्राप्याकस्मिकस्याप्यप्रतिषेधात्, भोगेच्छया त्वगम्भूपादौ दोष एव। अत उपाध्यायेन चन्दनव क्षादिच्छेदने नियुक्तस्य तद्गन्धस्याघ्राणे वस्तुस्वभावत उत्पद्यमाने न दोषः। माल्यसाहचर्याच्चेद शो गन्धः प्रतीयते। यस्तु नेद शो हृदयोन्मादकरः कुष्ठघ तपूतिदार्वादिगन्धस्तस्याप्रतिषेधः।

माल्यं कुसुमं ग्रथितम्, रसाः मधुराम्लादयः। - "ननु च नीरसस्य भोज्यत्वासम्भवात्प्राणव त्तिरेव न स्यात्।" सत्यम्। उद्विक्तरसाः केवला गुडादयो निषिध्यन्ते। संस्कारकरणे द्रव्यान्तर्गतानामपि प्रतिषेधः। अथवा त्यन्तरसिनः संस्कृतस्यान्नस्य सक्तिप्रतिषेधो यम्। यथोक्तम् "यो हेरिव धनाद्भीतो मिष्टान्नाच्च विषादिव। राक्षसीभ्य इव स्त्रीभ्यः स विद्यामधिगच्छति" इति। अन्ये तु शं गारादीन्मन्यन्ते। नाटकादिप्रेक्षणेन काव्यश्रवणेन वा रसपुष्टिर्न कर्तव्या। अन्येषां तु दर्शनम्-इक्ष्वात्मलकादीनां यो न्तर्द्रवरूपोदकवत् रसस्तस्य निष्पीडितस्य प थक् कृतस्य प्रतिषेधो न पुनस्तदन्तर्गतस्य। तच्चैतदयुक्तम्। न हि रसशब्दो द्रवपर्यायः प्रसिद्धः। यत्र च यस्योचितमुपभोगान्तत्वं तदेव तस्य

निषिध्यते। तेन मधुमांसयोर्भोजने प्रतिषेधः, न दर्शनस्पर्शनयोः। गन्धमाल्यस्यापि शरीरमण्डनाभिमानतयोपादानं निषिध्यते, न तु कथंचिद्दस्तादिना ग्रहणम्। एवं स्त्रियो मैथुनसम्बन्धेन। तदाशङ्कयैव च प्रेक्षणालम्बौ निषेत्स्यति। तथा च गौतमः (अ० २ सू० २२) 'स्त्रीप्रेक्षणालम्बने मैथुनशङ्कायाम्' इति।

शुक्तानि प्राप्तान्तरसानि केवलात्परिवासाद्द्रव्यान्तरसंसर्गाद्वा म्लतामापन्नानि। तेषां च द्विजातिर्मात्वादेव सिद्धः प्रतिषेधः। पुनर्ग्रहणं गौणशुक्तपरिग्रहणार्थम्। तेन रूक्षपुरुषा वाचो निषिद्धा भवन्ति, यदुक्तं गौतमेन (अ० २ सू० १६) 'शुक्ता वाच' इति। तदिदं 'सर्व'ग्रहणं चारयैवार्थस्याविष्कारणार्थम्। रसशुक्तान्यनूद्य सर्वाणीति विधीयते। ततो गौणपरिग्रहः सिद्धो भवति।

ये त्वेवं व्याचक्षते-"शुक्तशब्देन रसप्रतिषेधः सर्वशब्देनामानसानि वासांसि"; - त इदं प्रष्टव्याः-अर्थप्रसिद्धानां प्रतिषेधार्थं सर्वग्रहणं कस्मान्न भवति ? तथा सति च दध्यादेः शुक्तीभूतस्य प्रतिषेधः प्राप्नोति। यदि तु प्राप्तिमाश्रित्य पुनः प्रतिषेध उक्तार्थो व्याख्यायते, तथा सति न कश्चिद्दोषः। प्राणिनां मशकमक्षिकादीनां बाल्यात् हिंसने प्राप्ते यत्नतः परिहारार्थं पुनः प्रतिषेधः। स्वाध्यायविध्यङ्गत्वार्थो वा। न केवलं हिंसायां पुरुषार्थप्रतिषेधातिक्रमो यावत्स्वाध्यायार्थातिक्रमोऽपि। "शुक्तादिष्वप्येवं कस्मान्न कल्प्यत" इति चेदस्ति तत्र विषयान्तरे सावकाशम्, एकरूपस्य विषयस्य व्यर्थत्वं सति गत्यन्तरे गरीयः।। १७७।।

अभ्यङ्गम जनं चाक्षोरुपानच्छत्रधारणम्।।

कामं क्रोधं च लोभं च नर्तनं गीतवादनम्।।१७८।।

अन्वय - अभ्यङ्गम् अक्षणोः अ जनम् उपानत्, छत्रधारणम् कामं क्रोधं लोभं च नर्तनं गीत-वादनम् च (वर्जयेत्)।

हिन्दी अर्थ - अंगों का मर्दन और उबटन, आंखों में अ जन, जूते और छत्र का धारण, काम, क्रोध, लोभ और नाच, गाना बजाना छोड़ देवे।। १७८।।

मेधातिथिः। घ ततैलादीनां स्नेहेन शिरःशरीरम्रक्षणमभ्यङ्गः। अ जनं चाक्षणोः। अक्षिग्रहणं व तत्पूरणार्थम्। अनयोश्चापि देहमण्डनार्थतया प्रतिषेधो नौषधार्थतया। गन्धमाल्यादिसाहचर्यात्। उपानहौ चर्मपादुके, न केवले छत्रधारणं च स्वहस्तेन परहस्तेन वोभयस्यापि निषेधः। कामो रागः। मन्मथस्य स्त्रीप्रतिषेधादेव सिद्धः। क्रोधो रोषः, लोभो मोहः। अहंकारममकारौ चित्तधर्मावेते। नर्तनं प्राकृतपुरुषाणां हर्षाय, गात्रविक्षेपो भरतादिदं पृष्ठाभिनयप्रयोगश्च। गीतं षड् जादिस्वरप्रदर्शनम्। वादनं वीणावंशादिभिः स्वरवच्छब्दकरणं, पणवम दङ्गाद्यभिघातश्च तालानुव त्या।। १७८।।

द्यूतं जनवादं च परिवादं तथान तम्।।

स्त्रीणां च प्रेक्षणालम्भावुपघातं परस्य च।। १७९।।

अन्वय - द्यूतम् जनवादम् च, परिवादं तथा अन तम्, स्त्रीणां च प्रेक्षणम् परस्य च उपघातम् वर्जयेत्।

हिन्दी अर्थ - द्यूत, झगड़ा, निन्दा, मिथ्याभाषण, स्त्रियों का दर्शन, दूसरे की हानि आदि कुकर्मों को सदा छोड़ देवे।।१७९।।

मेधातिथिः। द्यूतम् अक्षक्रीडा समाह्वयः कुक्कुटादिभिः, प्रतिषिद्धः; द्यूतशब्दस्य सामान्यशब्दत्वात्। जनैर्वादः अकारणेन लौकिकेष्वर्थेषु वाक्कलहः, देशवार्ताद्यन्वेषणं प्रश्नो वा। परिवादः असूयया परदोषकथनम्। अन तम् अन्यथा द प्टमन्यथा च श्रुतं यदन्यथोच्यते। सर्वत्र वर्जयेदित्यनुषङ्गाद्वितीया। स्त्रीणां च प्रेक्षणालम्बौ अवयवसंस्थाननिरूपणम् प्रेक्षणम् इदमस्याः शोभते ङ्गमिदं नेति। आलम्बः आलिङ्गनम्। मैथुनशङ्कायां चेतौ प्रतिषिध्येते। बालस्य यथातथम्। परस्योपघातो पकारः कस्याचिदर्थसिद्धौ प्रतिबन्धः कन्यालाभादौ प च्छमानेन अयोग्यस्याप्ययोग्यत्वं न वक्तव्यम्!, तूष्णीमासितव्यम्, अन तप्रतिषेधात्।। १७९।।

एकः शयीत सर्वत्र न रेतः स्कन्दयेत्वचित्॥

कामाद्धि स्कन्दयन् रेतो हिनस्ति व्रतमात्मनः॥ १८०॥

अन्वय - सर्वत्र एकः शयीत रेतः क्वचित् न स्कन्दयेत् हि कामात् रेतः स्कन्दयन् आत्मनः व्रतं हिनस्ति।

हिन्दी अर्थ - सर्वत्र एकाकी सोवे, वीर्यस्खलित कभी न करे, काम से वीर्यस्खलित कर दे तो जानो कि अपने ब्रह्मचर्यव्रत का नाश कर दिया॥ १८०॥

मेधातिथिः। एकः शयीत सर्वत्र न रेतः स्कन्दयेत्वचित्, अयोनावपि। योनौ स्त्रीप्रतिषेधादेव सिद्धत्वात्।

अत्रार्थवादः कामाद्धि स्कन्दयन्। इच्छा त्र 'कामः'। हस्तव्यापारादिना, अयोनौ मैथुनेन च, रेतः शुक्रं स्कन्दयन् क्षरयन्निनस्ति नाशयति ब्रह्मचर्यव्रतमात्मनः॥ १८०॥

स्वप्ने सिक्त्वा ब्रह्मचारी द्विजः शुक्रमकामतः॥

स्नात्वा कर्मचयित्वा त्रिः पुनर्मामित्य चं जपेत्॥ १८१॥

अन्वय - ब्रह्मचारी द्विजः अकामतः स्वप्ने शुक्रं सिक्त्वा स्नात्वा अकर्मचयित्वा पुनर्माम् इति ऋचं त्रिः जपेत्।

हिन्दी अर्थ - ब्रह्मचारी द्विज अनजाने में स्वप्न में वीर्यस्खलित होने पर स्नान करके सूर्य की पूजा करके "पुनर्मामैत्विन्द्रियम्" इस ऋचा को तीन बार जपे॥ १८१॥

मेधातिथिः। कामाद्ब्रतलोपेनावकीर्णप्रायश्चित्तम्। अकामात्त्विदमाह। स्वप्नग्रहणमविवक्षितम्, अकामत इत्येतदेव निमित्तम्। न हि स्वप्ने कामसम्भवः। अतो यद्यसुप्तस्यापि कथंचिदनिच्छया स्वमलास गवयववत्प्रक्षरति शुक्रं तत्राप्येतदेव प्रायश्चित्तम्। अकामतो रेतः सिक्त्वेदं प्रायश्चित्तं कुर्यात्-पुनर्मामिति ऋचं जपेत्॥ १८१॥

उदकुम्भं सुमनसो गोशकृन्म तिकाकुशान्॥

आहरेद्यावदर्थानि भैक्षं चाहरहश्चरेत्॥ १८२॥

अन्वय - उदकुम्भम् सुमनसोः गोशकृत् म तिका कुशान् यावदर्थानि आहरेत् भैक्षं च अहरह चरेत्।

हिन्दी अर्थ - पानी का घड़ा, फूल, गोबर, मिट्टी कुशाओं की जितनी आवश्यकता हो उतनी लाकर रखें और भिक्षा भी प्रतिदिन मांगें॥ १८२॥

मेधातिथिः। यावद्भिः अर्थः प्रयोजनमुपाध्यायस्य सिध्यति तावदुदकुम्भादि आहरेत्। प्रदर्शनार्थं चैतत्। अन्यदपि ग होपयोगि यदगर्हितं कर्म तत्कुर्यात्। गर्हितं गुरुव्यतिरेकेणोच्छिष्टापमार्जनादि न कारयितव्य इत्येवमर्थो यं श्लोकः। सामान्येन शुश्रूषा गुरौ विहिता। यावानर्थ एषामिति विग्रहः। भक्षं चाहरहश्चरेत्सिद्धमन्नमत्यन्ताल्पं यत्राविषयं 'भैक्ष'मत्रोच्यते। नैकान्नादीति प्रतिषेधे त्रिशब्दोपादानद्वयं प्रतीयते। 'समाहृत्य भैक्षं निवेद्याश्नीयात्' इति सामानाधिकरण्यात्सिद्धान्नप्रतिपत्तिः। शुष्के ह्यन्ने भिक्षिते कुतस्तस्याशनम्। समाहृतस्य गुरुग हे पच्यमानस्य भैक्षप्रकृतिता, स्यान्न भैक्षता। प्रसिद्ध्या चेद शमेव भैक्षमुच्यते। अहरहः। "ननु 'भैक्षेण वर्तयन्नित्यम्" (१८८) इत्येतस्मादेव सिद्धमहरहश्चरणं सिध्यति।"

व तिविधानार्थं 'नित्यं' ग्रहणम्। पर्युषितेनापि घ तादिस्नेहसंयुक्तेन स्यादव त्तिस्तदर्थमिदम्-अहरहर्भिक्षित्वा शितव्यम्, न पुनरेकस्मिन्नहनि भिक्षितमपरेद्युः परिवास्य यत्किंचित्स्नेहयुक्तमिति प्रतिप्रसवेन भु जीत॥ १८२॥

वेदयज्ञैरहीनानां प्रशस्तानां स्वकर्मसु॥

ब्रह्मचार्याहरेद्भैक्षं ग हेभ्यः प्रयतो न्वहम्॥ १८३॥

अन्वय - ब्रह्मचारी स्वकर्मसु प्रशस्तानां वेदयज्ञैः अहीनानां ग हेभ्यः प्रयतः अन्वहं भैक्षमाहरेत्।

हिन्दी अर्थ - ब्रह्मचारी अपने कर्तव्यों का पालन करने में सावधान रहने वालों के और वेदाध्ययन और पंचमहायज्ञों से जो हीन नहीं अर्थात् जो प्रतिदिन इनका पालन करते हैं ऐसे श्रेष्ठ व्यक्तियों के घरों से प्रयत्न पूर्वक प्रतिदिन भिक्षा ग्रहण करे।। १८३।।

मेधातिथिः। येभ्यो भैक्ष्यमासादयितव्यं तान् वक्ति वेदयज्ञैश्च ये अहीना वेदाध्ययनेन संयुक्ताः, यज्ञानां च सत्यधिकारे कर्तारः। अहीना अवर्जिताः तदुपेता इति यावत्। स्वकर्मसु च प्रशस्ताः। येषां यज्ञे धिकारो नास्त्यन्यस्मिन् शस्ते कर्मणि तत्पराः। अथवा स्वकर्मप्रशस्तास्त उच्यन्ते ये स्ववत्तावेव सन्तुष्टा न वाद्धुषिकादिव त्युपजीविनः।

तेषां ग हेभ्यो भैक्षमाहरेद्याचित्वा ग हणीयात्प्रयतः शुचिः। अन्वहमित्यनुवादः।। १८३।।

गुरोः कुले न भिक्षेत न ज्ञातिकुलबन्धुषु।।

अलाभे त्वन्यगेहानां पूर्व पूर्व विवर्जयेत्।।१८४।।

अन्वय - गुरोः कुले न भिक्षेत न ज्ञातिकुलबन्धुषु। अन्य गेहानां अलाभे तु पूर्व पूर्व विवर्जयेत्।

हिन्दी अर्थ - ब्रह्मचारी गुरु के परिवार तथा मित्रों में भी भिक्षा न मांगे, अन्य घरों से यदि भिक्षा न मिले तो पूर्व-पूर्व घरों को छोड़ते हुए भिक्षा प्राप्त कर ले अर्थात् पहले मित्रों, परिचितों या घनिष्ठों के घरों से भिक्षा मांगे, वहां न मिले तो सम्बन्धियों में, वहां भी न मिले तो गुरु के परिवार से भिक्षा मांग सकता है।। १८४।।

मेधातिथिः। सत्यप्येतद्गुणयोगे गुरुग हे न भिक्षेत। पूर्व कुलं वंशः ततो गुरोर्ये पित व्यादयस्तेभ्यो पि न ग्रहीतव्यम्। ज्ञातयः, ब्रह्मचारिणः पित पक्षाः, तेषां कुले। बन्धुषु च मात पक्षेषु मातुलादिषु। नैवमभिसम्बन्धः कर्तव्यः-‘गुरुज्ञात्यादिष्विति’। गुरोः कुल इति कुलशब्देनैव तेषां सङ्ग हीतत्वात्। “कुतस्तर्हि भिक्षेत ?” एतद्व्यतिरेकेणान्यगेहेभ्यः।

अलाभे सम्भवे न्यगेहानाम्। सर्व एव यदि ग्रामो गुरुज्ञातिबन्धुभिर्व्याप्तो भवत्यन्ये नैव सन्ति, सन्तो वा न्नं न ददति। एतेष्वपि ग हेभ्यो भिक्षितव्यम्। अन्याभावे प्रथमं बन्धुं भिक्षेत, तदभावे ज्ञाति, तदभावे गुरुकुलम्।। १८४।।

सर्व वा पि चरेद्ग्रामं पूर्वोक्तानामसम्भवे।।

नियम्य प्रयतो वाचमभिशस्तांस्तु वर्जयेत्।। १८५।।

अन्वय - पूर्वोक्तानाम् असम्भवे सर्व वापि ग्रामं चरेत् वाचं तु प्रयतः नियम्य अभिशस्तान् वर्जयेत्।

हिन्दी अर्थ - पूर्व कहे हुए घरों के अभाव में सारे ही गांव में भिक्षा मांग ले किन्तु अपनी वाणी को प्रयत्नपूर्वक नियन्त्रण में रखता हुआ पापी व्यक्तियों को छोड़ देवे अर्थात् पापी लोगों के सामने किसी भी अवस्था में भिक्षा-याचना के लिए मुँह न खोले।। १८५।।

मेधातिथिः। पूर्वोक्तानां वेदयज्ञैरहीनानामसम्भवे सर्व ग्राममनपेक्षवर्णविभागं विचरेत् भ्राम्येत् जीवन्मृतम्। केवलमभिशस्तान्कृतपातकत्वेन प्रसिद्धान् अदष्टपातकानपि वर्जयित्वा। तथा च गौतमः (अ० २ सू० ३५) “सार्ववर्णिकं भैक्ष्यचरणमभिशस्तपतितवर्जम्।” नियम्य वाचं भिक्षावाक्यं वर्जयित्वा आ भैक्षलाभादन्यां वाचं नोच्चरेत्।। १८५।।

दूरादाहृत्य समिधः सन्निदध्याद्विहायसि।।

सायंप्रातश्च जुहुयात्ताभिरग्निमतन्द्रितः।। १८६।।

अन्वय - दूरात् समिधः आहृत्य विहायसि सन्निदध्यात् ताभिः अतन्द्रितः अग्निं जुहुयात्।

हिन्दी अर्थ - दूरस्थान अर्थात् जंगल आदि से समिधाएं लाकर उन्हें खुले स्थान में रख दें और फिर उनसे आलस्यरहित होकर सायंकाल और प्रातःकाल दोनों समय अग्निहोत्र करे।। १८६।।

मेधातिथिः। दूरग्रहणमपरिग हीतदेशेपलक्षणार्थम्। ग्रामात्किल दूरमरण्यं, न च तत्र कस्यचित्परिग्रहः।

अनुपलक्षणे हि दूरार्थे कियद्दूरमित्यनवस्थितः शास्त्रार्थः स्यात्। आहत्य आनीय। संनिदध्यात्स्थापयेत्। विहायसि ग हस्योपरि। न हि निरालम्बने न्तरिक्षे निधानं सम्भवति। ताभिः सायंप्रातर्जुहुयात्। आहरणं तु तात्कालिकमन्यदा वेच्छया। विहायसि निधानमदष्टार्थमित्याहुः। अन्ये तु ब्रुवते सम्प्रत्यानीयमानं व क्षादारु आर्द्रं भवतीति, ग हस्योपरि अन्यस्य वा प्रकारादेः तन्निधातव्यम्।। १८६।।

अकृत्वा भैक्षचरणमसमिध्य च पावकम्।।

अनातुरः सप्तरात्रमवकीर्णव्रतं चरेत्।। १८७।।

अन्वय - अनातुरः सप्तरात्रम् भैक्षचरणम् अकृत्वा पावकम् च असमिध्य अवकीर्णव्रतं चरेत्।

हिन्दी अर्थ - स्वस्थ होते हुए भी यदि ब्रह्मचारी सात दिन तक बिना भिक्षा मांगे तथा अग्निहोत्र बिना किये रहे तो वह 'अवकीर्णी' नामक प्रायश्चित्त व्रत करे।। १८७।।

मेधातिथिः। अग्नीन्धनभैक्षचरणे नैरनतर्येण सप्तरात्रं सप्ताहमकृत्वा। अनातुरः अव्याधितः सन् अवकीर्णव्रतं नाम प्रायश्चित्तमेकादशे (श्लो० १९८) वक्ष्यमाणस्वरूपं चरेत्कुर्यात्। दोषगुरुत्वख्यापनार्थं, न त्वेतदत्र प्रायश्चित्तमेव। स्मृत्यन्तरे ह्यत्राल्पमन्यत्प्रायश्चित्तमुक्तम्, 'आज्यहोमः सवितुर्वा रेतस्याभ्याम्' इति। इहापि च लिङ्गं-यदि प्रायश्चित्तमिदमभविष्यत्तदा स्त्रीगमनमिवावकीर्णप्रायश्चित्तप्रकरणे निमित्तत्वेनापठिष्यत्। ये तु व्याचक्षते "सप्तरात्रमेतदुभयमवश्यकर्तव्यम्। अकरणात्तत्र दोषः। कृतसप्तरात्रस्य तु परतो क्रियायां न दोषः। तानि च सप्ताहानि प्राथम्यादुपनयनप्रभृति गृह्यन्ते"-तदेतदयुक्तम् 'आ समावर्तनात्कुर्यादिति' विरोधात्, उपरितनानन्तरश्लोकविरोधश्च।। १८७।।

भैक्षेण वर्तयन्नित्यं नैकान्नादी भवेद्व्रती।।

भैक्षेण व्रतिनो व तिरुपवाससमा स्म ता।। १८८।।

अन्वय - व्रती नित्यं भैक्षेण वर्तयेत् एकान्नादी न भवेत् व्रतिनः भैक्षेण व त्तिः उपवाससमा स्म ता।

हिन्दी अर्थ - ब्रह्मचारी प्रतिदिन भिक्षा मांगकर ही खाये, किसी एक ही मनुष्य का अन्न खाने वाला न बने। ब्रह्मचारी द्वारा भिक्षा से व त्ति चलाने को उपवास के समान ही माना है।। १८८।।

मेधातिथिः। 'नच भैक्षं परपाकः स्यान्न भैक्षं प्रतिग्रहः। सोमपानसमं भैक्षं तस्माद्भैक्षेण वर्तयेत्।। १।। भैक्षस्यागमशुद्धस्य प्रोक्षितस्य हुतस्य च। यांस्तस्य ग्रसते ग्रासान् ते तस्य क्रतुभिः समाः'।।२।।

"ननु च भैक्षमहरहश्चरेदिति श्रुतमेवैतत्"।

एवं हि भैक्षचर्या दष्टार्था भवति। उक्तं च "निवेद्य गुरवे शनीयात्" इति। न च तदशनं भैक्षसंस्कारः येन न व त्यर्थः स्यात्।

केचिदाहुः-'अनूद्यते नैकान्नादी भवेद्व्रतीति वक्तुम्।"

एतदसत्। भैक्षशब्देनैकान्नादनस्य निषेधात्। भिक्षाणां समूहो भैक्षमुच्यते। ततः कुत एकान्नादनप्राप्तिः? तस्य पित्र्येभ्यो नुज्ञानार्थं सर्वमेतदनूद्यते। भैक्षेण वर्तयेदात्मानं भैक्षभोजनेन पालयेत्। जीवितस्थितिं कुर्यान्नैकस्य सम्बन्धि अन्नमद्यान्नेकभिक्षान्नं भु जीत।

न पुनरियमाशङ्का कर्तव्या "नैकस्वामिकं भु जीत, अपि तु बहुस्वामिकम्, अविभक्तभ्रात सम्बन्धि"। एकस्यान्नमैकं वा न्नमेकान्नं तदति भुंक्ते एकान्नादी। व्रती ब्रह्मचारी। प्रकरणादेव लब्धः, श्लोकपूरणार्थो व्रतीशब्दः। अत्रार्थवादः। भैक्षगैव केवलेन व्रतिनो या व त्तिः शरीरधारणमुपवासतुल्यफला सा व त्तिः स्मर्यते।। १८८।।

व्रतवद्देवदेवत्ये पित्र्ये कर्मण्यथर्विवत्।।

काममभ्यर्थितो शनीयाद् व्रतमस्य न लुप्यते।। १८९।।

अन्वय - देवदेवत्ये व्रतवत् अथ पित्र्ये कर्मणि ऋषिवत् कामम् अभ्यर्थितः अशनीयात् अस्य व्रतः न लुप्यते।

हिन्दी अर्थ - ब्रह्मचारी देवताओं के उद्देश्यों से किए हुए यज्ञ आदि कर्म में व्रत के समान पितृ कर्म=श्राद्ध आदि में ऋषि के समान आदरपूर्वक बुलाये जाने पर भोजन कर ले, इस प्रकार से इसका व्रती भंग नहीं होता।। १८६।

मेधातिथिः। अयमपवादो निमित्तविशेषे भैक्षव त्पुपदेशस्य। देवदैवत्ये देवोद्देशेन ब्राह्मणभोजने क्रियमाणे, पित्र्ये च पितृनुद्दिश्याभ्यर्थितो ध्येयः, काममेकान्नमश्नीयात्। नतु स्वयं याचेत। तच्च व्रतवद् व्रताविरुद्धं मधुमांसवर्जितमित्यर्थः। व्रतवद् भिदिति च शब्दद्वयेनैक एवार्थ उच्यते, न पुनर्ग्रामारण्ययोः कर्मभेदेन व्यवस्था। व तानुरोधात्तु द्विरभिधानम्। ऋषिवैखानसस्तदशनाभ्यनुज्ञाने मांसमपि ब्रह्मचारिणो नुज्ञातं स्यात्। तस्य हि 'वैष्णवमप्युपभु जीत' इति मांसाशनमप्यस्ति। देवा देवता यस्य तद् देवदैवत्यम्। तच्चाग्निहोत्रदर्शपूर्णमासादिषु कर्मसु ब्राह्मणभोजनमाप्नातम्। आग्रहायण्यादिषु चाप्नातं 'ब्राह्मणान्भोजयित्वा स्वस्त्ययनं वाचयेदिति। तत्रेयमनुज्ञा।

अन्ये तु सप्तम्यादावादित्यादिदेवोद्देशेन यत्क्रियते ब्राह्मणभोजनं तद्देवदैवत्यं मन्यन्ते। तदसत्। न हि भुजेर्देवतासम्बन्धो स्ति, अयागसाधनत्वात्तस्य। न तूद्देश्यमात्रं देवता 'उपाध्यायाय गां ददाति', 'गं हं सम्मार्ष्टी'त्युपाध्याये ग्रहे पि प्रसङ्गात्। भुजेर्हि प्रत्यक्षो भोक्त्रा सम्बन्धः। आदित्यस्तु न कारकं, न चोद्देश्यो गं हवत् न तदर्थं भोजनम्। द्वितीया हि भोक्त्रार्थतां ज्ञापयति, नादित्यार्थताम्। न चैत त्वचिन्नोदितम् 'आदित्याद्युद्देशेन ब्राह्मणान्भोजये'दिति। "समाचाराद्विधिः कल्प्यत" इति चेत् ? न, तस्योपलभ्यमानमूलत्वात्। "अस्ति हि मूलं, बाह्याः स्म तयः।" तत्र तर्हि ब्राह्मणभोजनेन देवताः प्रीणयेदिति शास्त्रार्थः। न चायमर्थः शक्यः कल्पयितुम्। न हि देवताप्रीतिप्रधानः शास्त्रार्थः, किं तर्हि ? विध्यर्थप्रधानः। न चास्मिन्विध्यर्थ आदित्यादीनां देवताभिमितानां विषयद्वारकः सम्बन्धः, नाप्यधिकारद्वारकः। न हि भेदनादिनिमित्तम्। नापि पशवादिवत्स्वसम्बन्धितया काम्यते। अभोग्यरूपत्वात्। अथ तदगता तुष्टिः काम्यते। सा प्यात्मसिद्धौ प्रमाणान्तरमपेक्षते। न च तदस्ति। न ह्यादित्यादितुष्टिः प्रत्यक्षादिसिद्धा पशवादिवद्येन काम्येत परेष्टिविधिना युज्येत।

अथ तु 'मत्प्रभुरिति स्वाभिप्रेतेन फलेन योजयिष्यती'ति। एतदपि प्रमाणाभावादुपेक्षणीयम्। न चास्मिन्नर्थे विधिः प्रमाणम्। स हि ज्ञातस्यानुष्ठात विशेषणस्य स्वसम्बन्धितया पुरुषं नियुङ्क्ते, न पुनः काम्यमानस्य सद्भावमवगमयति। प्रमाणान्तरावगतं हि काम्यमनुष्ठात विशेषणम्-अनुष्ठानसाध्यमनुष्ठात सम्बन्धीति विधिः प्रमाणमिति मीयते। "अथायं यागस्तस्य च स भोजनं प्रतिपत्तिः," भवतु, यदि शिष्टसमाचारः। भोजनं तावन्न देवतासम्बन्धि साक्षादिति न साध्यम्। यागव्यवहितस्तु सम्बन्धो न निवार्यते। न चात्र यागबुद्ध्या प्रवर्तते, किं तर्हि ? ब्राह्मणेषु भोजितेषु देवता तुष्यतीति। अतां न देवता भोजनकारकं न कारकविशेषणम्। ततो न विषयत्वेन सम्बन्धः। उद्देश्यत्वमप्यादित्यादीनां नास्ति। भोजने हि स उद्दिश्यते यस्मै भोजनं दीयते। तच्च ब्राह्मणेभ्यः। न चोद्देश्यमात्रं देवता 'उपाध्यायाय गां ददाति, गं हं सम्मार्ष्टी'ति ग्रहोपाध्याययोरपि प्रसङ्गात्।

"ननु च पित्र्ये कथं ब्राह्मणभोजनम् ? तत्रापि हि न पितरौ देवताः स्युः। न च होमस्य पित्र्यत्वम्, देवतान्तरश्रवणात्। आदित्यादिप्रीतेरिव पितृ प्रीतेः प्रमाणान्तरासिद्धत्वात् विधेः सम्बन्धः साध्यतया।" अत्र वदन्ति। सिद्धा ह्यत्र पितृ प्रीतिः। आत्मनामविनाशित्वात् पितरः सिद्धास्तेषां च शरीरसम्बन्धः क्रियते कर्मभ्यः। तद्भोजनं ह्यत्र प्रधानम्। तस्य हि फलं श्रुतम्-'भोजयन्पुष्कलं फलमाप्नोति।' तच्च फलं पितृणां तस्य तत्पितृः स्यादिति। तत्पितृश्च प्रीतिमात्रम्, न मनुष्याणामिव भुजिक्रियाफलं सौहित्यलक्षणमुत्पद्यते। काचित्पितृणां प्रीतिः स्वकर्मवशतो यत्र तत्र जातावुत्पन्नानाम्। प्रीतिमात्रवचनो यं धातुः, सौहित्यं तु विशेषः। स प्रमाणान्तरावसेयः। न चात्रैतच्चोदनीयम्-"पुत्रः कर्ता, पितृषु कथं कर्तुं गामिफलम् ? न हीमानि कर्माणि वैदिकानि परस्य फलदानीति न्यायविदो वदन्ति।" यतः पितर एवात्राधिकारिणः कर्तारश्च। अपत्योत्पादनेनैव सर्वमेतत्पितृभिः कृतम्। एवमर्थमेवासावुत्पादिता "दष्टादष्टमुपकारं करिष्यतीति।" ततश्च यथा सर्वस्वारे भावादौत्तरकालिकेष्वंगेषु 'ब्राह्मणाः संस्थापयत मे यज्ञ'मिति प्रैष्य म तस्य कर्तृत्वम्। एवमत्रापि द्रष्टव्यम्। एतावान्विशेषः।

तत्राधिकारान्तरप्रयुक्ता जीविकार्थिनो भ तिपरिक्रीता ऋत्विजः 'कर्तारः'। इह तु तद्विधिप्रयुक्त एव पुत्रः। यथैवापत्योयत्पत्तिविधिप्रयुक्तस्य पुत्रार्थेषु पितुः संस्कारेषु अधिकारो नुशासनपर्यन्तत्वात्तस्य विधेः, एवं पितृर्थे श्राद्धादौ पुत्रस्य। तथैव जीविनः पितुः "व द्वौ तु मातापितरौ" इत्यवश्यं कर्तव्यम्। एवं दिष्टं गतं तस्यापि। न चायं वैश्वानरवत्काम्यो धिकारः "वैश्वानरं द्वादशकपालं निर्वपेत् पुत्रे जाते। यस्मिन् जात एतामिष्टिं निर्वपति, पूत एव स तेजस्व्यन्नाद इन्द्रियवान् न भवति" इति। एवमादिपुत्रफलार्थिनो धिकारः पितुर्वैश्वानरे न चूडादिष्विवश्यकः। इह तु 'पित्र्यमा निधनात्कार्यमिति' यावज्जीविकः।

न कर्त'वैदिकं फलमित्येतदन्यथा परिष्क्रियते। यथैव वैश्वानरविशिष्टपुत्रवत्तालक्षणं पितुरेव फलं, नाकर्तुगामिता फलस्य, एवमिहापि पुत्रस्यैव तत्फलं या पितुः प्रीतिः। उभयथा पित कर्त'गामिता फलस्य, न विरुध्यते। अपत्योत्पादनेनैवैताद शस्य फलस्येष्टत्वात् पितृणामपि नाकामितफलापत्तिः। "यदि न श्राद्धे पितरो 'देवताः' कथं तर्हि पितृमेतत्कर्मेति देवतातद्धितः?"

उद्देश्यत्वसामान्यादिति वदामः। 'युष्मदुपकारार्थमिदं ब्राह्मणभोजन'मिति पितर उद्दिश्यन्ते। पिण्डपित यज्ञे तु पितरो 'देवता' एव। न श्राद्धे पितृणां देवतात्वं मन्यन्ते। यत्तु ब्राह्मणा भोज्यन्ते तद्यथा ग्नौ होम आज्यपुरोडाशादीनामवदानस्य, ताद शमेतत्। तथा च ब्राह्मणाः पित त्वमापद्यन्ते। अतो नपरिवेषणकाले पितर एवोद्देश्याः- 'युष्मभ्यमिदं न ममे'ति ब्राह्मणास्त्वाहवनीयस्थानीयाः। एतावान्विशेषो यदाहवनीये हविः प्रक्षिप्यते, ब्राह्मणानां तु सन्निधाप्यते, ते तु स्वयमुपाददत इति। न च 'श्राद्धं न यागो, न तत्र देवतार्थः स्वाहाकारः, स्विष्टकृदादिषु दर्शनात्। अतो यागो पि सन् श्राद्धकर्म पित्र्यर्थं भविष्यति। पितृणां देवतात्वं फलभावित्वं न विरोत्स्यते। त तीये किंचिदनुक्तमेव तत्सम्बद्धं वक्ष्यामः। तस्मान्नादित्यादयो ब्राह्मणभोजने देवता इति स्थितम्।

"ननु चाव्यापकमेतदपि लक्षणम्-यागे उद्देश्यः देवते'ति, अन्तरेणापि यागसम्बन्धं देवताव्यवहारदर्शनात्- 'देवतानां च पूजनम्' 'दैवतान्यभिगच्छेदिति' न पूजा नाप्याभिमुख्येन गमनं पादविहारात्मकं देवताः प्रति सम्भवति।" नैष दोषः, यत्र देवताचोदना तत्रैतत्पूजाविधानं भविष्यति, वैश्वदेवदेवतास्वग्निहोत्रादिसम्बन्धिनीषु वा।

"ननु चैवमपि नोपपद्यते। न हि देवतायाः पूज्यत्वं सम्भवति, स्वरूपहानिप्रसङ्गात्। पूजाकर्मत्वे हि यागसम्प्रदानता न स्यात्। उक्तम् 'न क्रियान्तरस्य किंचिद्भवति' इति। शक्तिर्हि कारकं, सा च प्रतिक्रियं भिद्यते। कार्यावगम्यत्वाच्च तस्या यावत्कार्यं भेदो न्याय्यः। अतो यत्सम्प्रदानं तत्सम्प्रदानमेव, न तस्य कर्मापत्तिः कथं तर्हि 'पाचकाय देहि' पचेः कर्ता ददातेः सम्प्रदानम्? 'शरैः क्षताङ्गः प्रियया कटाक्षैर्निरीक्ष्यमाणो विवशो जगाम।' उक्तो त्र परिहारः शक्तिशक्तिमतोर्भेदस्योपचारिकत्वात्सिद्धं 'व्रजति भुक्त्वेति'। तस्माद्यदि पूजाविषयमेतत् न देवतालाभः अथ देवता आदित्यादयः, न पूजाविधिः। न हि देवता सिद्धा यामुद्दिश्य पूजा विधीयते। न ह्यादित्यादीनां 'देवता' सामान्यशब्दः गोशब्दवच्छागलेयादीनाम्।"

अत्रोच्यते-सत्यं, नादित्यादयः स्वरूपतो 'देवताः'। सम्बन्धिदो यम्। विधित एव देवतार्थो वगन्तव्यः- "यस्य हविश्चोद्यते सा तस्य देवता" इति। स एवाग्निराग्नेयादन्यत्र न देवतेत्युक्तम्। किंतु न पूजाविधिः पूज्यमानमन्तरेण सम्भवति। देवताश्च पूज्यत्वेन श्रुताः। तत्र यदि देवतार्थं मुख्येन पूजा सम्भवति तदायाग एव पूजा विज्ञेया। तस्य चारूपत्वादसति द्रव्यदेवताश्रवणे पूर्वाह्णकालविध्यर्थो यमनुवादो विज्ञेयः। अतः 'पूर्वाह्णे दैवतानि कर्तव्यानी'त्युक्तं भवति।

"किमुच्यते देवता न श्रूयते।" यावता न साक्षाद्देवताशब्दो स्ति। "नायं सामान्यवचनो देवताशब्दः। यासामन्यत्र देवतात्वं द ष्टं तासामेतत्पूजाविधानम्। तेनाग्निरादित्यो रुद्र इन्द्रो विष्णुः सरस्वतीत्येवमादयः पूज्याः। पूजार्थं च धूपदीपमाल्योपहारादीनां निवेदनम्। तत्राग्नेस्तावत्साक्षात्सम्बन्धः। आदित्यस्य दूरदेशवर्तित्वाच्छुचौ देशे तदुद्देशेन गन्धादिप्रक्षेपः। इन्द्रादीनां स्वरूपस्याप्रत्यक्षत्वादिन्द्रादिशब्दोद्देशेनैव तथा विधानम्। यद्यपि पूज्यमानप्रधाना पूजा, तथापि हि पूज्यमानानां कार्यान्तरशेषभावे पूजैव कर्तव्यतया विज्ञायते। द्रव्यप्रधाने हि न विधिविषयत्वसम्भवः। "तानि द्वैधं गुणप्रधानभूतानि" इति

(मी० सू० २।१।६) “यैस्तु द्रव्यं चिकीर्षते” इति (२।१।७)।” न्याय्यं तु स्तुतिशस्त्रादिवत्। यथा न स्तुतिः स्तुत्यर्था, एवमियमपि पूजा न पूज्यार्था। स्तौतिशंसत्योनिर्देशो नास्तीति चेत् ? अत्रोक्तम्-द्वितीया, सक्तुषु दर्शनात्।

एवं ‘म दं गां दैवतं प्रदक्षिणानि कुर्वीतेति’ दक्षिणाचारता विधीयते। दक्षिणेन दैवानि कर्माणि कर्तव्यानि। न हि म दादिवद्देवताया दक्षिणेन मार्गेण स्थानममूर्तत्वात् युज्यते। एवं “दैवतान्यभिगच्छेदि”ति; पादविहारव्यापारेण देवतासमीपप्राप्त्यसम्भवाद्गमेश्च ज्ञानार्थत्वादभिगमनं स्मरणात्किं विशिष्यते ? देवता अभिगच्छेत्, कर्मकाले मनसा ध्यायेत् चित्तव्याक्षेपतामाकुलताख्यां परिहरेदित्यर्थः। तथा चोपलभ्य मानमूलैवेयं स्म तिर्भवति। ‘यस्यै देवतायै हविर्गहीतं स्यात्तां मनसा ध्यायेदिति’। “ननु चैतदप्युद्देश्यत्वान्यथानुपपत्तेः प्राप्तमेव।” सव्याक्षेपस्याकुलस्य व सम्भवाददोषः।

एवं ‘देवस्वं’ ‘देवपशवो’ ‘देवद्रव्यमि’त्यादयो व्यवहारास्तादर्थ्येनोपकल्पितेषु पशवादिषु द्रष्टव्याः। दण्डाधिकारे तु प्रतिकृतिविषयमेव देवताव्यवहारमिच्छन्ति। अन्यथा व्यवस्थाभङ्गः स्यात्। कल्पितदेवतारूपाणां प्रतिकृतीनां कल्पितेनैव स्वस्वामिभावेन यत्सम्बन्धि तदेव “देवब्राह्मणराज्ञां तु द्रव्यं विज्ञेयमुत्तमम्” इत्यादिषु ‘देवद्रव्यम्’। न हि देवतानाम् स्वस्वामिभावो स्ति, मुख्यार्थासम्भवाद्गौण एवार्थो ग्राह्यः।

“कः पुनरत्र गौणो र्थः ? सर्वत्र हि साधारणगुणयोगाद्गौणार्थावगतिः।” ‘अग्निर्माणवक’ इत्यादिषु शुक्ले माणवके तद्गुणदर्शनात्। तेमे च गुणाः प्रत्यक्षाद्यवसेयाः। इह तु देवतार्थस्य कार्यावगम्यत्वात् कार्यतः स्वरूपविशेषानवगमात् कुतः प्रतिकृतिषु साधारणगुणावसायः। अत्रोच्यते। मन्त्रार्थवादेषु तथाविधरूपश्रवणात्तेषां च गुणवादेन व्याख्यानम्। तन्मूलमपश्यन्तो यथाश्रुतार्थग्राहिणस्ताद्रूपमिन्द्रादिषु प्रतिपद्यमानाः प्रतिकृतुषु साद श्यं पश्यन्तीति युक्तैव गौणता।

ये तु श्राद्ध एव वैश्वदेवब्राह्मण भोजनं देवदैवत्यमाचक्षते, तेषां पित्र्यङ्गत्वात् तस्य पित्र्यग्रहणेन ग हीतत्वादनर्थकं पुनर्वचनम्!। सामान्यशब्दत्वाच्च कुतो विशेषावगतिः ? साहचर्यादिति चेत्-यदि न पित्र्यशब्देन ग्रहणं भवेत्। गोबलीवर्दन्यायो प्यसति विषयभेदे भवति।। १८६।।

ब्राह्मणस्यैव कर्मेतदुपदिष्टं मनीषिभिः।।

राजन्यवैश्ययोस्त्वेवं नैतत्कर्म विधीयते।। १६०।।

अन्वय - मनीषिभिः एतत् कर्म ब्राह्मणस्यैव उपदिष्टम् एतत् कर्म राजन्यवैश्ययो तु न विधीयते।

हिन्दी अर्थ - किन्तु विद्वानों में यह कर्म अर्थात् यज्ञ और श्राद्ध में भोजन करना ब्राह्मण के लिए ही विहित किया है, यह कर्म क्षत्रिय और वैश्य के लिए विहित नहीं किया है।। १६०।।

मेधातिथिः। यदेतदेकान्नभोजनकर्मादिष्टमेतद्ब्राह्मणस्यैव मनीषिभिर्विद्वद्भिर्वेदादुपलभ्योपदिष्टम्, क्षत्रियवैश्ययोस्तु नैतदिच्छन्ति। च कदाचित्तयोरभैक्षभोजनम्। “ननु च श्राद्धभोजने ब्राह्मणानामेवाधिकारः। ‘ये तत्र भोजनीयाः स्तुर्ये च वर्ज्या द्विजोत्तमाः। अर्हत्तमाय विप्राय’ इति वचनाद्ब्राह्मणस्यैव प्रतिग्रहाधिकारः। तत्र कुतो यं प्रतिषेधो राजन्यवैश्ययोरिति ?। प्रतिप्रसवश्चायं नापूर्वविधिः। प्राप्तिसव्यपेक्षाश्च प्रतिषेधा भवन्ति।” उच्यते-भुक्तवतां ब्राह्मणानामेव शिष्टस्यान्नस्य प्रतिपत्तिराम्नाता-‘ज्ञातिप्रायं प्रकल्पयेत्’ इति। न च तत्र जात्यपेक्षा, यस्य ज्ञातिः स तेन भोजयितव्यः। न च तत्र क्षत्रियादयः प्रतिग्रहीत तया सम्बन्ध्यन्ते, अपि तु ज्ञातयः। अतो स्याः प्राप्तेः प्रतिषेधः।। १६०।।

चोदितो गुरुणा नित्यमप्रचोदित एव वा।।

कुर्यादध्ययने योगमाचार्यस्य हितेषु च।। १६१।।

अन्वय - गुरुणा चोदितः अप्रचोदितः वा नित्यमेव अध्ययने आचार्यस्य हितेषु च यत्नं कुर्यात्।

हिन्दी अर्थ - गुरु के द्वारा प्रेरणा करने पर अथवा बिना प्रेरणा किये भी ब्रह्मचारी प्रतिदिन पढ़ने में और गुरु के हितकारक कार्यों में यत्न करे।। १६१।।

मेधातिथिः। नोदितो गुरुणा नियुक्तोऽपि कुर्यादध्ययने योगं यत्नम्। “ननु चाहूतो धीयीत इत्युक्तम्। कथमप्रणोदितस्य योग उच्यते ?” ग हीतवेदैकदेशस्य परिशेषकगुणार्थमेतदुच्यते। न तत्राचार्यनियोगो पेक्षितव्यः। एतन्मात्रार्थाय हितं यदुदकुम्भाहरणादि श्रान्तसंवाहनादि तदप्यनियुक्तेन कर्तव्यम्॥ १६१॥

शरीरं चैव वाचं च बुद्धिन्द्रियमनांसि च॥

नियम्य प्रा जलिस्तिष्ठेद्वीक्षमाणो गुरोर्मुखम्॥ १६२॥

अन्वय - शरीरं वाचं चैव च बुद्धिन्द्रियमनांसि च नियम्य गुरोः मुखं वीक्षमाणः प्रा जलिः तिष्ठेत्।

हिन्दी अर्थ - ब्रह्मचारी शरीर, वाणी, ज्ञानेन्द्रियों और मन को भी वश में करके अर्थात् सावधान होकर गुरु के सामने देखता हुआ हाथ जोड़कर खड़ा होवे॥ १६२॥

मेधातिथिः। कुतश्चिदागतो गुरोर्मुखं वीक्षमाणस्तिष्ठेन्नोपविशेत्। नियम्य च शरीरम्। पादहस्तचालनहसितानि न कुर्यात्, न किञ्चिद्वदेत् अनुपयोगि।

बुद्धिन्द्रियाणि नियच्छेत्। यदाश्चर्यरूपं किञ्चिद् गुरुसकाशे न तत्पुनः पुनर्भावयेत्। श्रोत्रादीन्यपि। चक्षुरनियमस्तु गुरुवक्त्रप्रेक्षणादेव सिद्धः। मनश्च नियच्छेच्छास्त्रीयान्विकल्पान्ग हक शलाघारम्भान्मनसा वर्जयेत्। उक्तस्तु ‘संयमे यत्नम्’ इति सक्तिप्रतिषेधार्थः स प्रतिषेधः। गुरुसन्निधौ स्वल्पे पीन्द्रियाणामप्रतिषेधेऽपि विषये प्रसारो न देयः। प्रा जलिरुर्ध्वकृतकरकपोतः॥ १६२॥

नित्यमुद्ध तपाणिः स्यात्साध्याचारः सुसंव तः॥

आस्यतामिति चोक्तः सन्नासीताभिमुखं गुरोः॥ १६३॥

अन्वय - नित्यम् उद्ध तपाणिः स्यात् साध्याचारः सुसंयतः आस्यताम् इत्युक्तः सन् गुरोः अभिमुखं आसीत्।

हिन्दी अर्थ - सदा उद्ध तपाणि रहे अर्थात् ओढ़ने के वस्त्र से दायां हाथ बाहर रखे, ओढ़ने के वस्त्र को इस प्रकार ओढ़े कि वह दायां हाथ के नीचे से होता हुआ बायां कंधे पर जाकर टिके, जिसे दायां कन्धा और हाथ वस्त्र से बाहर निकला रह जाये। गुरु के द्वारा ‘बैठो’ ऐसा कहने पर गुरु के सामने उनकी ओर मुख करके बैठे॥ १६३॥

मेधातिथिः। न केवलं सूत्रकात्पाणिर्द्वर्तव्योऽपि तुः वाससोऽपि। नित्यग्रहणं - न तिष्ठत एवायं पाण्युद्धार, नाप्यध्ययनवेलायाम्, किं तर्हि ? ततो न्यत्रापि। साध्याचारः साधुः अनिन्द्यः आचारो वाग्व्यवहारादिः कार्यः। अश्लीलादिभाषणमसन्निधानेऽपि गुरोर्नित्यग्रहणान्न कर्तव्यम्। सुसंव तः वाङ्मनश्चक्षुर्भिः नियतात्मा। स्वल्पोऽपि यो दोषस्तं परिहरेत्। अनाव तो लोक उच्यते यो यथाकामी; तद्विपरीतः सुसंव तः।

अन्ये तु मन्यन्ते-वस्त्रेणाच्छादितशरीरो गुरुसन्निधौ भवेत् नोत्तरीयमवतारयेत्। एवं तिष्ठेत् यदा तु गुरुणा आस्यतामित्युक्तः- ‘एतेन शब्देन भ्रूविक्षेपादिना वा-विधेः प्रतिपादनार्थत्वात्, प्रतिपादनं च न शब्दव्यापार एव। तदा आसीत् उपविशेत्। अभिमुखं सम्मुखम्॥ १६३॥

हीनान्नवस्त्रवेषः स्यात्सर्वदा गुरुसन्निधौ॥

उत्तिष्ठेत्प्रथमं चास्य चरमं चैव संविशेत्॥ १६४॥

अन्वय - गुरुसन्निधौ हीनान्नवस्त्रवेषः स्यात् अस्य च प्रथमम् उत्तिष्ठेत् चरमं च संविशेत्।

हिन्दी अर्थ - गुरु के समीप रहते हुए सदा अन्न=भोज्यपदार्थ, वस्त्र और वेशभूषा गुरु से सामान्य रखे और इस गुरु से पहले जागे तथा बाद में सोये॥ १६४॥

मेधातिथिः। हीनं न्यूनं अन्नं भुंजीत गुरुसन्निधौ। न्यूनता च परिमाणतः क्वचित्क्वचित्संस्कारतः। यदि संस्कृतमाज्यं दधिक्षीरादिव्य जनं भिक्षातो लब्धं स्यात्तदा, यदि गुरुणा ताद शमन्नं न भुक्तं स्यादेककाले च गुरुणा सह भोजने, यदि गुरोस्ताद शमन्नं गृहे न सिद्धं स्यात्, तदा तत्तेन

नाशितव्यम्। अथ गुरोरपि ताद शमन्नं स्यात्तदा पचयः कर्तव्यः। वस्त्रं यदि गुरोरौर्णं स्यात्तदा न कार्पासादि शिष्येण प्रावरितव्यम्। वेष आभरणमण्डनादिः। सोऽपि हीनः। सर्वदा ब्रह्मचर्यात्परेणापि। अत एव वेषग्रहणम्। न च ब्रह्मचारिणो मण्डनमिष्यते। उत्तिष्ठेत् प्रथमं चास्य शय्याया रात्र्युपरमे, आसनाद्वा उत्थानावसरं बुद्ध्वा, प्रथमं पूर्वं गुरोरुत्तिष्ठेत्। चरमं पश्चात्स्वापकाले सुप्ते गुरौ संविशेच्छय्यां समाश्रयेदासने चोपविशेत्॥ १६४॥

प्रतिश्रवणसम्भाषे शयानो न समाचरेत्॥

नासीनो न च भुजानो न तिष्ठन्न पराङ्मुखः॥ १६५॥

अन्वय - प्रतिश्रवणसम्भाषे शयानः न समाचरेत्, नासीनः न भुजानः न पराङ्मुखः तिष्ठन्।

हिन्दी अर्थ - प्रतिश्रवण अर्थात् गुरु की बात या आज्ञा का उत्तर देना या स्वीकृति देना और संभाषा-बातचीत, ये लेटे हुए न करे, न बैठे-बैठे, न कुछ खाते हुए और न मुँह फेरकर खड़े हुए बातें करे॥१६५॥

मेधातिथिः। प्रतिश्रवणमाहूयमानस्य कार्ये नियुज्यमानस्य गुरुसम्बन्धिवचनाकर्णनम्। सम्भाषा गुरुणा सहोक्तिप्रत्युक्तिकरणम्। ते प्रतिश्रवणसम्भाषे। शयानः स्वे स्रस्तरे निक्षिप्तगात्रः। न समाचरेन्न कुर्यात्। नासीन आसने चोपविष्टः, न भुजानः। न तिष्ठन्नेकस्मिन्नेव देशे विचलन्नूर्ध्वं स्थितः। न पराङ्मुखः यस्यां। दिशि गुरुदर्शयते ततः परावत्य स्थितिर्न कुर्यात्॥१६५॥

आसीनस्य स्थितः कुर्यादभिगच्छंस्तु तिष्ठतः।

प्रत्युद्गम्य त्वाव्रजतः पश्चाद्भावस्तु धावतः॥ १६६॥

अन्वय - आसीनस्य स्थितः तिष्ठतः तु अभिगच्छन् आव्रजतः तु प्रत्युद्गम्य धावतः तु पश्चात् ६ आवन् कुर्यात्।

हिन्दी अर्थ - बैठे हुए गुरु से खड़ा होकर, खड़े हुए गुरु के सामने जाकर, अपनी ओर आते हुए गुरु से उसकी ओर शीघ्र आगे बढ़कर दौड़ते हुए के पीछे दौड़कर प्रतिश्रवण और बातचीत करे॥१६६॥

मेधातिथिः। कथं तर्हि ? आसीनो यदा ज्ञां ददाति तदा स्थित आसनादुत्थाय प्रतिश्रवणसम्भाषे कुर्यात्। अभिगच्छंस्तु तिष्ठतः। तिष्ठन्गुरुर्यदा दिशति तदा भिगच्छंस्तदभिमुखं कतिचित्पदानि गत्वा। आव्रजत आगच्छत प्रत्युद्गम्याभिमुखमेव गत्वा। प्रतिराभिमुख्ये। धावतो वेगेन गच्छतः पश्चाद्भावन्॥ १६६॥

पराङ्मुखस्याभिमुखो दूरस्थस्यैत्य अन्तिकम्॥

प्रणम्य तु शयानस्य निदेशे चैव तिष्ठतः॥१६७॥

अन्वय - पराङ्मुखस्य अभिमुखः दूरस्थस्य चैव अन्तिकम् एत्य, शयानस्य निदेशे एव च तिष्ठतः प्रणम्य (समाचरेत्)।

हिन्दी अर्थ - गुरु यदि मुँह फेरे हों तो उनके सामने होकर और दूर खड़े हों तो पास जाकर, लेटे हों और समीप ही खड़े हों तो विनम्र होकर प्रतिश्रवण और बातचीत करें॥ १६७॥

मेधातिथिः। तथा पराङ्मुखस्य गुरोः सम्मुखोपविष्टः शिष्यः। यदि गुरुः परावत्य कथंचित्स्थितः प्रेष्यति, तां दिशं गत्वा अभिमुखीभूय पूर्वोक्तं कर्तव्यम्। दूरस्थस्य समीपं अन्तिकं एत्यागत्य प्राप्य। आसीनस्यापि शयानस्य प्रणम्य प्रह्वो भूत्वा गात्राण्यवनमय्य निदेशे निकटे तिष्ठतोऽपि प्रणम्यैव यत्प्रागुक्तम् 'अभिगच्छन्निति'॥ १६७॥

नीचं शय्यासनं चास्य नित्यं स्याद् गुरुसन्निधौ।

गुरोस्तु चक्षुर्विषये न यथेष्टासनो भवेत्॥ १६८॥

अन्वय - गुरुसन्निधौ शय्यासनम् सर्वदा नीचम् गुरोः चक्षुर्विषये तु यथेष्टासनः न भवेत्।

हिन्दी अर्थ - गुरु के समीप रहते हुए इस ब्रह्मचारी का बिस्तर और आसन सदा ही गुरु के आसन से नीचा या साधारण रहना चाहिए और गुरु की आखों के सामने कभी मनमाने आसन में न बैठें।।

मेधातिथिः। नीचमनुन्नतं गुरुशय्याद्यपेक्षया च नीचत्वम्। नित्यग्रहणाद्ब्रह्मचर्यादुत्तरकालमपि। गुरोश्च दृष्टिगोचरे, यत्र गुरुः पश्यति तत्र न यथेष्टमासीत् पादप्रसारणाङ्गनिषङ्गादिना। आसनग्रहणं चेष्टामात्रोपलक्षणार्थम्। यथेष्टचेष्टो न भवेत्।।१६८।।

नोदाहरेदस्य नाम परोक्षमपि केवलम्।।

न चैवास्यानुकुर्वीत गतिभाषितचेष्टितम्।। १६९।।

अन्वय - परोक्षमपि अस्य केवलं नाम नोदाहरेत् अस्य च गतिभाषितचेष्टितं नानुकुर्वीत।

हिन्दी अर्थ - पीछे से भी अपने गुरु का केवल नाम न ले। अर्थात् जब भी गुरु के नाम का उच्चारण करना पड़े तो 'आचार्य', 'गुरु' आदि सम्मानबोधक शब्दों के साथ करना चाहिए, अकेला नाम नहीं और इस गुरु की चाल, वाणी तथा चेष्टाओं की नकल न उतारे।। १६९।।

मेधातिथिः। नोदाहरेन्नोच्चारयेदस्य गुरोर्नाम, केवलं उपाध्यायाचार्यभट्टाद्युपपदरहितं, परोक्षमपि। न चैवास्यानुकुर्वीत सदृशं न कुर्यान्नाट्यकार इव। गतिः-एवमस्मद्गुरुरपक्रामति। भाषितं-द्रुतविलम्बितमध्यमत्वादि। चेष्टितम्-एवं भुङ्क्ते एवमुष्णीषं बध्नाति एवं परिवर्तत इत्यादि। उपहासबुद्ध्या यमनुकरणप्रतिषेधः।। १६९।।

गुरोर्यत्र परीवादो निन्दा वापि प्रवर्तते।।

कर्णौ तत्र पिधातव्यौ गन्तव्यं वा ततो न्यतः।। २००।

अन्वय - यत्र गुरोः परिवादः अपि वा निन्दा प्रवर्तते तत्र कर्णौ पिधातव्यौ तत वा अन्यतः गन्तव्यम्।

हिन्दी अर्थ - जहां गुरु की बुराई अथवा निन्दा हो रही हो, अपने कान बन्द कर लेने चाहिए अर्थात् उसे नहीं सुनना चाहिए अथवा उस जगह से कहीं अन्यत्र चला जाना चाहिए।। २००।।

मेधातिथिः। यत्र देशे दुर्जनसम्पाते गुरोः परीवादः सम्भूतदोषानुकथनम् निन्दा अविद्यमानानां दोषाणामभिधानम्, प्रवर्तते तत्र कर्णौ पिधातव्यौ अङ्गुल्यादिना संवरीतव्यौ ततः प्रदेशाद्वा न्यत्र गन्तव्यम्।। २००।।

परीवादात्खरो भवति श्वा वै भवति निन्दकः।।

परिभोक्ता कृमिर्भवति कीटो भवति मत्सरी।। २०१।।

अन्वय - परीवादात् खरो भवति, निन्दकः वै श्वा भवति, परिभोक्ता कृमिः भवति मत्सरी कीटः भवति।

हिन्दी अर्थ - गुरु की बुराई करने वाला शिष्य अगले जन्म में गधा बनता है। निन्दा करने वाला कुत्ता बनता है, गुरु के धन का उपभोग करने वाला छोटा कीड़ा बनता है और गुरु से ईर्ष्या करने वाला बड़ा कीड़ा बनता है।।२०१।।

मेधातिथिः। पूर्वप्रतिशेषो यमर्थवादः।

अत एवं व्याख्येयम्। परीवादाच्छ्रुत्वा खरो भवति। हेतौ त्यब्लोपे वा कर्मणि प चमी-परीवादं श्रुत्वा। निन्दकः-निन्दाश्रावी उपचारान्निन्दक उच्यते। तथा संस्कृता वधातकः। श्रवणनिषेधादेव साक्षात्करणनिषेधसिद्धिः। परिभोक्ता यो गुरुमुपजीवति कुस त्या नुवर्तते। मत्सरी गुरुसम द्विमभ्युच्चयं न सहते न्तर्दह्यते। अनयोरप्राप्तत्वादपूर्वो विधिः। परिवादपरीवादयोः "घ यमनुष्ये बहुलमिति" (पा० सू० ६।३।१२२) दीर्घत्वादीर्घत्वे।। २०१।।

दूरस्थो नार्चयेदेनं न क्रुद्धो नान्तिके स्त्रियाः।।

यानासनस्थश्चैवैनमवरुह्याभिवादयेत्।। २०२।।

अन्वय - एनम् दूरस्थः नार्चयेत् न क्रुद्धः न स्त्रियाः यानासनस्थश्च अवरुह्य एनम् अभिवादयेत् ।

हिन्दी अर्थ - शिष्य अपने गुरु को दूर से नमस्कार न करे, न क्रोध में, जब अपनी स्त्री के पास बैठे हों न उस स्थिति में जाकर अभिवादन करें और यदि सवारी पर बैठा हो तो उतरकर अपने गुरु को अभिवाद करे।। २०२।।

मेधातिथिः। अत्र परप्रेषणेन गन्धमाल्यादेरर्पणं प्रतिषिध्यते। स्वयंकृते परेण च कारिते तुल्यं कर्तृत्वम्। प्रयोजके पि कर्तृत्वस्मरणात्- इत्येतया बुद्ध्या प्राप्ते परमुखेनार्चने प्रतिषेधः। अशक्तौ ग्रामान्तरस्थस्य न दोषः। 'ग्रामान्तरं गच्छत्युपाध्याये भवानभिवादयतां' स गत्वा तमभिवादयत इत्यादिव्यवहारदर्शनात्। न क्रुद्धः। गुरौ क्रोधासम्भवादन्वयनिमित्ते पि क्रोधे पूजाकाले तत्त्यागेन चित्तप्रसादो भिधीयते। क्रुद्धमित्यन्ये पठन्ति। नान्तिके समीपे स्त्रियाः कामिन्याः स्थितम्। गुर्वाराधनपरत्वाच्छ्रूषाकलापस्य येन चित्तखेद आशङ्क्यते स निषिध्यते। अतः स्त्रिया इत्येवं व्याख्यातम्। यानं गन्त्र्यादि। आसनं पीठिकाम चादि। ततो वरुह्यावतीर्य अभिवादयेत्। 'शय्यासनस्थ' (२।११६) इत्यत्रासनादुत्थानमुक्तम्, अनेनावरोहणं विधीयते। म चाद्धा सनादुत्थानमनवरोहतो पि सम्भवति।

"अवरोहणं तर्हि अनुत्थितस्य च न सम्भवति। अतो नेनैव सिद्धे शय्यासनेत्यत्रासनग्रहणमनर्थकम्।" नानार्थकम्। यदि शिष्यः पराङ्मुखः प्रत्यग्देशादागतं गुरुं मन्येत तदासनस्थ एव सम्भ्रमपराव तस्तदभिमुखीभूत उत्तिष्ठेन्न तूत्थायाभिपरावर्तेत। तथा ह्युत्थानक्रियया सम्मुखीभवनं व्यधीयेत। ततः कुप्येद्गुरुः। पराङ्मुखस्योत्तिष्ठतो गुरुरेवमपि मन्येत- 'नायं ममाभ्युत्थितो निमित्तान्तरकृतमेवास्याभ्युत्थानम्। तस्मादर्थवदुभयत्राप्यासनग्रहणम्।। २०२।।

प्रतिवातानुवाते च नासीत गुरुणा सह।।

असंश्रवे चैव गुरोर्न किञ्चिदपि कीर्तयेत्।। २०३।।

अन्वय - प्रतिवाते अनुवाते च गुरुणा सह न आसीत गुरोश्च असंश्रवे एव किञ्चित् अपि न कीर्तयेत्।

हिन्दी अर्थ - शिष्य की ओर से गुरु की ओर आने वाली वायु में और उसके विपरीत अर्थात् गुरु की ओर से शिष्य की ओर आने वाली वायु की दिशा में गुरु के साथ न बैठ तथा जहां गुरु को अच्छी प्रकार से सुनाई न पड़े ऐसे स्थान में कुछ बात न करे।। २०३।।

मेधातिथिः। यस्यां दिशि गुरुर्व्यवस्थितस्ततो देशाद्यदा वायुः शिष्यदेशमागच्छति शिष्यदेशाच्च गुरुदेशं ते प्रतिवातानुवाते। एकं 'प्रतिवातम्' अपरम् 'अनुवातम्' तदपेक्षया गुरुणा सह नासीत-अपि तु तिर्यग्वातसेवी गुरोर्भवेत्। अविद्यमानः संश्रवो यत्र तस्मिन् असंश्रवे। न किञ्चिदपि गुरुगतमन्यगतं वा कीर्तयेत्। यत्र गुरुर्व्यक्तं न श्य णोति, ओष्ठस चलनादिना शिष्यसम्बन्धिना जानाति किञ्चिदयमेतेन सम्भाषते, तत्र कीर्तयेत्।। २०३।।

गोश्वोष्ट्रयानप्रासादप्रस्तरेषु कटेषु च।।

आसीत गुरुणा सार्धं शिलाफलकनौषु च।। २०४।।

अन्वय - गोश्वोष्ट्रयानप्रासादप्रस्तरेषु कटेषु च शिलाफलकनौषु च गुरुणा सार्धम् आसीत।

हिन्दी अर्थ - बैलगाड़ी, घोड़ागाड़ी, ऊंटगाड़ी पर और महलों अथवा घरों में बिछाये जाने वाले बिछौने पर और चटाईयों पर तथा पत्थर, तख्ता, नौका पर गुरु के साथ बैठ जायें।। २०४।।

मेधातिथिः। यानशब्दः प्रत्येकमभिसम्बन्ध्यते। गोश्वोष्ट्रैर्युक्तं यानं गोश्वोष्ट्रयानम्। दधिघटादिवत्समासे युक्तशब्दस्य लोपः। केवलेषु तु अश्वप ष्टादिष्वारोहणं नास्ति। यदि स्वतन्त्रो यानशब्दो विज्ञायेत तदा स्यादप्यनुज्ञां समाचारात्तु कादाचित्कमनुज्ञानं द श्यते। प्रासाद उपरिग हादीनां या भूमिस्तस्यां ग हादिभूमिवत्सिद्धं सहासनम्। प्रस्तरः दर्भादित णाकीर्णः आस्तरः। कटस्तु शरवीरणादिकृतः प्रसिद्धः। शिला गिरिशिखरादावन्यत्र वा। फलकं दारुमयमासनं पोतवर्तादि। नौर्जलतरणसंप्लवः। तेन

पोतादावपि सिद्धं भवति॥ २०४॥

गुरोर्गुरौ सन्निहिते गुरुवद्वत्तिमाचरेत्॥

न चानिसष्टो गुरुणा स्वान् गुरुनभिवादयेत्॥ २०५॥

अन्वय - गुरोः गुरौ सन्निहिते गुरुवत् व त्तिमाचरेत् स्वान् गुरुन् च गुरुणा अनिसष्टः न अभिवादयेत्।

हिन्दी अर्थ - गुरु के भी गुरु यदि समीप आ जायें तो उनसे अपने गुरु के समान ही आचरण करे और अपने माता-पिता आदि गुरुजनों के आने पर गुरु से आदेश पाये बिना अभिवादन करने न जाये॥ २०५॥

मेधातिथिः। उक्ता गुरुव त्तिरिदानीमन्यत्रातिदिश्यते। अध्ययनधर्मत्वात्सर्वस्यास्य गुरुरत्राचार्यो विज्ञेयः। तस्य यो गुरुस्तस्मिन्सन्निहिते गुरुवद्वर्तितव्यम्। सन्निहित इति न तद्गृहगमनमभिवादनार्थं कर्तव्यम्। गुरुगृहे वसन् गुरुणा निसष्टो अननुज्ञातः स्वान् गुरुन् मातापितृ प्रभृतीन् अभिवादयितुं गच्छेत्, न पुनर्गुरुगृहे स्थितस्य यदि स्वे गुरव आगच्छन्ति तदा तदभिवादाने गुर्वज्ञापेक्षितव्या।

“कुत एतत् ?” मातापितृरत्यन्तमान्यत्वात्। पितृव्यमातुलादीनामप्यभिवादनप्रवृत्तस्य न कश्चिद्गुरुवत्तेर्विघ्नः। आराधनार्थं एवायं सर्वः प्रयासः। माता-पितृ गुरुसन्निपाते कः क्रमो भिवादनस्येत्युक्तं “सर्वमहती माता”। पित्राचार्ययोस्तु विकल्पः। यतः पितृ त्वाव्यारोपेणाचार्यस्य गौरवं विहितम्; अतः पिता श्रेष्ठः, यतश्चोक्तं “गरीयान् ब्रह्मदः पिता” (श्लो० १४६) इति तत् आचार्यः। अतो यं विकल्पः॥ २०५॥

विद्यागुरुष्वेवमेव, नित्या व त्तिः स्वयोनिषु॥

प्रतिषेधत्सु चाधर्माद्धितं चोपदिशत्स्वपि॥ २०६॥

अन्वय - विद्यागुरुषु स्वयोनिषु अधर्मान् प्रतिषेधस्तु उपदिशत्सु अपि च नित्या एतत् एव व त्तिः।

हिन्दी अर्थ - विद्या पढ़ाने वाले सभी गुरुओं में अपने वंश वाले सभी बड़ों में और अधर्म से हटाकर धर्म का उपदेश करने वालों में भी सदैव यही (ऊपर वर्णित) बर्ताव करे॥ २०६॥

मेधातिथिः। अयमप्यतिदेशः। आचार्यादन्ये उपाध्यायादयो विद्यागुरवः। तेष्वेवमेव वर्तितव्यं, ‘शरीरं चैव’ (२।१६२) इत्यादिकृत्या। स्वयोनिषु ज्येष्ठभ्रातृ पितृ व्यादिषु। नित्या व त्तिर्गुरुव त्तिः। विद्यागुरुणां त्वाचार्यव्यतिरेकेण यावद्विद्याग्रहणम्। अधर्मात् अकार्यात्परदारगमनादेः प्रतिषेधत्सु वयस्येष्वपि। अभ्यन्तरगत्यारूढतया कार्यं चिकीर्षन्त्यः सुहृदादिस्तम् “आकेशग्रहणान्मित्रमकार्येभ्यो निवर्तयेत्” इति-तस्मिन्समहीनवयस्कं पि गुरुवद्वर्तितव्यम्। हितं च विधिरूपमग्रन्थकम् उपदिशत्सु। अथवा हितस्योपदेष्टारो भिजना उच्यन्ते॥ २०६॥

श्रेयस्सु गुरुवद्वत्तिं नित्यमेव समाचरेत्॥

गुरुपुत्रे तथा चार्ये गुरोश्चैव स्वबन्धुषु॥ २०७॥

अन्वय - श्रेयः सु आर्येषु गुरुपुत्रेषु च गुरोः स्वबन्धुषु एव नित्यं गुरुवत् एव व त्तिं समाचरेत्।

हिन्दी अर्थ - बड़े लोगों में और श्रेष्ठ गुरुपुत्रों में तथा गुरु के रिश्तेदारों में भी सदैव गुरु के समान ही बर्ताव करे॥ २०७॥

मेधातिथिः। श्रेयांस आत्मापेक्षया वित्तवयोविद्याद्यतिशययुक्ताः। तेषु गुरुवद्वत्तिं यथासम्भवमभिवादन-प्रत्युत्थानादि समाचरेत्। बहवो त्र शब्दा गतार्थाः। प्रयुज्यन्ते। तेषां व त्वशास्त्रयोगो न दुष्यति। श्रेयस्स्वित्येतावद्वक्तव्यम्। गुरुवदित्याक्षिप्यते। व त्तिमित्यादि प्राप्तमेव। तदेतत्सर्वस्मिन्नेवास्मिन्ग्रन्थे स्वयमुत्प्रेक्ष्यम्। गुरुपुत्रे तथाचार्ये। आचार्यग्रहणेनाध्यापकत्वं लक्ष्यते। यद्यसन्निहिते गुरौ तत्पुत्रो ध्यापयति कतिचिदहानि तदा तस्मिन्गुरुवद्वत्तिः। पाठान्तरम् ‘गुरुपुत्रेष्वथार्येषु’। आर्यशब्दो गुणवद्ब्राह्मणजातिवचनः। ‘शूद्राच्चार्यो ज्यायान्’ इति प्रयोगदर्शनात्। न च सर्वस्मिन्गुरुपुत्रे व त्तिरेषा विधीयते। गुरोश्चैव स्वबन्धुषु। स्वग्रहणं गुरुवंश्यर्थम् गुरुवंशसम्बन्धितैवात्र निमित्तम्, न वयोविद्याद्यपेक्ष्यते॥ २०७॥

बालः समानजन्मा वा शिष्यो वा यज्ञकर्मणि।

अध्यापयन् गुरुसुतो गुरुवन्मानमर्हति॥ २०८॥

अन्वय - गुरुसुतः बालः वा समानजन्मा यज्ञकर्मणि शिष्यः वा अध्यापयन् गुरुवत् मानमर्हति।

हिन्दी अर्थ - गुरु का पुत्र चाहे छोटा हो अथवा समान आयु वाला हो, अथवा यज्ञकर्म में दीक्षित होकर शिष्य बन चुका हो, वह पढ़ाता हुआ गुरु के समान सम्मान का अधिकारी है।। २०८॥

मेधातिथिः। ये न पठन्ति गुरुपुत्रविशेषणार्थं पूर्वत्राचार्यग्रहणम्, तेषामध्यापरयितरि गुणवति समानजातीये सर्वगुरुव त्तिः प्राप्ता नेन विशेषणावस्थाप्यते। अध्यापयन्गुरुसुतो गुरुवन्मानं पूजामर्हति, नानाध्यापयन्। “ननु च विद्याग्रहणनिमित्तत्वाद्गुरुव त्तिरध्यापयद्गुरुवद् गुरुपुत्रे प्यध्यापयितरि प्राप्तैव। शैशवब्राह्मणनिदर्शनात्कनीसयोऽपि सिद्धेत्यतो बालः समानजन्मा वा इत्येवमर्थमपि न वक्तव्यम्”। सत्यम्। यो वेदं वेदैकदेशं वा ध्यापयति तस्यानाचार्यस्याप्येषा व तिरुक्ता। अयं तु न ग्राहकः, केवलं कतिचिदहान्यभागं वा ध्यापयति, अतो नाचार्यो नोपाध्यायः इत्यप्राप्तौ, विधिरयम्। अस्मादेव वचनादन्यस्य भग्नमन्त्रादेरध्यापकस्य न सर्वा गुरुव त्तिः कर्तव्येति विज्ञायते। ये च पूर्वत्राचार्यशब्दं पठन्ति तेषामुत्तरार्थमिदमनूद्यते। “उत्सादनं चेति” (श्लो० १०६) वक्ष्यति।

शिष्यो वा यज्ञकर्मणि। यज्ञकर्मग्रहणं प्रदर्शनार्थम्। क्वचिदङ्गे वेदैकदेशे मन्त्रभागे कस्मिंश्चिद्ब्राह्मणभागे वा-तथापि गुरुवत्पूज्यः यदि तु गुरुपुत्रः, तस्मादनेन प्रकारेण काचिद्विद्यां शिक्षेत-तदा तेन तस्मिन्गुरुवद्वर्तितव्यमित्युक्तम्-एवमर्थवादत्वादस्यारम्भस्य।

ये तु व्याचक्षते-“अध्यापयन्नित्यनेनाध्यापनसामर्थ्यं लक्ष्यते, अध्यापनसमर्थश्चेदध्यापयतु, मा वा ध्यापयेत् ग हीतवेदश्चेद्गुरुवद्वद्व्यः” तेषां शाब्दमेदव्याख्यानं सत्यं भवति। शता लक्षणार्थः, स तु क्रियायाः ‘लक्षणहेत्वोः क्रियाया’ (पा० सू० ३।२।१२६)। इति। क्रिया चात्र श्रुता-गुरुवन्मानमर्हति॥ २०८॥

उत्सादनं च गात्राणां स्नापनोच्छिष्टभोजने॥

न कुर्याद्गुरुपुत्रस्य पादयोश्चावनेजनम्॥ २०९॥

अन्वय - गुरुपुत्रस्य गात्राणां उत्सादनं स्नापन उच्छिष्टभोजने पादयोः अवनेजनं न कुर्यात्।

हिन्दी अर्थ - गुरुपुत्र के अंगों को दबाना, नहलाना, झूठा भोजन करना और पैरों को धोना, ये कार्य न करे॥ २०९॥

मेधातिथिः। अभ्यक्तस्योद्वर्तनम् उत्सादनं न कुर्यात्। गुरुपुत्रस्य पादयोश्चावनेजनं प्रक्षालनम्। अस्मादेव प्रतिषेधाद्गुरावेतदनुक्तमपि कर्तव्यतया प्रतीयते। यदा तु गुरुपुत्र एव गुरुः सम्पद्यते कृत्स्नवेदाध्यापनोपयोगितया, तदा स्वनिमित्तं तत्रोच्छिष्टभोजनाद्यस्ति; तदनेन न प्रतिषिध्यते। आतिदेशिकस्यानेन निषेधो नोपदेशिकस्य॥ २०९॥

गुरुवत्प्रतिपूज्याः स्युः सवर्णा गुरुयोषितः॥

असवर्णास्तु सम्पूज्याः प्रत्युत्थानाभिवादनैः॥ २१०॥

अन्वय - सवर्णा गुरुयोषितः गुरुवत् प्रतिपूज्याः स्युः असवर्णाः तु प्रत्युत्थानाभिवादनैः सम्पूज्याः।

हिन्दी अर्थ - गुरु के अपने वर्ण की पत्नियां गुरु के समान ही पूजनीय हैं और भिन्न वर्ण की गुरुपत्नियों का तो केवल उठने और नमस्कार करने से ही आदर करना चाहिये॥ २१०॥

मेधातिथिः। गुरुयोषितो गुरुपत्न्यः। सवर्णाः समानजातीयाः। गुरुवत्प्रतिपूज्या आज्ञाकरणादिना। असवर्णास्तु केवलैः प्रत्युत्थानाभिवादनैः। बहुवचनादाद्यर्थो त्रान्तर्भवति। तेन हि प्रियहितादि गत्याद्यननुकरणाद्यप्यतिदिश्यते॥ २१०॥

अभ्य जनं स्नापनं च गात्रोत्सादनमेव च।

गुरुपत्न्या न कार्याणि केशानां च प्रसाधनम्॥ २११॥

अन्वय - गुरुपत्न्या अभ्य जनम् स्नापनम् गात्रोत्सादनमेव, केशानां प्रसाधनम् च न कार्याणि।

हिन्दी अर्थ - गुरुपत्नी के उबटन लगाना, स्नान कराना और शरीर दबाना, बालों को संवारना ये कार्य नहीं करने चाहिए।।२११।।

मेधातिथिः। घ ततैलादिना केशकायोपदेहनमभ्य जनम्। गात्राणासमुत्सादनमुद्धर्तनम्। कार्यसामान्यात्पादधावनमपि। सर्वथा शरीरस्पर्शसाध्या या काचिदनुवृत्तिः। सा सर्वा प्रतिषिध्यते। वक्ष्यति च हेतुं “स्वभाव एष नारीणाम्” इति (श्लो० २१३)। केशानां च प्रसाधनम् विन्यासरचनादिकरणम्, कुङ्कुमसिन्दूरादिना सीमन्तोत्थापनं। प्रदर्शनार्थं चैतदुक्तम्। तेन देहप्रसाधनमपि चन्दनानुलेपनानि निषिध्यन्ते।। २११।।

गुरुपत्नी तु युवतिर्नाभिवाद्येह पादयोः।।

पूर्णविंशतिवर्षेण गुणदोषौ विजानता।। २१२।।

अन्वय - पूर्णविंशतिवर्षेण गुणदोषौ विजानता युवतिः गुरुपत्नी पादयोः नाभिवाद्या।

हिन्दी अर्थ - जिसके बीस वर्ष पूर्ण हो चुके हों ऐसे गुण और दोषों को समझने में समर्थ युवक शिष्य को जवान गुरुपत्नी का चरणों का स्पर्श करके अभिवादन नहीं करना चाहिए।।२१२।।

मेधातिथिः। पूर्णविंशतिवर्षेण तरुणेनेत्यर्थः। बालस्य आ षोडशाद्वर्षाददोषः। पूर्णानि विंशतिवर्षाथ्य यस्य स एवमुच्यते। अयं कालो यौवनोद्भेदोपलक्षणार्थः। अत एवाह गुणदोषौ विजानता। कामजे सुखदुःखे गुणदोषावभिप्रेतौ स्त्रीगतौ च स्वीकृतदुराकृतिलक्षणौ धैर्यचापले वा। सर्वथा तन्त्रा विंशतिसंख्या।। २१२।।

स्वभाव एष नारीणां नराणामिह दूषणम्।

अतो र्थान्नप्रमाद्यन्ति प्रमदासु विपश्चितः।। २१३।।

अन्वय - इह एषः स्वभावः नारीणां नराणां दूषणम् अतः अर्थात् विपश्चितः प्रमदासु न प्रमाद्यन्ति।

हिन्दी अर्थ - इस संसार में यह स्वाभाविक ही है कि स्त्री-पुरुषों का परस्पर के संसर्ग से दूषण हो जाता है=दोष लग जाता है, इस कारण बुद्धिमान् व्यक्ति स्त्रियों के साथ व्यवहारों में कभी असावधानी नहीं करते अर्थात् ऐसा कोई बर्ताव नहीं करते जिससे सदाचार के मार्ग से भटक जाने की आशंका हो।। २१३।।

मेधातिथिः। एषा प्रकृतिः स्त्रीणां यन्नराणां धैर्यच्यावनम्। सङ्गाद्धि स्त्रियः पुरुषान्त्रतात् च्यावयेयुः। अतो र्थात् अस्माद्धेतोः न प्रमाद्यन्ति। दूरत एव स्त्रियः परिहरन्ति। प्रमादः स्पर्शादिकरणम्। वस्तुस्वभावो यं यत्तरुणी स्पष्टा कामकृतं चित्तसंक्षोभं जनयति। तत्र चित्तसंक्षोभोऽपि प्रतिषिद्धः, तिष्ठतु तावदपरो ग्राम्यधर्मसंरम्भः। प्रमदाः स्त्रियः।। २१३।।

अविद्वांसमलं लोके विद्वांसमपि वा पुनः।।

प्रमदा ह्युत्पथं नेतुं कामक्रोधवशानुगम्।। २१४।।

अन्वय - हि लोके प्रमदाः कामक्रोधवशानुगम् अविद्वांसनम् लोके विद्वांसमपि वा उत्पथं नेतुं अलम्।

हिन्दी अर्थ - क्योंकि संसार में स्त्रियां काम और क्रोध के वशीभूत होने वाले अविद्वान् को अथवा विद्वान् व्यक्ति को भी उसके मार्ग से उखाड़ने में अर्थात् उद्देश्य से पथभ्रष्ट करने में पूर्णतः समर्थ हैं।। २१४।।

मेधातिथिः। न चैतन्मन्तव्यं ‘नियमितानि येन चिरमिन्द्रियाणि, ‘अतिगुरुपातकं गुरुदारेषु दुष्टेन भावेन प्रेक्षणमपीति’ य एवं वेद तस्य न दोषः पादस्पर्शादाविति।” यत एवंविधानपि दोषान् यो जानीते, यो वा न किञ्चिज्जानीते, तो स्त्रीविषये समानौ। यतो नात्र विद्वत्ता प्रभवति। शक्नुवन्ति स्त्रियः सर्वम् उत्पथम् अमार्गं लोकशास्त्रविरुद्धं विषयं नेतुं प्रापयितुं-कामक्रोधवशानुगं सन्तम्। कामक्रोधाभ्यां यः सम्बन्ध्यत इत्यर्थः। अवस्थाविशेषापलक्षणार्थं चैतत्। अत्यन्तबालं अत्यन्तवृद्धं च प्राप्तयोगप्रकर्षणं

च वर्जयित्वा, येन निरन्वयमुच्छिन्नाः संसारपुरुषधर्मास्तद्व्यतिरेकेण, न कश्चित्पुरुषो स्ति यः स्त्रीभिर्नाकृष्यते-अयःकान्तेनेव लोहः। न चात्र स्त्रीणां प्रभविष्णुताः; वस्तुस्वाभाव्यात्तुरुणीजनदर्शने पुंसामुन्मथ्यते चित्तम्, विशेषतो ब्रह्मचारिणाम्॥ २१४॥

मात्रा स्वस्त्रा दुहित्रा वा न विविक्तासनो भवेत्॥

बलवानिन्द्रियग्रामो विद्वांसमपि कर्षति॥ २१५॥

अन्वय - माता स्वस्त्रा दुहित्रा वा विविक्तासनः न भवेत् बलवानिन्द्रियग्रामः विद्वांसमपि कर्षति।

हिन्दी अर्थ - माता, बहन अथवा पुत्री के साथ भी एकान्त आसन पर न बैठे या रहे, अर्थात् एकान्तनिवास न करे क्योंकि शक्तिशाली इन्द्रियां विद्वान् व्यक्ति को भी खींचकर अपने वश में कर लेती हैं॥ २१५॥

मेधातिथिः। अतो विविक्तासनः निर्जने शून्ये ग हादौ नासीत्। नापि निःशङ्कमङ्गस्पर्शादि कुर्यात्। अतिचपलो हीन्द्रियसङ्घातो विद्वांसमपि शास्त्रानिग हीतात्मानमपि कर्षति हरति परतन्त्रीकरोति॥ २१५॥

कामं तु गुरुपत्नीनां युवतीनां युवा भुवि।

विधिवद्वन्दनं कुर्यादसावहमिति ब्रुवन्॥ २१६॥

अन्वय - कामं तु युवा युवतीनां गुरुपत्नीनाम् असौ अहम् इति ब्रुवन् विधिवत् भुविवन्दनं कुर्यात्।

हिन्दी अर्थ - अच्छा तो यही है कि युवक शिष्य जवान गुरुपत्नियों को 'यह मैं अमुक नाम वाला हूँ' ऐसा कहते हुए पूर्णविधि के अनुसार भूमि पर झुककर ही अभिवादन करे॥ २१६॥

मेधातिथिः। काममित्यरुचिं सूचयति। उत्तरेण चैतत्सम्बन्ध्यते 'विप्रोष्य पादग्रहणमिति।' भुवि तु पादवन्दनमिष्यत एव। युवतीनां युवा द्वयोर्यूनोरयं विधिः। यदि बालो ब्रह्मचारी व द्वा वा गुरुपत्नी तदा पादोपसंग्रहणमविरुद्धम्। असावहमिति प्रागुक्तस्य विधेरनुवादः। विधिवदिति व्यस्तपाणिना॥ २१६॥

विप्रोष्य पादग्रहणमन्वहं चाभिवादनम्।

गुरुदारेषु कुर्वीत सतां धर्ममनुस्मरन्॥ २१७॥

अन्वय - सतां धर्मम् अनुस्मरन् गुरुदारेषु अन्वहम् अभिवादनम् विप्रोष्य च पादग्रहणं कुर्वीत्।

हिन्दी अर्थ - शिष्य श्रेष्ठों के धर्म को स्मरण करते हुए अर्थात् यह विचारते हुए कि स्त्रियों को अभिवादन करना शिष्ट व्यक्तियों का कर्तव्य है, गुरुपत्नियों को प्रतिदिन अभिवादन करे और परदेश से लौटकर चरणस्पर्श करे॥ २१७॥

मेधातिथिः। प्रवासादेत्य पादयोर्ग्रहणं 'सव्येन सव्य' इति। अन्वहम् अहन्वहनि। अभिवादनं भूमौ। सतां शिष्टानां एष धर्म आचार इत्यनुस्मरन्॥ २१७॥

यथा खनन् खनित्रेण नरो वार्यधिगच्छति।

तथा गुरुगतां विद्यां शुश्रूषुरधिगच्छति॥ २१८॥

अन्वय - यथा खनित्रेण खनन् नरः वार्यधिगच्छति तथा गुरुगतां विद्यां शुश्रूषुरधिगच्छति।

हिन्दी अर्थ - जैसे फावड़े से खोदता हुआ मनुष्य जल को प्राप्त करता है वैसे गुरु की सेवा करने वाला शिष्य गुरुजनों ने जो विद्या प्राप्त की है, उसको प्राप्त होता है॥ २१८॥

मेधातिथिः। सर्वस्य शुश्रूषाविधेः फलमिदम्। गुर्वाराधनद्वारेण स्वाध्यायविध्यर्थवादः।

यथा कश्चिन्मनुष्यः खनित्रेण कुदालादिना भूमि खनन् वारि प्राप्नोति, नाक्लेशेन, एवमयं विद्यां गुरुगतां शुश्रूषुः गुरुसेवापरो धिगच्छति॥ २१८॥

मुण्डो वा जटिलो वा स्यादथवा स्याच्छिखाजटः।

नैनं ग्रामे भिनिस्लोचेत्सूर्यो नाभ्युदियात् क्वचित्॥ २१९॥

अन्वय - मुण्डः वा जटिलः वा स्यात् अथवा शिखाजटः स्यात् एनं क्वचित् ग्रामे सूर्य न अभिनिम्लोचेत् नाभ्युदयात्।

हिन्दी अर्थ - ब्रह्मचारी चाहे मुंडी हो, चाहे जटी हो या शिखी, इस ब्रह्मचारी को ग्राम में रहते सूर्य न तो अस्त हो न कभी उदय हो।।२१६।।

विशेष - अभिप्राय यह है कि ब्रह्मचारी को रात्रिवास गुरुकुल में ही करना है। अतः भिक्षा आदि कार्यों के लिए उसे ग्राम आदि में सूर्योदय के बाद जाना चाहिए और सूर्यास्त पूर्व लौट आना चाहिए।। २१६।।

मेधातिथिः। मुण्डः सर्वतः केशवपनं कारयेत्। जटिलो वा। जटा परस्परमत्यन्तं संलग्नकेशाः, तद्वान् जटिलत्। शिखाजटः शिखैव वा जटा यस्य। जटाकारां शिखां धारयेत् परिशिष्टे मुण्डः।

तथा च कुर्याद्यथा ग्रामे स्थितस्य सूर्यो नाभिनिम्लोचेत् नास्तं गच्छेत्। ग्रामग्रहणं नगरस्यापि प्रदर्शनार्थम्। अस्तमयसमयामरण्ये सम्भावयेत्, एवं ग्रामे नाभ्युदयादुदयोऽपि सूर्यस्य यथा रण्यस्थस्य ब्रह्मचारिणो भवति तथा कुर्यात्। एवं प्रकृतं ब्रह्मचारिणम्।

अन्ये तु ग्रामशब्दं 'ग्राम्येषु धर्मेषु, स्वापादिषु वर्तमानं न निम्लोचेत्' इत्येवमर्थं वर्णयन्ति। तथा च उत्तरत्र, 'शयानम्' इत्याह। ततो यं सन्ध्योः स्वप्नप्रतिषेधः, नारण्ये तत्कालावस्थानम्। बालो हि ब्रह्मचारी बिभियात्। गौतमेन तु (अ० २ सू० ६।१०) बहिःसन्ध्यत्वं परतो गोदानादुक्तम्। गोदानव्रतं च षोडशवर्षे, तदा च प्राप्तः शक्नोत्यरण्ये सन्ध्यामुपासितम्।।२१६।।

ते चेदभ्युदयात्सूर्यः शयानं कामचारतः।।

निम्लोचेद्वा प्यविज्ञानाज्जपन्नुपवसेद्दिनम्।। २२०।।

अन्वय - तं चेत् कामचारतः शयानम् सूर्यः अभ्युदयात् अपि वा अविज्ञानात् निम्लोचेत् दिनं जपन् उपवसेत्।

हिन्दी अर्थ - यदि उसे इच्छानुसार सोते हुए सूर्य का उदय हो जाये अथवा अनजाने में या प्रमाद के कारण सूर्य अस्त हो जाये तो दिन भर गायत्री का जप करते हुए उपवास करे=खाना न खाये।। २२०।।

मेधातिथिः। अत्रेदं प्रायश्चित्तं चरेत्।

ब्रह्मचारिणं शयानं निद्रावशं गतम् अभ्युदयात् स्वेनोदयेनाभिव्याप्तदोषं कुर्यात्। 'अभिरभाग' (पा० १।४।७९) इति कर्मप्रवचनीयत्वम्। ततो द्वितीया। शयानमिति। इत्थंभूतं सुप्तमिति लक्षणं वा स्वापकाले यद्युद्येत जपन्नुपवसेद्दिनम्। केचिदाहुः "प्रातरतिक्रमे दिनं जपोपवासौ, रात्रौ तु भोजनम्, पश्चिमातिक्रमे तु रात्रौ जपोपवासौ, प्रातर्भोजनमिति। दिनशब्दः प्रदर्शनार्थः" गौतमवचनं पाप्युदाहरन्ति। "तिष्ठदहरभु जानो भ्यस्तमितश्च रात्रि जपन्सावित्रीमिति।" (गौ०सू० २३।२१)। तदयुक्तम्। उभयत्रापि दिवैव प्रायश्चित्तं युक्तम्। दिनशब्दस्य प्रदर्शनार्थत्वं प्रमाणाभावात्। न ह्यस्य तत्सापेक्षस्य स्वार्थप्रतिपादनम्। निरपेक्षं चैतत्। तस्माद्विकल्पो युक्तः। तत्र यस्य सर्वा रात्रिं जाग्रतो न व्याधिः प्रवर्तते स रात्रौ जपिष्यति, अन्यस्तु दिवैव।

जपश्च गौतमवचनात्सावित्र्या एव। "नन्वत्र कथं गौतमः प्रमाणीक्रियते?" उच्यते। सापेक्षमिदं वाक्यं जपेदिति, जपनीयस्यानिर्देशात्। सत्यामर्पेक्षायां श्रुत्यन्तदाद् युक्ता विशेषावगतिः। इह तु कालस्य निर्देशः। नास्ति कालान्तरं प्रत्यपेक्षेति न गौतमो पेक्ष्यते। अथवा सन्ध्यातिक्रमे प्रायश्चिताभिधानात्सावित्रीजपः सिद्ध एव। युक्तं च-सावित्र्यास्तु परं नास्तीति। कामचारतः। ज्ञात्वैव सन्ध्याकाले यः स्वपिति। अविज्ञानात्। चिरसुप्तस्य सन्ध्याकालो यं वर्तत इत्यनवबोधो विज्ञानम्। एतदुक्तं भवति। इच्छया प्रमादकृते चातिक्रमे एतदेव प्रायश्चित्तम्। यः पुनरभ्युदितानस्तमित-सन्ध्यामतिक्रामति तस्य प्रायश्चित्तमभोजनं-नित्यानां कर्मणां समतिक्रम इति। अथवा यः कामचारेण शास्त्रातिक्रमणं करोति तस्य तदविज्ञानमेव।।२२०।।

सूर्येण ह्यभिनिर्मुक्तः शयानो भ्युदितश्च यः।

प्रायश्चित्तमकुर्वाणो युक्तः स्यान्महतैनसा।। २२१।।

अन्वय - यः सूर्येण अभिनिर्मुक्तः शयानाश्च अभ्युदितः प्रायश्चित्तं अकुर्वाणो महतैनसा युक्तः स्यात्।

हिन्दी अर्थ - जो प्रमाद से सूर्य के अस्त हो जाने पर और सोते-सोते सूर्य उदय होने पर प्रायश्चित्त नहीं करता है वह बड़े अपराध का भागी बनता है।। २२१।।

विशेष - अभिप्राय यह है कि ऐसी अवस्था में उसे बड़ा दोषी माना जायेगा, क्योंकि संध्याकालों में ब्रह्मचारी के लिये परमावश्यक कर्म संध्योपास है और इस कर्म में प्रमाद करने से ब्रह्मचारी के पापों में फंसने का भय रहता है।। २२१।।

मेधातिथिः। पूर्वप्रायश्चित्तविधेरयमर्थवादः। निम्लोचनेनाभिदुष्टः अभिनिर्मुक्तः। एवमभ्युदितः। प्रायश्चित्तं पूर्वोक्तं न करोति। तदा महता पापेन सम्बध्यते, न स्वल्पेन। नरकादिदुःखोपभोगानिमित्तमदुष्टं 'पाप'मुच्यते।। २२२।।

आचम्य प्रयतो नित्यमुभे सन्ध्ये समाहितः।।

शुचौ देशे जप जप्यमुपासीत यथाविधिः।।२२२।।

अन्वय - नित्यं उभे सन्ध्ये शुचौ देशे आचम्य प्रयतः समाहितः यथाविधिः जप्यं जपन् उपासीत्।

हिन्दी अर्थ - ब्रह्मचारी प्रतिदिन प्रातः और सायं दोनों संध्याकालों में शुद्ध स्थान में आचमन करके प्रयत्नपूर्वक एकाग्र होकर यथाविधि परमेश्वर का जप करते हुए उपासना करे।। २२२।।

मेधातिथिः। एवं महान्दोषो भ्युदयनिम्लोचनयोः। तस्मात् आचम्य। प्रयतः तत्परः। समाहितः परिहृतचित्तकर्मविक्षेपः। शुचौ देशे जप जप्यं प्रणवव्याहृतिसावित्र्याख्यम्। उपासीत उभे सन्ध्ये। सन्ध्ययोरेवात्रोपास्यत्वम्। उपासनं च तत्र भावविशेषः। अथवा उभे सन्ध्ये प्रत्युपासीत भगवन्तं सवितारम्। मन्त्रो हि तद्देवत्यो तस्तमेवोपासीत। संहतसकलविकल्पस्तदगतैकमना भवेत्। प्रागुक्तस्य विधेः शेषो नुवादः। उपासनं केवलं विधेयम्। अन्ये तु "शुचौ देश इत्येतद्विध्यर्थो यं श्लोक" इत्याहुः। तेषां पौनरुक्त्यम्। सर्वस्यैव कर्तव्यस्य "शुचिना कर्म कर्तव्य"-मिति विहितम्। अशुचिदेशसम्बन्धे च का शुचिता ?।। २२२।।

यदि स्त्री यद्यवरजः श्रेयः किञ्चित्समाचरेत्।

तत्सर्वमाचरेद्युक्तो यत्र चास्य रमेन्मनः।। २२३।।

अन्वय - यदि स्त्री यद्यवरजः किञ्चित् श्रेयः समाचरेत् तत् सर्वं आचरेत् यत्र वा अस्य मनः रमेत् (तत् समाचरेत्)।

हिन्दी अर्थ - यदि कोई स्त्री अथवा शूद्र भी कोई श्रेष्ठ कार्य करे उनसे शिक्षा लेकर उस पर आचरण करना चाहिए अथवा जिस शास्त्रोक्त कर्म में इसका मन रमे उस श्रेष्ठ कार्य को करता रहे।। २२३।।

मेधातिथिः। यदि स्त्री आचार्याणी। अवरजः कनीयान्। आचार्यादुपलभ्य श्रेयः धर्मादित्रिवर्गं समाचरेत्तत्सर्वमाचरेत्। सम्भवति हि तयोस्तदाचार्यसम्पर्कात्परिज्ञानम्। शूद्रो वा चार्यभ तक अवरजः स यद्युपदिशेत् 'एवं पायुलिङ्गौ म द्वाराणा प्रक्षालयेते, निपुणौ हस्तौ प्रक्षालय, विस्म तेस्ते म द्वारिक्रमः, त्वदीय आचार्यो सकृन्मया पायुप्रक्षालने जलं ददता दष्टपूर्वः, पूर्वमग्निः शौचं करोति ततो मग्निः' इत्येवमादि समयचरेत्तत्समाचाराद्युपपन्न उपदिशेत्। तथा आचार्याणी आचमनं शिक्षयेत्। तत्सर्वमाचरेद्युक्तः श्रद्धया। न स्त्रीशूद्राचरितमित्यवजानीत। समाचरेदिति च समाचारपूर्वक उपदेश एवात्राभिप्रेतः। वक्ष्यति च "धर्मः शौचं...समादेयानि सर्वतः" इति (२४०)। आचार्येणैव कदाचिदादिष्टं भवति-ब्राह्मणि आचमय पुत्रस्थानीयमेतं यथाविधिपूर्वकम्'-ब्रूयाच्च 'अस्य मूत्रपुरीषशुद्धयर्थं म द्वाराणी देये' इति। तत्र तदीयवचनमनुष्ठेयम्-एवं म दो ग हाण, एवमग्निः प्रक्षालयेति। अथवा गुरुग हे

लोहोपलजलशुद्ध्यादिः स्त्रीशूद्राभ्यां समाचर्यमाणः प्रमाणीकर्तव्यः। एतावदाचारस्य स्त्रीशूद्रसम्बन्धिनः प्रामाण्यार्थो यं श्लोको युज्यते। ननु सर्वस्याचारस्यावेदवित्सम्बन्धिनः प्रामाण्यं (कथं) घटते ?। अयुक्तमेतत्। न हि स्वल्पो प्याचारः अवेदविदां प्रमाणीभवति। अथास्ति मूलं वेदवित्सम्बन्धः स एव तर्हि प्रमाणम्, किं स्त्रीग्रहणेन ?। न चैवंविधे विषये स्त्रीशूद्राचारस्य प्रामाण्यमभिप्रेतम्। तथा हि सति प्रामाण्याभिधानप्रकरण एवावक्ष्यत्। तस्माच्छ्रयःपदार्थनिरूपणार्थो यमुपोद्धात इति। यद्वा चार्यवचसां प्रामाण्यानुवादो यम्-यत् स्त्रीशूद्रावपि ब्रूयातां तदप्यनुष्ठातुं युक्तम्, किं पुनराचार्योपदिष्टम्। यत्र चास्य रमेत्परितुष्येन्मनः। 'एतदप्यात्मनस्तुष्टि'रित्यत्र व्याख्यातम्। सर्वथा नास्य श्लोकस्यातीव प्रयोजनमस्ति।। २२३।।

धर्मार्थावुच्यते श्रेयः कामार्थो धर्म एव च।।

अर्थ एवेह वा श्रेयस्त्रिवर्ग इति तु स्थितिः।। २२४।।

अन्वय - इह धर्मार्थो श्रेयः उच्यते, कामार्थो च, धर्मः एव, अर्थश्चैव वा श्रेयः, त्रिवर्ग इति तु स्थितिः।

हिन्दी अर्थ - इस संसार में कोई धर्म और अर्थ को कल्याणकारी कहते हैं, कोई काम और अर्थ को, कोई धर्म को ही अथवा कोई अर्थ को ही श्रेय कहते हैं "धर्म, अर्थ और काम इन तीनों का वर्ग ही इस संसार में श्रेयस्कर है यही वास्तविक सिद्धान्त है।। २२४।।

मेधातिथिः। यत्प्रशस्यं यदाचर्यमाणं दष्टादष्टे नोपहन्ति यच्छ्रेयो लोके उच्यते, किं पुनस्तदिति सहृद्भूत्वा न्वाचष्टे। नायं वेदमूलो र्थो नाचार्यादिशब्दवत्पदार्थकथनम्। किं तर्हि ? श्रेयो र्थो सर्वः पुरुषः प्रवर्तते। तत्रेदमुच्यते-इदं श्रेयः एतदर्थं यत्नः कर्तव्यः।

तत्र मतान्तराणि तावदुपन्यस्यति। केषां चिन्मतं धर्मार्थो श्रेयः। धर्मः शास्त्रविहितौ विधिप्रतिषेधौ। अर्थः गोभूमिहिरण्यादिः। एतदेव श्रेयः एतदधीनत्वात्पुरुषप्रीतेः। अपरं मतं कामार्थाविति। कामस्तावन्मुख्य एव पुरुषार्थः। प्रीतिर्हि श्रेयः। अर्थोऽपि तत्साधनत्वात्। एवं हि चार्वाका आहुः- 'काम एवैकः पुरुषार्थस्तस्य साधनमर्थः धर्मोऽपि यद्यस्ति'। धर्म एव सर्वेभ्यः श्रेयान्सर्वस्य तन्मूलत्वाच्च। उक्तं च "धर्मार्थश्च कामश्च" इति। अर्थ एवेति वणिजःप्रयोगजीविनः। सिद्धान्तस्तु त्रिवर्ग इति तु स्थितिः। अतो धर्माविरोधिनावर्थमामावपि सेवितव्यौ न तद्विरोधिनौ। तथा च गौतमः (अ० ६ सू० ४६)। "न पूर्वाहणमध्यंदिनापराह्णानफलान्कुर्यात् यथाशक्ति धर्मार्थकामेभ्यः" इति। त्र्यात्मको वर्गस्त्रिवर्गः। त्रिषु समुदितेष्वयं रूढः।। २२४।।

आचार्यश्च पिता चैव माता भ्राता च पूर्वजः।।

नार्तेनाप्यवमन्तव्या ब्राह्मणेन विशेषतः।। २२५।।

अन्वय - आर्तेन अपि आचार्यः पिता च माता चैव पूर्वज भ्राता च नाममन्तव्याः।

हिन्दी अर्थ - स्वयं दुःखी होते हुए किसी को भी आचार्य, पिता, माता तथा बड़े भाई का अपमान नहीं करना चाहिये। विशेषरूप से ब्राह्मण को तो कभी इनका अपमान नहीं करना चाहिए।। २२५।।

मेधातिथिः। अन्योऽपि न कश्चिदवमन्तव्यः, एते पुनर्विशेषतः। प्रायश्चित्ताधिक्यमत्रेत्यर्थः। आर्तेन तेऽपीडितेनापि। अवमानमवज्ञा, प्राप्तायाः पूजाया अकरणं न्यक्कारश्चानादराख्यः। ब्राह्मणग्रहणं पूरणार्थम्।। २२५।।

आचार्यो ब्रह्मणो मूर्तिः पिता मूर्तिः प्रजापतेः।।

माता पथिव्या मूर्तिस्तु भ्राता स्वो मूर्तिरात्मनः।। २२६।।

अन्वय - आचार्यः ब्रह्मणः मूर्तिः, पिता प्रजापतेः मूर्तिः माता पथिव्या मूर्तिः स्वः भ्राता आत्मनः मूर्तिः।

हिन्दी अर्थ - आचार्य वेद-ज्ञान देने से ब्रह्मा की मूर्ति रूप है, पिता पालन करने से प्रजापति की मूर्ति है, माता पालन व सहनशीलता के कारण पृथिवी की मूर्ति है, अपना बड़ा भाई सहायक होने से अपनी आत्मा की ही मूर्ति है। ॥२२६॥

मेधातिथिः। पूर्वस्यायमर्थवादः। यत्परं ब्रह्म वेदान्तोपनिषत्प्रसिद्धं तस्य आचार्यो मूर्तिः शरीरम्। मूर्तिरिव मूर्तिः। प्रजापतेर्हिरण्यगर्भस्य पिता। येयं पृथिवी सैव माता, भारसहत्वसामान्यात्। भ्राता च स्वः सोदर्यः आत्मनः क्षेत्रस्येति प्रशंसा। एते सर्वे देवतारूपाः महत्त्वयुक्ता अवमता धनन्ति, प्रसादिता अभिप्रेतैः कामैर्योजयन्ति। एवं तत्समा आचार्यादय इति स्तुतिः। ॥ २२६॥

यं मातापितरौ क्लेशं सहेते सम्भवे न णाम्॥

न तस्य निष्कृतिः शक्या कर्तुं वर्षशतैरपि॥ २२७॥

अन्वय - मातापितरौ न णां सम्भवे यं क्लेशं सहेते तस्य निष्कृतिः वर्षशतैरपि न कर्तुं शक्या।

हिन्दी अर्थ - माता और पिता सन्तानों को उत्पन्न और पालनपोषण करने में जिस कष्ट को सहन करते हैं उसका बदला सौ वर्षों में भी नहीं चुकाया जा सकता। ॥ २२७॥

मेधातिथिः। भूतार्थानुवादेनेयमपरप्रशंसा। क्लेशं दुःखं माता च पिता च न न णामपत्यानां सम्भवे गर्भात्प्रभ ति यावद्दशमाद्वर्षात्। मातुः क्लेशः गर्भधारणम्। प्रसवः प्राणहरः स्त्रीणाम्। जातस्य व संवर्धनयोगः क्लेशः। स सर्वस्य स्वयं संवेद्यः। पितुरप्युपनयनात्प्रभ ति आ वेदार्थव्याख्यानात्। सम्भवशब्देनात्र गर्भाधानमुच्यते। तद्धि न क्लेशावहम्, किं तर्हि ? तदुत्तकालभाविन्य एताः क्रियाः, ता हि क्लेशसाध्याः। न तस्य क्लेशस्य निष्कृतिरान प्यं प्रत्युपकारसमत्वं शक्यं कर्तुं वर्षशतैर्जन्मभिर्बहुभिः, किं पुनरेकेन जन्मना? असंख्यधनदानेन महत्या वा पद उद्धरणेन मातापित्रोर्निष्कृतिरिति। ॥ २२७॥

तयोर्नित्यं प्रियं कुर्यादाचार्यस्य च सर्वदा॥

तेष्वेव त्रिषु तुष्टेषु तपः सर्वं समाप्यते॥ २२८॥

अन्वय - तयोः आचार्यस्य च नित्यं सर्वदा प्रियं कुर्यात् तेषु तुष्टेषु एव सर्वं तपः समाप्यते।

हिन्दी अर्थ - उन दोनों अर्थात् माता-पिता का और आचार्य का प्रतिदिन हर समय प्रिय कार्य करता रहे इन तीनों के संतुष्ट होने में ही सब तप पूर्ण हो जाता है। ॥ २२८॥

मेधातिथिः। तस्यात्तयांर्मातापित्रोराचार्यस्य च सर्वदा यावज्जीवं यत्प्रियं तेषां तत्कुर्यात्, न सकृद् द्विस्त्रिर्वा कृत्वा कृती भवेत्। तेष्वेवाचार्यादिषु त्रिषु तुष्टेषु भक्त्याराधितेषु तपः सर्वं बहून्वर्षगणांश्चान्द्रायणादि तपस्तप्त्वा यत्फलं प्राप्यते तत्तत्परितोषादेव लभ्यत इति। ॥ २२८॥

तेषां त्रयाणां शुश्रूषा परमं तप उच्यते॥

न तैरनभ्यनुज्ञातो धर्ममन्यं समाचरेत्॥ २२९॥

अन्वय - तेषां त्रयाणां शुश्रूषा परमं तपः उच्यते तैरनभ्यनुज्ञातः अन्यं धर्मं न समाचरेत्।

हिन्दी अर्थ - आचार्य, माता और पिता इन तीनों की सेवा करना ही श्रेष्ठ तप कहा गया है इनकी अनुमति के बिना अन्य किसी धर्म का आचरण न करें। ॥ २२९॥

मेधातिथिः। “कथं पुरस्तपःफलमतपसा मात्रादिशुश्रूषया ?” यस्मात् एतच्च सर्वोत्तमं तपो यत् तेषां पादसेवनम्। तैरननुज्ञातो माणवकः धर्ममन्यं तत्सेवाविरोधिनं तीर्थस्नानादिरूपं व्रतोपवासादि च शरीरशोषणया तेषां चित्तखेदकरम्। ज्योतिष्टोमानुष्ठाने प्यनुज्ञा ग्रहीतव्या। यतो वमानप्रतिषेधः कृतः। महारम्भेषु च कर्मसु बहुधनव्ययायाससाध्येषु मुह्यमाना अवमन्तव्या भवेयुः। नित्यकर्मा नुष्ठाने त्वनुज्ञा नोपकारिणी। ॥ २२९॥

त एव हि त्रयो लोकास्त एव त्रय आश्रमाः॥

त एव हि त्रयो वेदास्त एवोक्तास्त्रयो ग्नयः॥ २३०॥

अन्वय - त एव हि त्रयो लोकाः ते एव त्रयः आश्रमाः ते एव हि त्रयः वेदाः ते एव त्रयः अग्नयः उक्ताः।

हिन्दी अर्थ - वे ही तीनों-पृथ्वी, आकाश, अन्तरिक्ष लोक हैं, वे तीनों ही-ब्रह्मचर्य, गृहस्थ एवं संन्यास आश्रम हैं, वे ही तीन-ऋक्, यजुः, साम, वेद हैं, वे ही तीन अग्नियां मानी हैं।। २३०।।

मेधातिथिः। कार्यकारणयोरभेदादेवमुच्यते। त्रयाणां लोकानां प्राप्तिहेतुत्वात् एव त्रयो लोका उच्यन्ते। त एव च त्रयः। प्रथमाद्ब्रह्मचर्यादन्ये त्रय आश्रमाः। गार्हस्थ्यादिभिस्त्रिभिराश्रमैर्यत्फलं प्राप्यते तत्तैस्त्रिभिस्तुष्टैः। त एव त्रयो वेदा वेदत्रयजपतुल्यफलत्वात्। त एव त्रयो अग्नयः। अग्निसाधयकर्मानुष्ठानफलावाप्तेस्तच्छुश्रूषातः। एषा पि प्रशंसैव।। २३०।।

पिता वै गार्हपत्यो ग्निर्माता ग्निर्दक्षिणः स्मृतः।।

गुरुराहवनीयस्तु सा ग्नित्रेता गरीयसी।। २३१।।

अन्वय - पिता वै गार्हपत्यः अग्निः माता दक्षिणः अग्निः स्मृतः गुरुः तु आहवनीयः सा अग्नित्रेता गरीयसी।

हिन्दी अर्थ - पिता गार्हपत्य अग्नि के समान है, माता दक्षिण अग्नि के समान है और गुरु आहवनीय अग्नि के समान है। इन तीनों अग्नियों का समूह सर्वश्रेष्ठ है। अर्थात् जिस प्रकार यज्ञ की इन तीन अग्नियों का श्रेष्ठ फल है, वही फल इन तीनों की सेवा में है।। २३१।।

मेधातिथिः। केनचित्सामान्येनायं पित्रादीनां गार्हपत्यादिव्यपदेशः। सा ग्नित्रेता आधानाग्नित्रेता या गरीयसी महाफला। त्राणं त्राणार्थमिता प्राप्ता त्रेता इति शब्दव्युत्पत्तिः।। २३१।।

त्रिष्वप्रमाद्यन्नेतेषु त्रीन् लोकान् विजयेद्गृही।।

दीप्यमानः स्ववपुषा देववदिवि मोदते।। २३२।।

अन्वय - गृही एतेषु त्रिषु अप्रमाद्यन् स्ववपुषा दीप्यमानः दिवि देववत् मोदते।

हिन्दी अर्थ - गृहस्थी व्यक्ति इन तीनों की सेवा में प्रमाद न करता हुआ तीनों लोकों को जीतता है। अपने शरीर से देदीप्यमान होता हुआ द्युलोक में=स्वर्ग में देवता के समान प्रसन्नता को प्राप्त होता है।। २३२।।

मेधातिथिः। एतेष्वप्रमाद्यन्नाराधने स्खलन्। तथा च तदाराधनात्त्रीन् लोका जयेत्स्वीकुर्यादपितृमाप्नुयात्। गृही, गृहस्थावस्थस्य हि पुत्रस्य पित्रादीनां तत्कृतमाराधनमुपयुज्यते। तदा हि तौ बुद्धौ भवतः। दीप्यमानः शोभमानः प्रकाशकानो वा स्वेनैव तेजसा। देववदादित्यवदिवि लोके मोदते।। २३२।।

इमं लोकं मातृभक्त्या पितृभक्त्या तु मध्यमम्।।

गुरुशुश्रूषया त्वेवं ब्रह्मलोकं समश्नुते।। २३३।।

अन्वय - इमं लोकं मातृभक्त्या मध्यमं तु पितृभक्त्या एवम् गुरुशुश्रूषया ब्रह्मलोकं समश्नुते।

हिन्दी अर्थ - मनुष्य इस पृथ्वी लोक को माता की सेवा करने से मध्यम आकाश लोक को पिता की सेवा करने से इसी प्रकार गुरु की सेवा करने से मोक्ष को प्राप्त करता है।। २३३।।

मेधातिथिः। अयं लोकः पृथिवी। भारसहत्वात्तुल्या माता पृथिव्याः। पितृभक्त्या मध्यमो लोकोन्तरिक्षम्। प्रजापतिः पितोक्तः। मध्यमस्थानश्च प्रजापतिर्नैरुक्तनाम्। स हि वर्षकर्मणां प्रजानां पाता वा पालयिता वा। ब्रह्मलोकमादित्यलोकम्। आदित्यो ब्रह्मेत्यादेशः। लोकः स्थानविशेषस्तमश्नुते प्राप्नोति। अर्थवादा एते। तत्र नाभिनिवेष्टव्यम्। न च लोकाधिपत्यकामस्य तदाराधनाधिकारः। नायं काम्यो विधिः। पितृत्वमेवात्र निमित्तम्, अकरणे शास्त्रातिक्रमः।। २३३।।

सर्वे तस्याद ता धर्मा यस्यैते त्रय आद ताः।।

अनाद तास्तु यस्यैते सर्वास्तस्याफलाः क्रियाः।। २३४।।

अन्वय - यस्य एते त्रयः आद ताः तस्य सर्वे धर्माः आद ताः यस्य तु एते अनाद ताः तस्य सर्वाः क्रियाः अफला।

हिन्दी अर्थ - जिसने इन तीनों-आचार्यों, माता, पिता का आदर रखा है, मानो उसने सभी धर्मों का आदर किया है, अर्थात् सभी धर्मों का पालन किया है जिसने इनका आदर नहीं रखा है उसकी सब श्रेष्ठ क्रियाएं निष्फल रहती हैं॥२३४॥

मेधातिथिः। आद ताः सत्कृताः। आद तवचनेन प्रत्युपकारपरत्वं लक्ष्यते। यो ह्यद तो भवति स परितुष्टः प्रत्युपकाराय यतते। अथवा आद ताः परितुष्ट उच्यते। धर्मस्य चानन्त्यात्परितोषानुपपत्तेः फलदानोत्सुकत्वं लक्ष्यते। सर्वाणि तस्य कर्माण्याशु फलदायीनि भवन्ति। यस्यैते त्रय आद ताः शुश्रूषया परितुष्टाः। एतैस्त्वनाराधितैर्यत्फलकामेन किञ्चित् क्रियते शुभं कर्म तत्सर्वं निष्फलम्। सर्वाः क्रियाः सर्वाणि श्रौतस्मार्तानि कर्माणि। अर्थवादो यम्, -पुरुषार्थो "ह्याराधनविधिः। तदतिक्रमे। पुरुषः प्रत्यवन्महता पापेन कर्मोपार्जिते पीष्टफलभोगे प्रतिबध्यते। अत उच्यते सर्वास्तस्याफलाः क्रिया इति॥ २३४॥

यावत्त्रयस्ते जीवेयुस्तावन्नान्यं समाचरेत्॥

तेष्वेव नित्यं शुश्रूषां कुर्यात्प्रियहिते रतः॥२३५॥

अन्वय - ते त्रयः यावत् जीवेयुः तावत् अन्यं न समाचरेत् प्रियहिते रतः तेष्वेव नित्यं शुश्रूषां कुर्यात्।

हिन्दी अर्थ - वे तीनों जब तक जीयें तब तक इनकी सेवा-शुश्रूषा को छोड़कर किसी अन्य धर्म का प्रमुखता से पालन न करे, उनके प्रिय आचरण में लगा रहकर उनकी ही सेवा करता है॥ २३५॥

मेधातिथिः। उक्तार्थो यं श्लोकः। नान्यं समाचरेद्दष्टमदष्टं वा तदनुज्ञानमन्तरेणेत्युक्तम्। तेष्वेव नित्यं शुश्रूषां कुर्यात्। प्रियहिते रतः। प्रियं च हितं च, तत्। यत्प्रीतिकरं तत् प्रियम् यत्पालनं तद् हितम्॥ २३५॥

तेषामनुपरोधेन पारत्र्यं यद्यदाचरेत्॥

तत्तन्निवेदयेत्तेभ्यो मनोवचनकर्मभिः॥ २३६॥

अन्वय - तेषां अनुपरोधेन मनो वचन कर्मभि यद् यद् पारत्र्यं आचरेत् तत् तत् तेभ्यः निवेदयेत्।

हिन्दी अर्थ - उन माता, पिता, आचार्य के अविरुद्ध उनकी अनुमति से मन, वचन और कर्म के द्वारा जो-जो परलोक को शुभ करने वाला कार्य करे उस सबको उनसे प्रकट कर दे॥ २३६॥

मेधातिथिः। परत्र जन्मान्तरे यस्य फलं भुज्यते तत्पारत्र्यम्। छान्सं रूपमेतत्। शुश्रूषाया अविरोधेनान्यं यं यं धर्मं समाचरेत् तं निवेदयेत्तेभ्यस्तान् ज्ञापयेत्। अनुपरोधग्रहणमेवमर्थं कृतम्। यत्तेषां विरोधि तत्र नैवानुज्ञां दापयितव्याः। कश्चिद् जुप्रकृतिरभ्यर्थ्यमान आत्मपराधर्ममवगण यानुजानाति, तन्निव त्यर्थमेतत्। मनोवचनकर्मभिः। न निवेदनमदष्टार्थमपि तु याद शमनुज्ञानं ताद शमेव कर्मणा दर्शयेत् अथैवं सम्बन्धः कर्तव्यः-मनोवचनकर्मभिः पारत्र्यं यद्यदाचरेत्तत्तन्निवेदयेत्तेभ्य इति॥ २३६॥

त्रिष्वेतेष्विति कृत्यं हि पुरुषस्य समाप्यते॥

एष धर्मः परः साक्षादुपधर्मो न्य उच्यते॥ २३७॥

अन्वय - एतेषु त्रिषु हि पुरुषस्य इतिकृत्यं समाप्यते एत साक्षात् परः धर्मः अन्य अपधर्मः उच्यते।

हिन्दी अर्थ - इन तीनों की सेवा करने से ही पुरुष के सब कर्तव्य पूर्ण हो जाते हैं, यही पुरुष का साक्षात् सर्वश्रेष्ठ धर्म है अन्य सभी धार्मिक कार्य इसकी अपेक्षा गौण धर्म हैं॥ २३७॥

मेधातिथिः। इतिशब्दः समाप्तिवचनः कात्स्न्यं गमयति। यत्किं चन पुरुषस्य कर्तव्यं यावान्कश्चन पुरुषार्थः स एतेष्वाराधितेषु समाप्यते परिपूर्णमनुतिष्ठतो भवति। एष धर्मः परः श्रेष्ठः साक्षात्त्वेन।

अन्ययश्चाग्निहोत्रादिरूपधर्मः, प्रतिहारस्थानीय न साक्षाद्रजवत् इति प्रशंसा। अवतानप्रतिषेधः प्रियहतिमरणं, तद्विरोधिनः कर्तव्यस्याननुष्ठानम् अविरोधिनोऽप्यननुज्ञातस्य च। परिशिष्टः श्लोकसंघातो र्थवादः॥ २३७॥

श्रद्धाधानः शुभां विद्यामाददीतावरादपि॥

अन्त्यादपि परं धर्मं स्त्रीरत्नं दुष्कुलादपि॥ २३८॥

अन्वय - शुभां विद्यां श्रद्धाधानः अवरात् अपि आददी अन्त्यात् अपि परं धर्मम् दुष्कुलादपि स्त्रीरत्नम्।

हिन्दी अर्थ - उत्तम विद्या प्राप्ति की श्रद्धा करता हुआ पुरुष अपने से न्यून से भी विद्या पावे तो ग्रहण करे, नीच जाति से भी उत्तम धर्म का ग्रहण करे और निंद्यकुल से भी स्त्रियों में उत्तम स्त्री का ग्रहण करे, यह नीति है॥ २३८॥

मेधातिथिः। श्रद्धाधान अस्तिक्योपग हीतान्तरात्मा भियुक्तो यः शिष्यः स शुभां विद्यां न्यायशास्त्रादितर्कविद्याम्। अथवा या शोभते केवलं सा विशदकाव्यभरतादिविद्याविभूषिता-मन्त्रविद्या वा न धर्मोपयोगिनी-तामवरादपि हीनजातीयादप्याददीत शिक्षेत। न त्यत्र शुभा वेदविद्या वेदितव्या, आपदि विधिर्भविष्यति (२४१), अनापदि तु नैवेष्यते। या त्वशुभा शाम्भवी मायाकुहकादि वा तां न क्वचित्। अन्त्यश्चाण्डालस्तस्मादपि यः परो धर्मः श्रुतिस्मृत्यपेक्षया परो न्यः लौकिकः। धर्मशब्दो व्यवस्थायामपि प्रयुज्यते। 'एषो त्र धर्म' इति यदि चाण्डालोऽपि ब्रूते- 'अत्र प्रदेशे मा चिरं स्थाः', 'मा वा स्मिन्नम्भसि स्नासीः' 'एषो त्र ग्रामीणानां धर्मः', राज्ञा कृता वा मर्यादेति-न चैवं मन्तव्यम्- 'उपाध्याय-वचनं मया कर्तव्यं धिक् चाण्डालं जाल्मं यो मां नियुङ्क्त' इति। न पुरनियं कर्तव्या-परो धर्मो ब्रह्मतत्त्वज्ञानम्। न हि चाण्डालादेस्तत्परिज्ञानसम्भवः, वेदार्थवित्त्वाभावात्। न चान्यतस्तत्सम्भवः। न हि व श्चिकमन्त्राक्षरवद्ब्रह्मोपदेशो स्ति।

स्त्रीरत्नमिव। स्त्री चासौ रत्नं च तदिति वा। "उपमितं व्याघ्रादिभिः" (पा० सू० २।१।५६), "विशेषणं विशेष्येणेति" (पा०सू० २।१।५७) वा। यदा यत्किंचिदुत्कृष्टं वस्तु तद्वत्तमुच्यते तदा विशेषणमिति। अथ तु मरकतपद्मरागादीन्येव रत्नशब्दवाच्यानि उत्कर्षसामान्यादन्यत्र प्रयोगः, तदीपमितमिति। या स्त्री कान्तिसंस्थानलावण्यातिशयवती अथ धान्यबहुधानसुतादिशुभलक्षणा सा दुष्कुलाद्धीनक्रियादेरप्यानेया। 'अब्राह्मणा'दित्यस्य (२४१) विधेरयमपुपोद्घातः। अलाभेन तु प्रदर्शितः॥ २३८॥

विषादप्यम तं ग्राह्यं बालादपि सुभाषितम्॥

अमित्रादपि सद्य तममेध्यादपि का चनम्॥ २३९॥

अन्वय - विषादपि अम तं ग्राह्यं बालादपि सुभाषितम् अमित्रादपि सद्य तम् अमेध्यादपि का चनम्।

हिन्दी अर्थ - विष से भी अम त का ग्रहण कर लेना चाहिए, और बालक से भी उत्तम वचन को ग्रहण कर लेना चाहिए और वैरी से भी श्रेष्ठ आचरण सीख लेना चाहिए, तथा अशुद्ध स्थान से भी स्वर्ण या मूल्यवान् वस्तु को प्राप्त कर लेना चाहिए॥ २३९॥

मेधातिथिः। पूर्वं इमौ चापद्यब्राह्मणादप्यध्येतव्यमित्यस्य विधेः शेषः। अनेन लोकप्रवादो दष्टान्तीक्रियते। एवं हि लौकिका आहुः 'असतस्सदुपादेयम्।' विषेऽपि यदम तं तदद्याहमेव यथा हंस उदकात्क्षीरं गृह्णाति। रसायनेषु केषुचिद्विषं इत्येदमिदमेत्योक्तम्। बालोऽपि यत्किंचिदकस्मात्सुभाषितं माङ्गलिकं प्रस्थानादौ वक्ति तद्ग्राह्यम्। अमित्रादेरपि सत्तां यद्व तम् शिष्टाचारः। न द्वेष्यः-तेनेतदाचरितमिति त्याज्यम्। प्रसिद्धतरो यं दष्टान्तः-अमेध्यादपि का चनं सुवर्णम्। असदाश्रयादप्येते, तथा गृह्यन्ते तद्वद्ब्राह्मणादध्ययनमिति॥ २३९॥

स्त्रियो रत्नान्यथो विद्या धर्मः शौचं सुभाषितम्॥

विविधानि च शिल्पानि समादेयानि सर्वतः॥ २४०॥

अन्वय - स्त्रियः रत्नानि विद्या धर्मः शौचम् सुभाषितम् विविधानि शिल्पानि सर्वतः समादेयानि ।

हिन्दी अर्थ - उत्तम स्त्री नाना प्रकार के रत्न, विद्या, सत्य, पवित्रता, श्रेष्ठभाषण और नाना प्रकार की शिल्पविद्या अर्थात् कारीगरी सब देश तथा सब मनुष्यों से ग्रहण करे ॥ २४० ॥

मेधातिथिः । रत्नानि मणयः शम्बरपुलिन्दादिभ्यो प्युपात्ताः शुद्धास्तद्विद्याद्यपीति । शिल्पानि च विचित्रपत्रच्छेदादीन्यदुष्टान्यगर्हितानि चैलनिर्णजनपटर जनबन्धनादीनि । सर्वतो जातिविशेषमनपेक्ष्य समादेयानि स्वीकर्तव्यानि निश्चितातिथैर्यभावेः । विषादप्यम तमित्येवमादिभिरनेकवाक्यत्वात् समानप्रकमत्वेन सर्व एते र्थवादाः ॥ २४० ॥

अब्राह्मणादध्ययनमापत्काले विधीयते ॥

अनुव्रज्या च शुश्रूषा यावदध्ययनं गुरोः ॥ २४१ ॥

अन्वय - आपत्काले अब्राह्मणात् अध्ययनम् विधीयते यावत् अध्ययनम् गुरोः अनुव्रज्या शुश्रूषा च ।

हिन्दी अर्थ - आपत्ति काल में अब्राह्मण अर्थात् क्षत्रिय आदि से भी विद्या ग्रहण करना विहित है, शिष्य जब तक पढ़े तब तक गुरु की आज्ञा का पालन और सेवा करे ॥ २४१ ॥

मेधातिथिः । अयं त्वत्र विधिः आपद् ब्राह्मणाध्यापकाभावः । आपद् काल आपत्कालः । आपदित्येव सिद्धे कालग्रहणं व तत्पूरणार्थम् । पाठान्तरं 'आपत्कल्प' इति । कल्पनं 'कल्पः' आपदेषां कल्पना विधीयते उपदिश्यते । यदा चार्यः प्रारब्धाध्यापनः प्रायश्चित्तेनान्येन वा निमित्तेन शिष्यं हित्वा देशान्तरं व्रजेत्, न च ब्राह्मणो न्यो ध्यापकस्तस्मिन्देशे लभ्यते, बालत्वाददूरदेशगमनमशक्यम्, तदा ब्राह्मणात् क्षत्रियात्तदभावे वैश्यादध्ययनम् । प्रकृतत्वात्- 'वेदः कृत्स्न' इति-वेदग्रहणं विधीयते । यद्यप्यत्राब्राह्मणशब्दो ब्राह्मणजातेरन्यत्र जातित्रये वर्तमानं पुरुषत्वमाचष्टे, तथापि नेह शूद्रस्य ग्रहणम्, तस्याध्ययनाधिकाराभावात् । सत्यध्ययने ध्यापकत्वम् । अथ "शास्त्रातिक्रमेण शूद्रस्याप्यध्यापितवेदत्वस्य सम्भवः, क्षत्रियवैश्ययोरध्यापकत्वस्येव" तदपि न । यतो धारणे शरीरभेदस्तस्यान्मातः । ततो दण्महत्वात् महदेतदकार्यमनुमीयते । निन्दितकर्माभ्यासे पतनं तत्संसर्गाच्च ब्रह्मचारिणो त्यन्तदुष्टता स्यात् । "क्षत्रियवैश्ययोरध्यापकत्वनिषेधात् तुल्यदोष" इति चेतदस्त्यत्र विशेषः । यत्र दण्डप्रायश्चित्ते गुरुणी तत्र महादोषता, स्वल्पयोस्तु स्वल्पदोषता । न च क्षत्रियवैश्ययोरध्यापने महती दण्डप्रायश्चित्ते, शूद्रस्येव । किं च द्वे निन्दिते कर्मण्यध्ययनमध्यापनं च, क्षत्रियवैश्ययोस्त्वेकमेव । निषिद्धाध्यापनसंसर्गस्त्वेनैवानुज्ञातः, नासौ दोषकरः । निषिद्धाध्ययनेन तु शूद्रेण संसर्गं न किं चित्प्रमाणमस्ति । अनुव्रज्या च शुश्रूषा । वन्दनपादप्रक्षालनादिशुश्रूषाप्रतिषेधार्थमनुव्रज्यैव शुश्रूषा, नान्येति । यावदध्ययनम् यावद्ग्रहणम् ॥ २४१ ॥

नाब्राह्मणे गुरौ शिष्यो वासमात्यन्तिकं वसेत् ॥

ब्राह्मणे वा ननूचाने काङ्क्षन्गतिमनुत्तमाम् ॥ २४२ ॥

अन्वय - अनुत्तमां गतिं कांक्षन् शिष्यः अब्राह्मणे गुरौ अननूचाने ब्राह्मणे च आत्यन्तिकं वासं न वसेत् ।

हिन्दी अर्थ - उत्तमगति चाहने वाले शिष्य को चाहिए कि वह अब्राह्मण गुरु के यहाँ और वेदों में अपारंगत=साङ्गोपाङ्ग वेदों के अध्यापन में असमर्थ ब्राह्मण गुरु के समीप भी आजीवन निवास न करे, क्योंकि इनके पास शिष्य की प्रगति रुक जाती है । साङ्गोपाङ्ग वेदों के ज्ञाता विद्वान् के पास रहकर ही उन्नति की उत्तम गति तक पहुँच सकता है ॥ २४२ ॥

मेधातिथिः । अब्राह्मणे गुरौ वासो ध्ययनाय पूर्वोक्तो नैष्ठिकस्यापि प्राप्तो विशेषेण निषिध्यते । आत्यन्तिकं वासं यावज्जीविकम् । न वसेन्न कुर्यात् । वासं वसेदिति । सामान्यविशेषभावाद्वासं वसेदिति सम्बन्धः कल्प्यः । गुरुविषयो वासस्तं वसेत् । समाप्ताध्ययनो न्यत्र गच्छेत् । "ननु चाध्ययनमात्रमनुज्ञातमात्यन्तिकस्य वासस्य कुतः प्राप्तिः ?" नैष दोषः । गुरौ तस्य वास उक्तः । अध्यापयिता च 'गुरु'रुक्तः । अतो भवत्याशङ्का । ब्राह्मणे वा ननूचाने । वाशब्दोऽप्यर्थः । ब्राह्मणोऽपि

यदि अनुचानः व ताभिजनसम्पन्नो न भवति, न च व्याख्यानाध्ययनशीलः। अनुवचनेनैते पि गुणा लक्ष्यन्ते यतो ननुवक्त्यर्थाभावादेवावासः सिद्धः। गतिरत्र सुखातिशयप्राप्तिर्विवक्षिता। अनुत्तमा, यस्या अन्योत्तमा नास्ति, ता काङ्क्षन्परमात्मानन्दरूपं मोक्षम्॥२४२॥

यदि त्वात्यन्तिकं वासं रोचयेत गुरोः कुले॥

युक्तः परिचरेदेनमा शरीरविमोक्षणात्॥ २४३॥

अन्वय - यदि तु गुरोः कुले आत्यन्तिकं वासं रोचयेत अशरीरविमोक्षणात् एनम् युक्तः परिचरेत्।

हिन्दी अर्थ - यदि ब्रह्मचारी शिष्य गुरुकुल में जीवन-पर्यन्त निवास करना चाहे तो शरीर छूटने पर्यन्त अपने गुरु की प्रयत्नपूर्वक सेवा करे॥ २४३॥

मेधातिथिः। अत्यन्तं भवमात्यन्तिकं वासं गुरोः कुले नैष्ठिकं ब्रह्मचर्यं यदि रोचयेत्तदा युक्तस्तत्परः। परिचरेदेनं गुरुम्-आ शरीरस्य विमोक्षणात्पाताद्-यावच्छरीरं ध्रियत इत्यर्थः॥२४३॥

आ समाप्तेः शरीरस्य यस्तु शूश्रूषते गुरुम्॥

स गच्छत्य जसा विप्रो ब्रह्मणः सद्म शाश्वतम्॥ २४४॥

अन्वय - यः तु शरीरस्य आ समाप्तेः गुरु शूश्रूषते सः विप्रः ब्रह्मणः शाश्वतं सद्म अ जसा गच्छति।

हिन्दी अर्थ - जो शरीर के त्याग होने तक अर्थात् मृत्युपर्यन्त गुरु की सेवा करता है, वह विद्वान् व्यक्ति परमात्मा के नित्यपद मोक्ष को शीघ्र प्राप्त करता है॥ २४४॥

मेधातिथिः। नैष्ठिकब्रह्मचर्यस्य फलविधिरयम्। शरीरस्य समाप्तिर्जीवितत्यागः। आ ततः कालाद्यो गुरुं शूश्रूषते परिचरति। स गच्छति विप्रः। ब्रह्मणः सद्यः सदनं स्थानं शाश्वतं, न पुनः संसारं प्रपिद्यत इति यावत्। अ जसा क्लिष्टेन मार्गेण। न गत्यन्तरेण तिर्यक्प्रेतमनुष्यादिजन्मना व्यवधीयते। ब्रह्मशब्देन चेतिहासदर्शने देवविशेषश्चतुर्वक्त्रः, तस्य सद्यः स्थानविशेषः, दिवि विद्यते। वेदांतवादिनां तु ब्रह्म परमात्मा, तस्य सद्यः स्वरूपमेव, तद्भावापत्तिः॥ २४४॥

न पूर्वं गुरवे किञ्चिदुपकुर्वीत धर्मवित्॥

स्नास्यंस्तु गुरुणा ज्ञप्तः शक्त्या गुर्वर्थमाहरेत्॥ २४५॥

अन्वय - धर्मवित् स्नास्यन् तु गुरुणा आज्ञप्तः शक्त्या गुर्वर्थम् आहरेत् पूर्वं गुरवे किञ्चित् न उपकुर्वीत।

हिन्दी अर्थ - विधि का ज्ञाता शिष्य स्नातक बनने अर्थात् समावर्तन कराने की इच्छा होने पर गुरु से आज्ञा प्राप्त करके शक्ति के अनुसार गुरु के लिए दक्षिणा प्रदान करे। किन्तु समावर्तन से पहले गुरु को दक्षिणा या भेंट रूप में कुछ नहीं देना चाहिए॥ २४५॥

मेधातिथिः। नैष्ठिकस्यायं गुरवे र्थदानं प्रतिषिध्यते। स्नास्यतो गुर्वर्थविधानात्। न च नैष्ठिकस्य स्नानमस्ति। प्रकृतश्च नैष्ठिक एव। उपकुर्वणिस्य तु उपनयनात्प्रभृति यावत्स्नानमस्त्येव सति सम्भवे यथाशक्त्या दानम्। पूर्वं स्नानाद् गुरवे किञ्चिदुपकुर्वीत दद्याद्, ददात्यर्थं धातुः सोपसर्गो तश्च स्वसाध्या चतुर्थी। अथवा क्रियाग्रहणमपि कर्तव्यमिति, ततः सम्प्रदानत्वम्। धर्मवित्पदमनुवादः। स्नास्यंस्तु स्नानकाले प्राप्ते गुरुणा आदिष्टम् 'अमुमर्थमाहरेति।' ततः शक्त्या यावन्तं शक्नोति तावन्तम्। गुर्वर्थम्। गुरोरिदं गुर्वर्थम्। गुरोर्येन प्रयोजनं तमाहरेदुपनयेत्।

“नन्वयं नैष्ठिकस्य गुर्वर्थकरणप्रतिषेधः।”

न ह्येते द्वे वाक्ये, एकेन प्रतिषेधः, अपरेण गुर्वर्थविधिः। स्नाने गुर्वर्थो वश्यं कर्तव्य इत्ययं विधिः। प्रतिषेधस्तच्छेषः। उपकारप्रतिषेधे च सर्वशूश्रूषाविधिरनर्थकः स्यात्। न च दानमेवोपकारः, येन धनोपकार एव निषिध्येत, नान्यः प्रियहितादिः। अर्थवादत्वे त्वयथार्थता न दोषः। गम्यते चात्रैकवाक्यता॥ २४५॥

क्षेत्रं हिरण्यं गामश्वं छत्रोपानमासनम्॥

धान्यं वासांसि शाकं वा गुरवे प्रीतिमावहेत्॥ २४६॥

अन्वय - क्षेत्रम् हिरण्यम् गाम अश्वम् छत्रोपानहमासनम् धान्यं वासांसि शाकम् वा गुरवे प्रीतिमावहेत्।

हिन्दी अर्थ - भूमि, सोना, गाय, घोड़ा, छाता, जूता, आसन, अन्न, वस्त्र अथवा शाक गुरु के लिए प्रीतिपूर्वक दक्षिणा में दे॥ २४६॥

मेधातिथिः। उक्तमुद्दिष्टं 'गुर्वर्थ' कुर्यात्तत्र न सर्वं कर्तव्यमित्येवमर्थो यं श्लोकः। यदि गुरुविरुद्धमादिशेत्- 'अमुष्य स्त्रियमाहरेति', 'सर्वस्वं वा देहीति'-तत्र कर्तव्यम्। किं तर्हि ? क्षेत्रं-धान्यानां भवनभूमिः क्षेत्रमुच्यते। हिरण्यं सुवर्णम्। वाशब्दो विकल्पार्थः। न समुदितानि देयानि। अन्ततः अन्याभावे छत्रोपानहमपि। द्वन्द्वनिर्देशात्साहित्यदानम्। वासांसीति सर्वत्र संख्या न विवक्षिता। प्रीतिमाहरन्निति। एतदाहरेदिति पूर्वसम्बन्धः। 'प्रीतिमाहरेदिति' वा पाठे अत्रैव क्रियापरिसमाप्तिः। 'प्रीतिमावहेदिति' वा। प्रीतिमुत्पादयितुं धान्याद्याहरेत्। स्वतन्त्रैव वा प्रीतिराहार्यतयोच्यते। ततश्च द्रव्योपदेशस्य प्रदशैनार्थता सिद्धा भवति। अन्यदपि यदेवंविधं प्रीतिजनकम्, मणिमुक्ताप्रवालहस्त्यश्वतरि रथादि, तदपि देयमिति गम्यते। तथा च गौतमः (अ० ३ सू० ४८) "विद्यान्ते गुरुमर्थेन निमन्त्र्यः।" आहरेद्यदि स्यादात्मीयं शक्त्यागतं तदा च चेद् याच्चदिना जयेत्॥ २४६॥

आचार्यं तु खलु प्रेते गुरुपुत्रे गुणान्विते॥

गुरुदारे सपिण्डे वा गुरुवद्भित्तिमाचरेत्॥ २४७॥

अन्वय - आचार्यः तु खलु प्रेते गुणान्विते गुरुपुत्रे गुरुदारे सपिण्डे वा गुरुवत् व त्तिमाचरेत्।

हिन्दी अर्थ - आचार्य की यदि मृत्यु हो जाये तो गुरुपुत्र में अथवा गुरुपत्नी में अथवा गुरु के वंश वाले योग्य व्यक्ति में गुरु के समान व्यवहार करे॥ २४७॥

मेधातिथिः। नैष्ठिकस्यायमुपदेशः। असत्याचार्ये, तत्पुत्रे श्रोत्रियत्वादिगुणयुक्ते, गुरुपत्न्यामाचार्याण्यां वा-सपिण्डे वा, गुरोरेव वसेत् तत्र च गुरुवद्भित्तिमाचरेद् भैक्षनिवेदनादि सर्वं कुर्यात्। दारशब्दो बहुवचनान्तो भार्यावचनो वैयाकरणैः स्मर्यते। स्मृतिकारास्त्वेकवचनान्तमपि प्रयुजते। "धर्मप्रज्ञासंपन्ने दारे नान्यां कुर्वीते" ति इति॥ २४७॥

एतेष्वविद्यमानेषु स्थानासनविहारवान्॥

प्रयुजानो ग्निशुश्रूषां साधयेद्देहमात्मनः॥ २४८॥

अन्वय - एतेषु अविद्यमानेषु स्थानासनविहारवान् अग्निशुश्रूषां प्रयुजानः आत्मनः देहं साधयेत्।

हिन्दी अर्थ - इन गुरुपुत्र, गुरुपत्नी और सपिण्ड व्यक्ति के विद्यमान न होने पर शिष्य स्नान, आसन तथा अन्य नित्यकर्म करता हुआ अग्निहोत्र करते हुए अपने शरीर को साधे-तपस्या से संयमित करे॥

मेधातिथिः। अविद्यमानता सर्वेषामभावः, यदि वा गुणहीनता। एतेष्वसत्स्वग्निशुश्रूषां प्रयुजित अग्निशरणोपलेपनं अग्नीन्धनं आचार्यवत्सन्निधाननियमाद् भूत्यवदहोरात्रासनम् एषा ग्नेः शुश्रूषा तां कुर्वन्देहं साधयेत् शरीरं क्षपयेत्। यथा ऋचक्षुष्मानुच्यत एवं साधयेदिति। स्थानासन एव विहारः तद्वान्-न कदाचिदासीत् एवं विहरेत्। अन्ये तु मन्यन्ते-स्थानासन स्वस्तिकादिना यत् आसनं ध्यानकाले तत् स्थानासनं, विहारो न्यो भिक्षाचरणादिः॥ २४८॥

एवं चरति यो विप्रो ब्रह्मचर्यमविप्लुतः॥

स गच्छत्युत्तमस्थानं न चेह जायते पुनः॥ २४९॥

अन्वय - यः विप्रः एवम् अविप्लुतः ब्रह्मचर्यं चरति सः उत्तमं स्थानं गच्छति इह च पुनः न जायते।

हिन्दी अर्थ - जो द्विज विद्वान् उपर्युक्त प्रकार से अखण्डित रूप से ब्रह्मचर्याश्रम का सेवन करता है, वह उत्तम स्थान अर्थात्, ब्रह्म के पद को प्राप्त करता है और इस संसार में पुनर्जन्म नहीं लेता अर्थात् प्रवाह में चलने वाले जन्म-मरण से छूट जाता है।। २४६।।

इति मानवे धर्मशास्त्रे भगुप्रोक्तायां संहितायां द्वितीयो ध्यायः।।२।।

मेधातिथिः। एवमिति। नैष्ठिकवृत्तिं प्रत्यवम शति। एवं यो ब्रह्मचर्यं चरत्यविप्लुतः। अस्खलः स प्राप्नोत्युत्तमस्थानं धाम परमात्मप्राप्तिलक्षणम्। न चेह पुनर्जायते न संसारमापद्यते। ब्रह्मरूपं सम्पद्यत इति। २४६।।

इति श्रीभट्टमेधातिथिविरचिते मनुभाष्ये द्वितीयो ध्यायः।।२।।

----- ० -----